

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України

Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація)
Департамент культури

Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 12

До 150-річчя III археологічного з'їзду в Києві

Київ – 2024

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол №12 від 3 грудня 2024 р.)

Opus mixtum: № 12 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, Виконавчий орган Київської
міської ради (Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії
Десятинної церкви. Київ, 2024. 206 с.

ISSN 2312-9697

Редактори

Віктор Лузан
Олена Щербак

Дизайн та комп'ютерна верстка

Олена Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

04053
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
Тел. 299-91-77
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–11 розміщено на сайті Музею: mdch.kyiv.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2024

Зміст

[Від редакції]. До 150-річчя III археологічного з'їзду в Києві 7

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

- Козюба Віталій.* Невідомий альбом малюнків Вікентія Хвойки з розкопок у садібі Петровського на Старокиївській горі 9
- Комар Олексій.* До проблеми датування поховання в дерев'яному саркофазі з Десятинної церкви 52
- Чекановський Андрій.* Археологічні знахідки модерного часу з досліджень 1892 року Йозефа Хойновського на Старокиївській горі 68

Археологія, архітектура та мистецтво Києва і Русі-України

- Архипова Єлизавета.* Романські бронзові чаші XII–XIII століть з археологічних розкопок в Україні 81
- Левченко Тетяна.* Колекція фаянсу та фарфору XIX століття з розкопу по вул. Щекавицькій, 53 на Київському Подолі 101
- Малюк Наталія.* Деякі особливості емалей «барм» із Сахнівського скарбу 112
- Реутов Андрій.* Північна прибудова до Кирилівської церкви 122
- Черненко Олена, Луценко Роман.* Іллінська церква в Чернігові за результатами новітніх досліджень 127
- Чміль Леся.* Імпортна кераміка XIV–XV століть з Києва 149

Історичні дослідження: події та біографії

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Щоденник Кіндрата Лохвицького 1830-х років: з історії побутування документа	165
<i>Дятлов Владислав.</i> Кампанія руйнації православних храмів Києва в 1934–1937 роках: передісторія та апогей	177
<i>Кукуїшко Артур.</i> Питання міжцерковного діалогу в Київській митрополії передмогилянського періоду (1623–1626)	194

Рецензії

<i>Кепін Дмитро.</i> Нове видання з музейництва. [Рецензія] Бегаль Т. О. Генеза експозиційного середовища: від витоків до сучасності. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2022. 200 с.	202
Автори	205

Contents

[Editorial]. To the 150th Anniversary of the 3rd Archaeological Congress in Kyiv 7

History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora in Kyiv

Kozyuba Vitalii. Unknown Album of Drawings by Vikentiy Khvoyka from Excavations in the Petrovsky's Estate on Starokyivska Hill 9

Komar Oleksii. On the issue of dating of the burial in a wooden sarcophagus from Desyatynna Church 52

Chekanovskyi Andrii. The Archaeological Findings of Modern Time from Jozef Hojnowski Excavation in 1892 68

Archaeology, Architecture and Art of Kyiv and Ukraine

Arkhytova Yelyzaveta. Romanesque Bronze Bowls of the 12th–13th centuries from Archaeological Excavations in Ukraine 81

Levchenko Tetyana. Collection of nineteenth-century Faience and Porcelain from the Excavation at 53 Shchekavytska Street in Kyiv Podil 101

Malujk Natalia. Some Features of the Enamels of the Shoulder-Mantle (barm) from the Sakhnyvka Treasure 112

Reutov Andrii. The northern extension to the St. Cyril's Church 122

Chernenko Olena, Lutsenko Roman. The St. Elijah's Church in Chernihiv According to the Recent Research 127

Chmil Lesia. Imported Pottery of the 14th – 15th centuries from Kyiv 149

Historical studies: events and biographies

- Ananyeva Tetyana*. Diary of Kindrat Lohvyts'kyi in the 1830s: from the History of the Existence Document 165
- Diatlov Vladyslav*. The Campaign of Destruction of Orthodox Churches in Kyiv in 1934–1937: Prehistory and Apogee 177
- Kukuishko Artur*. Issues of Interchurch Dialogue in the Kyiv Metropolis of the Pre-Mohyla Period (1623–1626) 194

Reviews

- Kepin Dmytro*. New Book on Museum Studies. [Review] Begal' T. O. The Genesis of Exhibit Milieu: From the Origins to the Nowadays. Kyiv: KNUKiM Publishing Center, 022. 200 p. 202
- Authors 205

До 150-річчя III археологічного з'їзду в Києві

Археологічні з'їзди, проведення яких з 1869 року відбувалося в різних містах Російської імперії, відігравали значну роль у розвитку археології як самостійної науки та визначенні її ролі у вивченні історії і культури минулого людства. Наукові проблеми, що розглядалися на з'їздах, переважно були пов'язані з регіоном їх проведення, що сприяло зростанню інтересу до місцевих старожитностей і формуванню місцевих наукових установ, здійсненню археологічних розкопок, проведенню екскурсій та організації археологічних виставок і музеїв. З п'ятнадцяти археологічних з'їздів шість відбулося в Україні (у 1874 і 1899 роках у Києві, у 1884 році – Одесі, у 1902 – Харкові, у 1905 – Катеринославі (нині Дніпро), у 1908 – Чернігові). Перший з них – III археологічний з'їзд проходив у Києві 2–21 серпня 1874 року і мав українознавче спрямування, а завдяки участі делегатів з багатьох слов'янських країн і Франції отримав статус міжнародного. Серед 204 учасників¹ III київського з'їзду 121 учений і діяч культури представляв Україну. Серед них: Володимир Антонович, Хведір Вовк, Дмитро Самоквасов, Микола Бранденбург, Станіслав Тарновський, Іпполіт Скімборович, Микола Дашкевич, Володимир Іконников, Дмитро Іловайський, Павло Житецький, Петро Лашкар'юв, Опанас Маркевич, Федір Міщенко, Микола Петров та інші. До початку роботи з'їзду під редакцією В. Антоновича та Ф. Терновського було видано «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», у якому представлено різноманітні писемні джерела щодо давньої історії Києва – уривки з літописів, свідчення очевидців та іноземців, документи XV–XVIII ст.

¹ 90 з них можна побачити на світлині учасників з'їзду.

У матеріалах з'їзду, опублікованих 1878 року, – статті й інформація про археологічні розкопки палеолітичної стоянки Гінці під Полтавою, кам'яний вік Волинської губернії, розкопки на Харківщині, Катеринославщині, курганів Київщини й Волині, старожитності Холмської Русі, про нові знахідки срібників князя Володимира Святославича і місце народження його бабці – княгині Ольги, а також місця родовищ волинського пірофілітового сланцю, т. зв. червоного шиферу, що його широко використовували в будівництві та оздобленні найдавніших храмів Києва і Русі. Пам'яткам Києва присвячені звіти й статі про відкриття фресок XII ст. у Кирилівській церкві, про Золоті ворота й походження назви «Лядські ворота». Серед матеріалів з'їзду є також статті, присвячені особливостям руської орнаментики та слов'яно-руським пам'яткам мови й писемності з бібліотек і архівів Львова, Франції, з бібліотеки Петра Могили та Київської духовної академії, пам'яткам і творам мистецтва, козацької історії та народній поезії козацького періоду, етнографії, історичній географії, нумізматичі тощо.

Підготовка й проведення III археологічного з'їзду в Києві сприяли виникненню Історичного товариства Нестора-Літописця та Археологічного музею при Київській духовній академії. Для учасників з'їзду було проведено екскурсії пам'ятками Києва, Дніпром, на розкопках курганів навколо Києва, відвідування культурного заходу з виступом народного хору й кобзаря Остапа Вересая для ознайомлення членів з'їзду з місцевою народною поезією, а також організовано виставку, в основу якої було покладено колекції Музею старожитностей Університету Святого Володимира від первісного періоду до пам'яток від прийняття християнства до XVII ст., старожитностей Київської землі та українських історичних пам'яток. За словами сучасника, III археологічний з'їзд *«був справжнім святом української науки»*.

Від редколегії

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори / History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora in Kyiv

Віталій Козюба

Невідомий альбом малюнків Вікентія Хвойки з розкопок у садибі Петровського на Старокиївській горі

Статтю присвячено аналізу малюнків Вікентія Хвойки його розкопок у садибі Петровського на Старокиївській горі в 1907–1908 роках. Вони доповнюють і уточнюють інформацію з монографії та польового щоденника дослідника щодо цих робіт. Малюнки з польового альбому публікуються вперше.

Ключові слова: Вікентій Хвойка, садиба Петровського, малюнки, ділянки, розкоп.

The paper contains the analysis of drawings by Vikentiy Khvoyka from his excavations in the Petrovsky's estate on Starokyivska Hill in 1907 and 1908. They complement and clarify the information of the monograph and researcher's field diary concerning this work. The drawings from the field album are published for the first time.

Key words: Vikentiy Khvoyka, Petrovsky's estate, drawings, areas, excavation.

Розкопки археолога-аматора Вікентія Хвойки в садибі Петровського біля Десятинної церкви в 1907–1908 роках започаткували систематичні стаціонарні дослідження столиці Давньої Русі. Вони мали приголомшливий для початку ХХ ст. результат, який підштовхнув Імператорську археологічну комісію (ІАК) у Петербурзі виділити значні кошти на організацію та проведення масштабних археологічних робіт на Старокиївській горі на чолі з Дмитром Мілеєвим у 1908–1914 роках. Ці роботи було перервано у зв'язку з початком Першої світової війни [Каргер 1958, с. 52–57; Ёлшин 2019].

Сам В. Хвойка не мав профільної освіти і розпочав свої археологічні пошуки в Києві на початку 1890-х років. У районі Кирилівських висот в останнє десятиліття ХІХ ст. він відкрив і розкопав кілька пам'яток – Кирилівську палеолітичну стоянку, трипільські поселення (садиби Зівала, Багрієва та Світославського), могильник Х–ХІ ст. (садиби Зівала, Зарембських). Самостійні роботи дозволили пошуковцю отримати певний досвід у методиці проведення розкопок, проте рівень проведення досліджень і фіксації знахідок, об'єктів залишався низьким, що призводило до втрати дорогоцінної наукової інформації.

Улітку 1907 року В. Хвойка розпочав розкопки в саду садиби М. Петровського (зараз – частина садиби Національного музею історії України). Певні кошти на проведення робіт надали меценати Б. Ханенко та М. Терещенко, а ще 72 рублі були в розпорядженні

в нього від Московського археологічного товариства – залишок асигнувань попередніх досліджень пошуковця [Колеснікова 2005, с. 259; Ёлшин 2019, с. 1203].

Оскільки пошуки мали бути проведені на приватній землі, В. Хвойка, за існуючими тоді правилами, звернувся до господаря садиби за дозволом на ці роботи і уклав з М. Петровським нотаріально завірену угоду. У ній було розписано такі питання, як «перелік умов продажу та передачі здобутих в ході розкопок археологічних матеріалів, терміни проведення робіт, умову планування землі по закінченні досліджень, умову закладати розкопи лише між дерев і кущів, не зачіпаючи їх» тощо [Колеснікова 2005, с. 260, 266, рис. 8].

Цікаві об'єкти й знахідки з розкопок 1907 року (кам'яні палаци, житла, майстерні, братська могила загиблих від монголо-татарської навали в 1240 році, цегла з тризубом – знаком князя Володимира) привернули увагу до цих робіт відомих науковців, архітекторів, колекціонерів – Н. Кондакова, Д. Айналлова, Я. Смирнова, О. Щусєва, Б. Ханенка, які особисто оглянули місце робіт, наступного року – голови ІАК О. Бобринського та голови Московського археологічного товариства П. Уварової [Колеснікова 2005, с. 260–262; Ёлшин 2019, с. 1203].

Помічниками В. Хвойки при розкопках у садибі Петровського були С. Мазаракі, К. Хілінський та лікар (антрополог) Є. Черняхівський. Перший, як і В. Хвойка, пройшов шлях від аматора до члена ІАК. Він був роменським

поміщиком і в 1883–1885 роках провів розкопки скіфських курганів у басейні р. Сули. Прикрасою колекції С. Мазараки з його розкопок стала золота пластина-оббивка горита із зображенням оленя. Наприкінці 1880-х років більшу частину цієї колекції придбав О. Бобринський [Поладович 2020, с. 22]. У 1893 році С. Мазараки разом з В. Антоновичем розкопували давньоруський курганний некрополь біля с. Липове на Чернігівщині. Пізніше перший, у співпраці з В. Ляскоронським, здійснив археологічні дослідження по долинах річок Сули, Псла і Ворскли в межах сучасних Полтавської, Харківської та Сумської областей [Ясновська 2016, с. 77–78]. Знахідки з розкопок курганів, здійснених С. Мазараки біля р. Сула на Роменщині, стали основою розділу колекції Б. Ханенка, присвяченому епосі, що передувє Великому переселенню народів [Ханенко 1899, с. 1].

Костянтин Хілінський (1881–1939) – поляк за національністю, дослідник античності, який навчався в гімназіях Києва та Петербурга. У 1903 році він закінчив історико-філософський факультет Петербурзького університету. З цього часу почав читати лекції з етнографії та історії культури в Центральному училищі технічного малювання барона Штігліца; з 1905 року викладав у Санкт-Петербурзькому жіночому педагогічному інституті, з 1906 – на Вищих жіночих курсах. У цих закладах він читав історію Давнього Сходу, Греції, Риму. У цей же час почали виходити наукові публікації К. Хілінського за цією тематикою [Крульчик 2014, с. 419–422].

З 1904 року К. Хілінський був членом Імператорського російського археологічного товариства [Крульчик 2014, с. 427]. У 1907 році В. Хвойка разом з «молодим петербурзьким ученим» К. Хілінським провів розкопки пам'яток трипільської культури біля сіл Крутобородинці (Круті Броди) в сучасній Хмельницької області і Верем'я на Київщині. Про результати цих робіт останній зробив детальну доповідь на загальному зібранні Імператорського російського археологічного товариства [Виноградов 1907, с. 27]. Пізніше К. Хілінський опублікував дві невеликі статті, присвячені загальним питанням трипільської культури [Хилинский 1911a, 1911b].

К. Хілінський з 1921 і до своєї смерті в 1939 році був професором Львівського університету, тривалий час (до 1935 р.) паралельно викладав ще й у Люблінському університеті. У 1935 році він короткий час (менше двох місяців) обіймав посаду міністра віросповідань і народного просвітництва Польщі. Учений помер у Львові і був похований на Личаківському цвинтарі [Крульчик 2014, с. 427–437].

Навколо розкопок біля Десятинної церкви 1908 року виник конфлікт, який мав кілька аспектів. Серед них – хто мав очолювати експедицію ІАК і розпоряджатися виділеними 2 000 рублів на проведення досліджень. Столичні науковці вважали, що державні кошти мала отримати ІАК як уповноважений орган, що, зрештою, і відбулося. Роботами в Києві керував Б. Фармаковський, а з 1910 року – його заступник Д. Мілеєв.

Негативну оцінку методиці робіт В. Хвойки 1907–1908 років висловили В. Латишев і особливо О. Бобринський: «У нього [В. Хвойки. – В. К.] маса цікавого, що наполовину виявлено і вигажено такими дилетантськими розкопками»¹ [Їлшин 2019, с. 1227–1228]. Порівнюючи з розкопками Д. Мілеєва, роботи В. Хвойки М. Каргер охарактеризував як такі, що «вражають наївним дилетантизмом» [Каргер 1958, с. 56]. Натомість В. Хвойку активно підтримували Н. Кондаков, П. Уварова, І. Линиченко, А. Савенко [Їлшин 2019, с. 1228].

Програвши «апаратну» боротьбу за право проводити бюджетні розкопки в Києві, В. Хвойка 1909 року вже вів дослідження в Білгородці під Києвом. Але й ці роботи викликали питання у фахівців. Зокрема, відомий архітектор-реставратор, археолог П. Покришкін, який дослідив і реставрував давньоруські церкви Спаса на Берестові (Київ), Михайлівську божницю (Остер), Святого Василя (Овруч), так охарактеризував розкопки 1909 року: «<...> відсутність достатньої кількості фотографічних знімків, а головне – креслень, робить результати розкопок несерйозними. <...> Генеральний план та інші малюнки виконані на око, що, звісно, нікого задовольнити не може» [Їлшин 2019, с. 1230].

Аматорський підхід В. Хвойки до проведення своїх пошуків частково компенсувався

¹ Тут і далі переклад з російської цитат і підписів малюнків в альбомі В. Хвойки – автора статті.

польовою документалізацією, яку мав здійснювати кожен дослідник, особливо, якщо він отримував від ІАК відкритий лист – право на проведення розкопок. З різних причин документація розкопок В. Хвойки в садибі Петровського 1907–1908 років не сформувала єдиного архіву і виявилась розпорошеною по різних установах ряду країн (Україна, Росія, Чехія, США).

Тривалий час єдиним джерелом наукової інформації щодо цих робіт були публікації автора розкопок. Найбільш повна серед них – розділ «Розкопки в садибі М. М. Петровського в Києві» у «невеликій, не ілюстрованій» (за висловом Г. Корзухіної) монографії В. Хвойки «Давні мешканці Середнього Придніпров'я та їх культура в доісторичні часи» [Хвойка 1913, с. 63–75]. На середину ХХ ст. Л. Нідерле, Г. Корзухіна та М. Каргер опублікували лише декілька чистових малюнків розкопок В. Хвойки 1907–1908 років [Корзухіна 1956, с. 320, прим. 3, с. 323, 325–326, 334, рис. 2, 4, 5, 7; Каргер 1958, с. 107, 287, рис. 12, 55].

У 1954 році в особистому архіві відомого російського археолога О. Спіцина було виявлено виписки зі щоденника розкопок В. Хвойки 1907 року, що містять інформацію щодо розкопаних тоді в садибі Петровського 39 ділянок (невеликих розкопів, шурфів, траншей). Ці матеріали проаналізувала Г. Корзухіна в публікації, де в додатку було представлено й тексти виписок О. Спіцина [Корзухіна 1956].

На сьогодні відомі два десятки фотографій місць розкопок В. Хвойки в садибі Петровського. Частина з них уже опублікована [Колеснікова 2005, с. 264–265, рис. 1–3, 5, 6; Хвойка 2008, с. 86, 90; Комар 2013, с. 118, рис. 7: 1, 2]. Малюнків розкопів і окремих об'єктів відомо до трьох десятків, причому було з'ясовано, що частину малюнків В. Хвойка робив з фотографій, вносячи до зображень певні корективи [Козюба 2010].

Зв'язуючою ланкою між польовим щоденником В. Хвойки, фотографіями та малюнками є плани місць його розкопок у садибі Петровського, на яких позначено ділянки робіт 1907 року (39 локацій) та 1907–1908 років (48 локацій). На сьогодні відомо чотири варіанти планів і ще один, адаптований Г. Корзухіною для

своєї публікації [Козюба 2010, с. 60–62; Корзухіна 1956, с. 321, рис. 1] (іл. 1).

У Музеї-архіві ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США (УВАН, м. Нью-Йорк) у фонді Валерії Козловської (фонд ССVII) зберігається частина архіву В. Хвойки. Серед цих матеріалів – альбом малюнків розкопок дослідника в садибі Петровського².

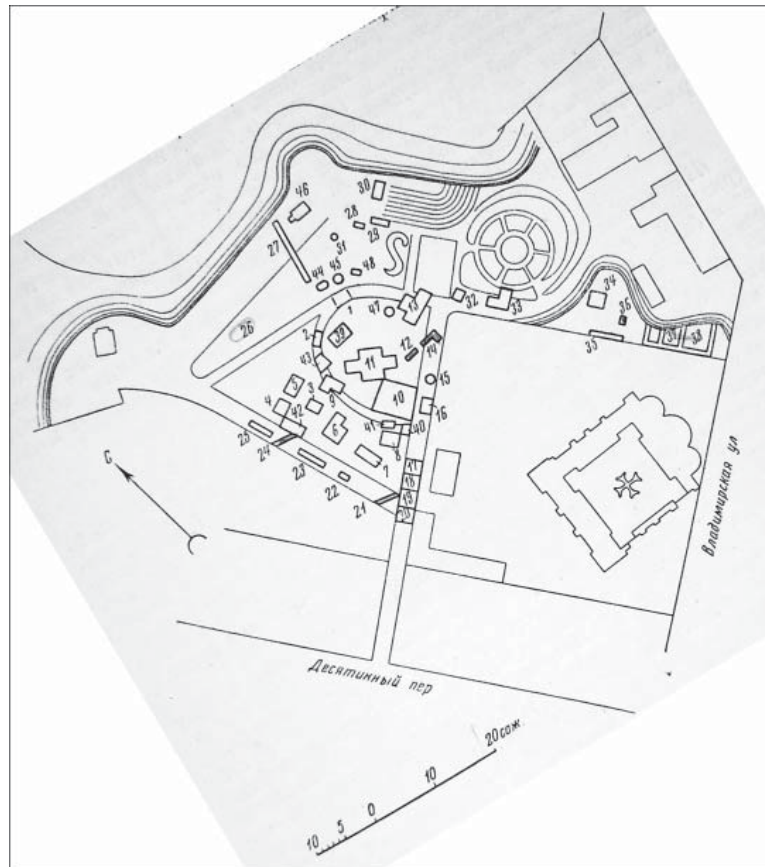
Польовий альбом має тверду обкладинку, обтягнуту, разом з корінцем, сірою тканиною. Вона має плями забруднень. На обкладинці олівцем намальовано кілька предметів. Знизу посередині – просте дротяне розімкнуте скроневе кільце, праворуч і трохи нижче – кільце, один край якого завершується петлею, ще правіше – виріб із шістьма виступами-променями. Ліворуч від перших двох зображень проставлено цифри. У лівій частині обкладинки, ближче до корінця, проглядаються нечіткі лінії інших зображень. У правому верхньому куті напис чорнилами «сад. Петровського», українська мова якого вказує, що він виконаний В. Козловською.

Альбом мав 24 аркуші, які акуратно пронумеровані цифрами у правому нижньому кутку кожного аркуша. Аркуш 23 вирваний, залишився лише корінець. Останній аркуш має відірвану (приблизно на чверть ширини) праву частину. Тільки кілька аркушів не мають зображень з обох боків: **2 зв., 7 зв., 15, 24 зв.** Між аркушами для кращого зберігання малюнків, нанесених сірим олівцем, покладено папірусний папір. Усі аркуші скріплено нитками в трьох місцях.

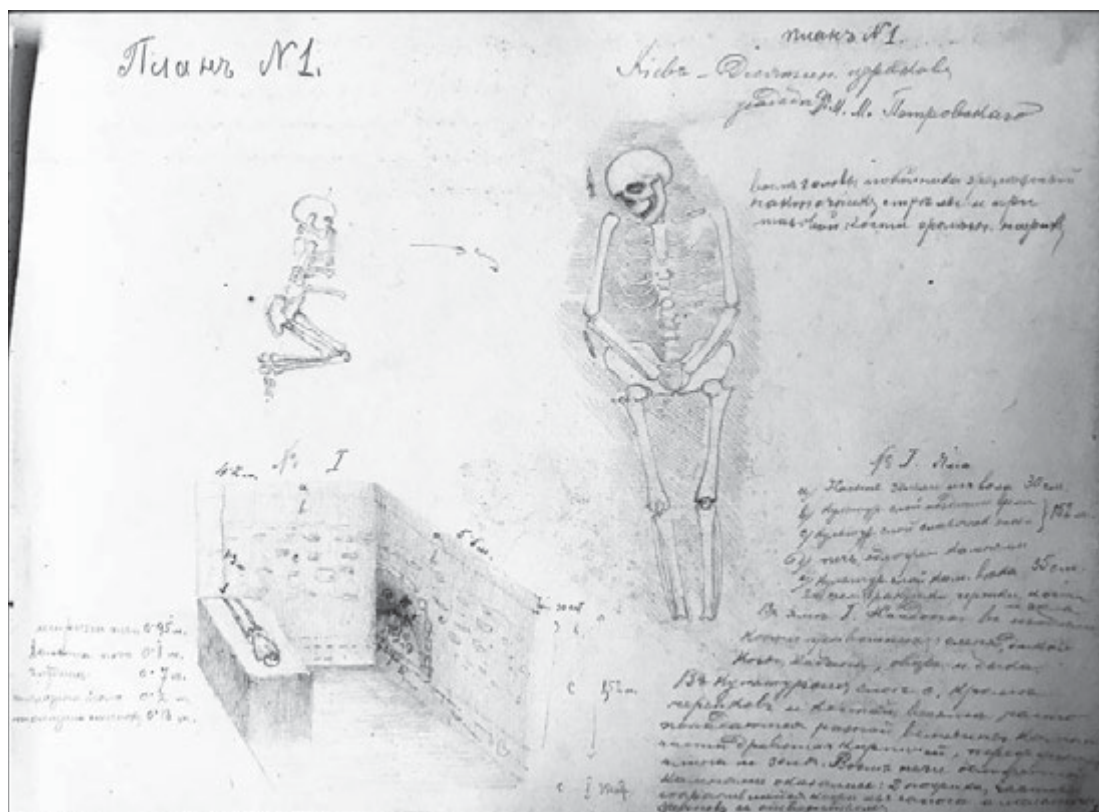
На аркуші 1 зображено план розкопу та скупчення посудин у якомусь об'єкті трипільського часу. Місце пам'ятки не зазначено. Малюнок не має стосунку до розкопок у садибі Петровського.

На **арк. 4, 13 зв. і 19 зв.** представлено чернетки ситуаційних схем місця розкопок із сіткою садових доріжок, місцем збереженого валу, Десятинною церквою. Найбільш інформативний з-поміж них – на арк. 13 зв., де позначено розкопи на межі із садибою Десятинної церкви. Це, за планом Г. Корзухіної, ділянки № 8, 10–12, 18–20, 39 і ще дві невеликі, відсутні на

² Висловлюю вдячність Тамарі Скрипці, хранительці фондів Музею-архіву ім. Д. Антоновича УВАН у США, та Вірі Павловій за можливість опрацювати фотокопії сторінок альбому.

Іл. 1. План місць розкопок В. Хвойки в садибі Петровського в 1907–1908 рр. [за: Корзухіна 1956, с. 321, рис. 1]. План повернуто верхньою частиною на північ

Іл. 2. Ділянка 1 розкопок В. Хвойки в садибі Петровського: середньовічні поховання, піч житла часів Русі, культурний шар трипільської культури [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 2]

відомих планах розкопок. При цьому треба відзначити розбіжності в розмірах деяких ділянок, вказаних на розглянутій схемі, зі свідченнями із щоденника: № 8 – 5,6×5,4 м (альбом) проти 6×4 м (щоденник); № 10 – 13,5×8,5 – 12×9 м; № 19 – 4,8×3 – 4,8×3,5 м; № 20 – 4×3 – 5×4 м [Корзухіна 1956, с. 338, 340].

На інших аркушах присутні види розкопів («ям»), здебільшого малюнки з перспективою, з відсутніми одним-двома бортами, окремі об'єкти (житла, майстерні, поховання, печі, дерев'яні конструкції споруд тощо), що іноді супроводжуються пояснювальними написами. На малюнках розкопів (траншей) частково присутні вказівки на їхню нумерацію, яка збігається з планом Корзухіної [Корзухіна 1956, с. 321, рис. 1], іноді зі знаком питання, іноді номер локації не вказано.

Інформація з альбому, яка представлена у виписках О. Спіцина, переважно не буде повторена нами. Звернемо увагу лише на деталі, які відсутні у виписках або суперечать їм.

Ділянка 1 (арк. 2). На малюнку – зображення розкопу (вигляд з північного заходу) зі схематичною стратиграфією, похованням уздовж північно-східного борта й піччю (у перетині) у південно-західному борті біля південного кута розкопу (іл. 2). *Поховання 1*³ гарної збереженості. Померлий лежав на спині, зі схрещеними на тазі руками, головою на північний захід. Череп повернуто до правого плеча. Поряд із черепом вістря залізної стріли, повернуте на північний захід. З цього ж правого боку кістяка між ліктем і тазом лежав залізний ніжик. *Поховання 2* – скорчене на лівому боці. Його ліва рука піднята до лицевої частини черепа, права рука зігнута в лікті під прямим кутом. Орієнтований головою на північний схід. Жертва подій 1240 року (?).

Простежена ширина печі – 0,95 м, висота – 0,8 м. Топкову камеру було вибрано підбоек вглиб на 0,7 м. Товщина стінок камери 0,18 м, товщина череня – 0,2 м. Біля печі знайдено два ножики, фрагменти шкіри від чобота і уламок жорна з отвором. Нижче печі – культурний шар завтовшки 0,35 м «кам'яного віку», тобто, що належав до трипільської культури.

Ділянка 2 (арк. 10 зв.). Розкоп подано з торця. На протилежному торці в стратиграфії зображено піч, основа якої розташована на глибині 1,3 м, збережена висота стінок – 0,4 м. У шарі знайдено п'ять залізних ножів, вище печі – половину жорна з отвором. На глибині 2,7 м біля кута шурфу – ямки і шар річкових мушель (іл. 3).

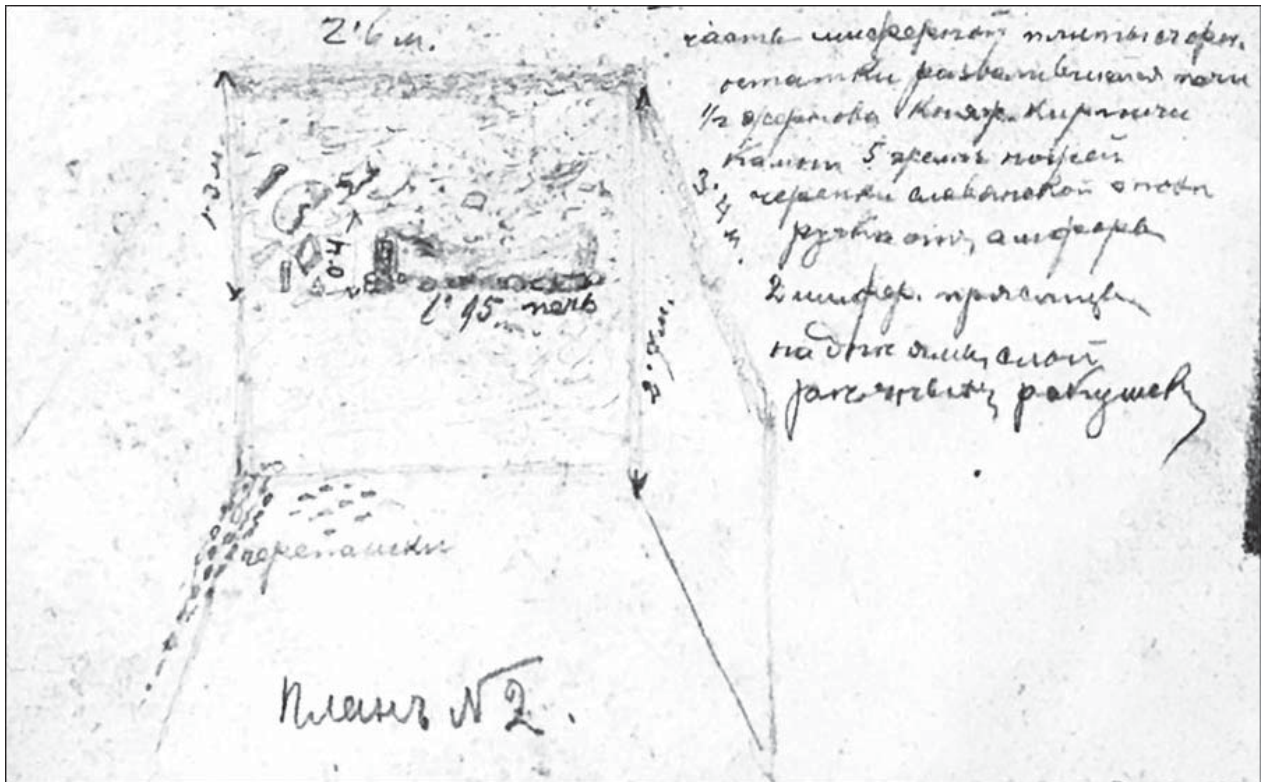
Ділянка 3 (арк. 3). Розкоп, орієнтований по лінії північний захід – південний схід (вигляд з північного заходу)⁴. При розкопці ділянки В. Хвойка на дні виявив «землянку кам'яного віку». Щоб її дослідити, він розширив розкоп. На малюнку ліворуч зображено перший етап дослідження, праворуч – після розширення розкопаної площі (іл. 4).

У стратиграфії зверху позначено «насипну землю від вала» потужністю до 1,1 м, нижче культурний шар «слов'янської доби», тобто часів Київської Русі, під ним «проміжний» шар (останні два разом сягали 1 м). Знизу – культурний шар «кам'яного віку», або «старий рівень». Прокопавши його на глибину 0,3 м, дослідник виявив прямокутник споруди, біля східної стінки якої розчистив три «вогнища», розташовані одне над одним, діаметром 0,75 м (нижнє), 0,9 м і 0,7 м (верхнє). Ця споруда містилася всередині більшої, того ж трипільського часу. По її контуру було виявлено стовпові ямки прямокутної будівлі – три з південного торця, шість і п'ять (не враховуючи кутові) уздовж східної і західної стінок. Судячи з малюнка, В. Хвойка вніс до нього елементи своєї реконструкції.

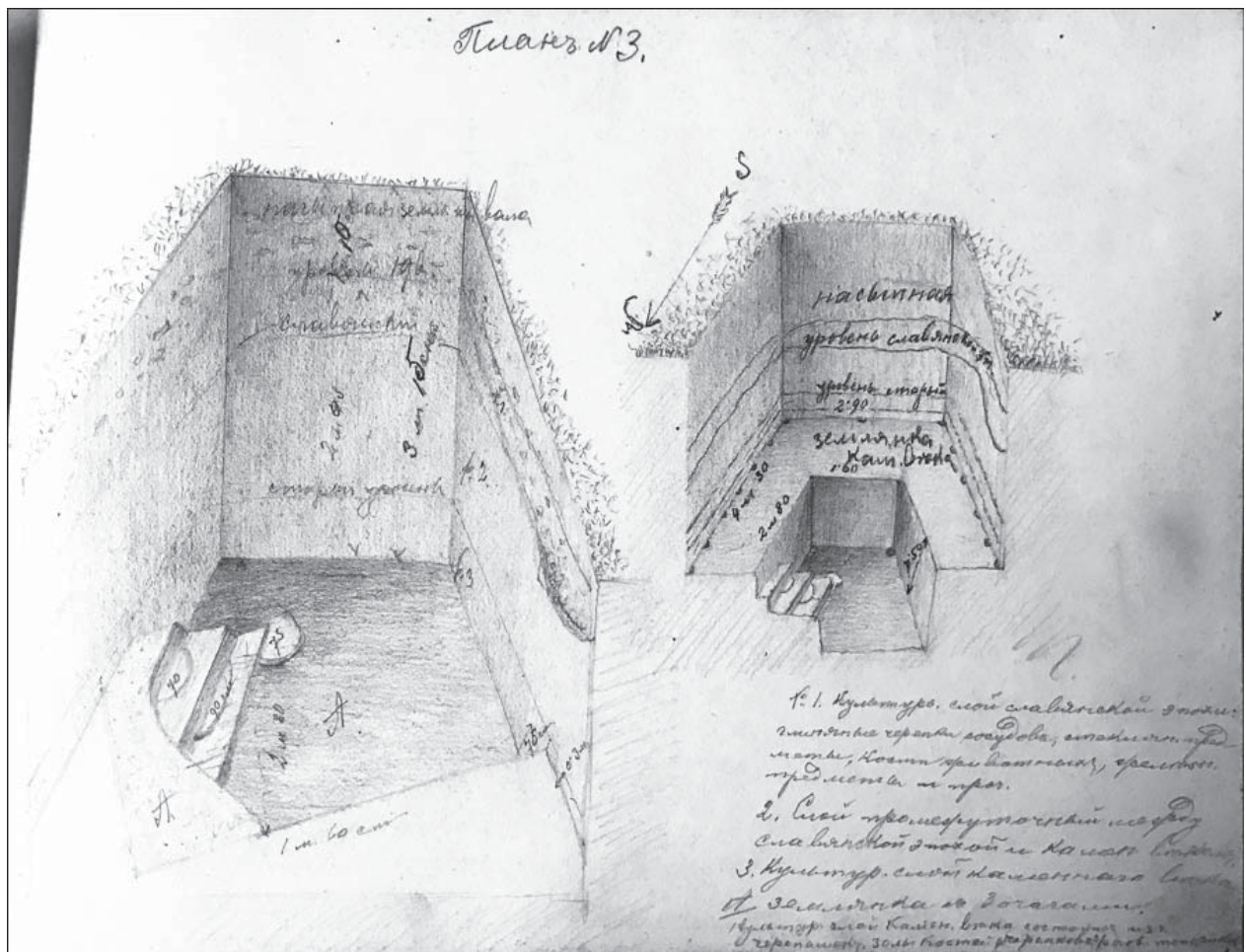
Ділянка 5 (арк. 10 зв.). Розкоп зображено згори під кутом з північно-східного боку. У південно-східній стінці – перетин печі, верхня половина кістяка (розчищена підбоек), орієнтованого головою на південь. Трохи нижче закінчення ніг – скупчення знахідок: срібна намистинка, два хрестики, обкладені сріблом, два бронзові маленькі хрестики, ніж з орнаментованим руків'ям (іл. 5). По центру розкопу по його довжині – слід дерев'яної конструкції («стінки»). На дні (глибина 2,5 м) знайдено великий залізний замок і залізну сокиру, уламки розбитого жорна, три ножі, чотири фрагменти скляних браслетів, кілька

³ Тут і далі нумерація поховань автора статті.

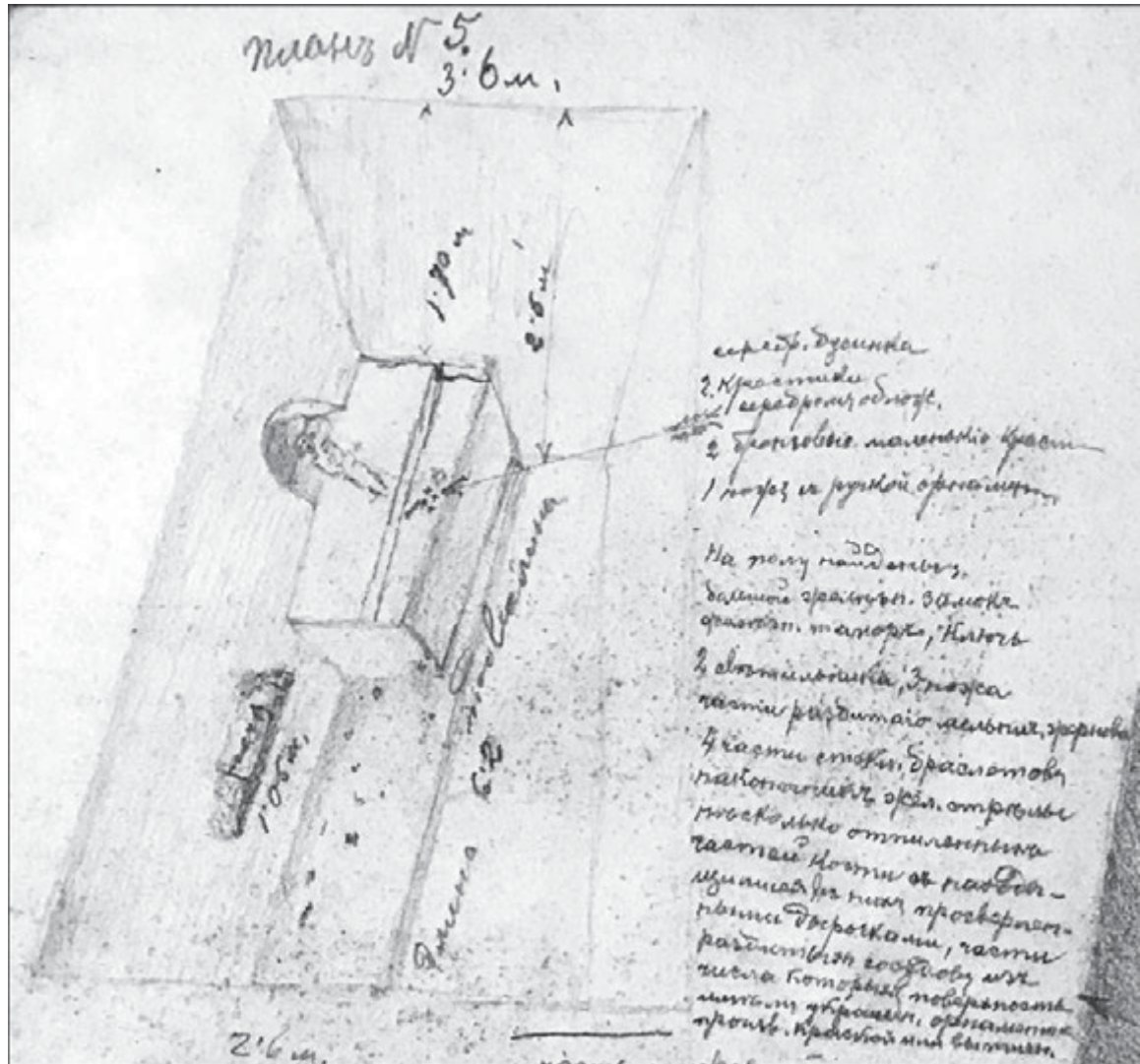
⁴ Під час розкопок В. Хвойка орієнтувався на фасади Десятинної церкви XIX ст. як сторони світу. Та сама помилка визначення напрямку на північ присутня на плані розкопок Г. Корзухіної 1907–1908 років (іл. 1).

Іл. 3. Ділянка 2: піч житла часів Русі, об'єкт (?) трипільської культури [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 10 зв.]

Іл. 4. Ділянка 3: об'єкт трипільської культури [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 3]

Іл. 5. Ділянка 5: середньовічне поховання, під житла часів Русі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 10 зв.]

відпиляних частин кістки з просвердленими дірочками, уламки посуду, у тому числі орнаментовані фарбою.

Ця ж ділянка, зі зміненими деталями й ракурсом, зображена на чистовому малюнку В. Хвойки [Козюба 2010, с. 68, рис. 7: 3, 4] (іл. 6: 4).

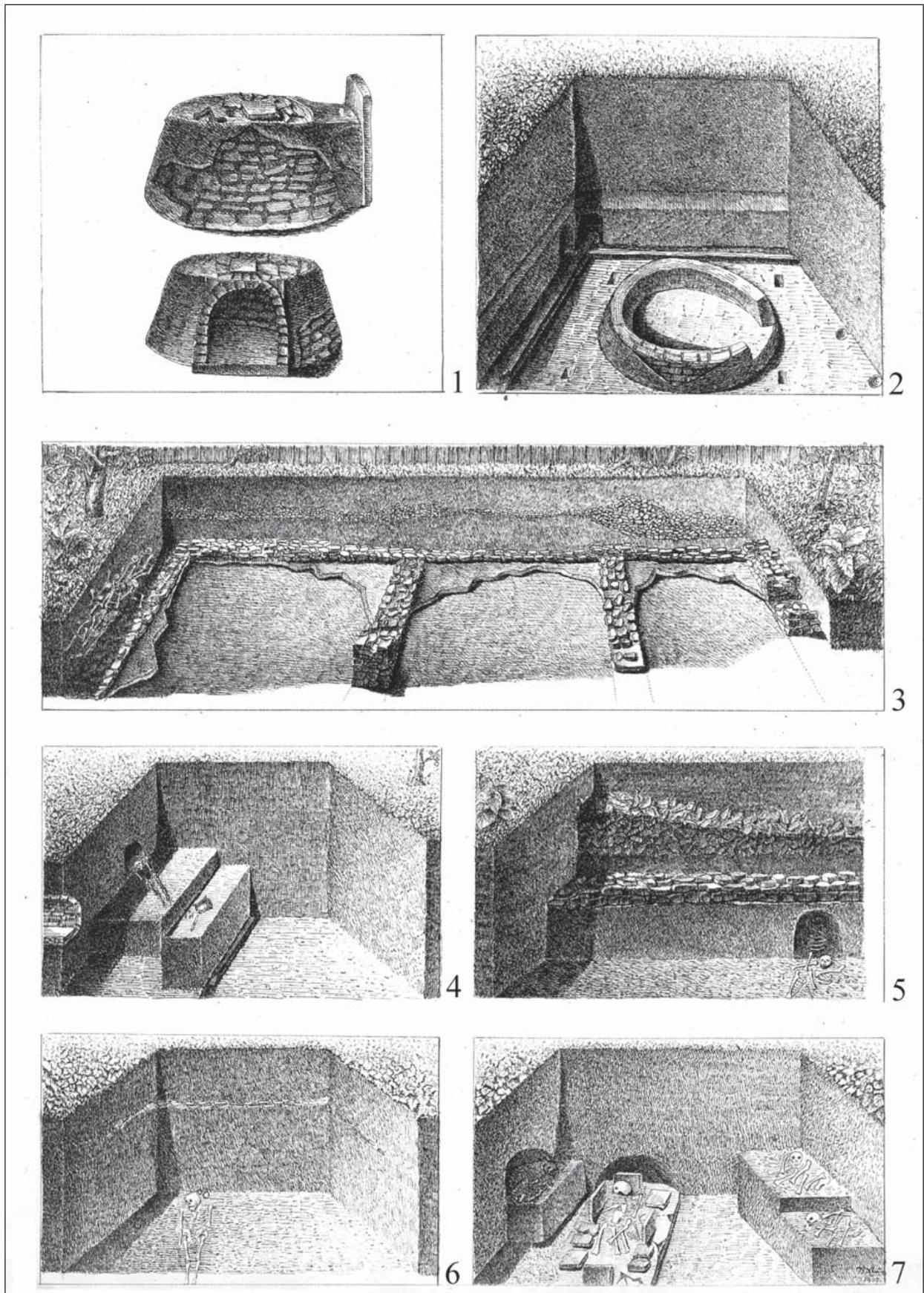
Ділянка 6 (арк. 9 зв.). У розкопі виявлено заглиблений об'єкт із трьома приміщеннями. Велика прямокутна зрубна споруда (6×6,2 м) орієнтована кутами за сторонами світу. Посередині перегородкою розділена на два однакових за площею приміщення (іл. 7). Перегородка – з вертикальних дошок. Посередині неї прохід, одвірками якого були круглі стовпи. Долівка – на глибині 1,9 м. Скупчення знахідок позначено біля південного кута підквіта (?). Тут вказані скупчення згорілої пшениці, скляні намистини та ключ. Серед знахідок – велика заліз-

на сокира, три уламки замка, розбитий мідний котелок, п'ять залізних ножів, три пірофілітових пряслиця, два точильних каменя, оброблене ікло кабана, уламки плиток з поливою, пряжка, плетене бронзове кільце, уламки скляних браслетів, частини посудини з «чудовою» поливою, черепки посуду, частини двох амфор.

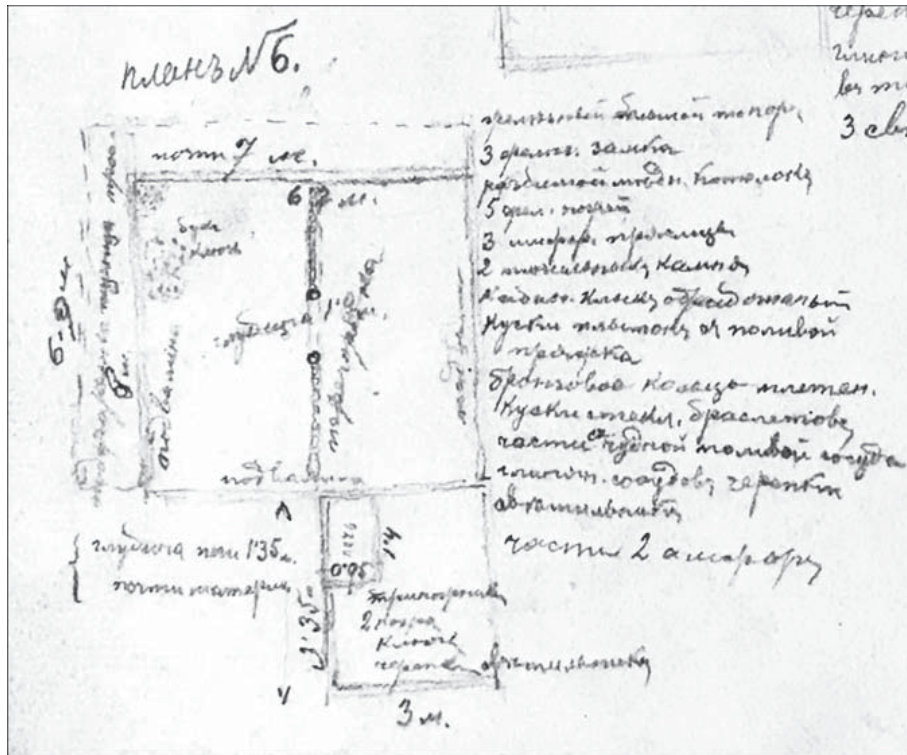
До північно-західного приміщення з північно-східного боку примикало приміщення 3 розміром 3,35×3 м. Його розчищено на глибині 1,35 м «майже на материку». У південному куті приміщення 3 розташовувалась прямокутна під розміром 1,4×0,95 м. Тут знайдено «триніг», два ножі, ключ, уламки світильника.

На чистових малюнках В. Хвойки є відзеркалений план цієї споруди (іл. 8: 1).

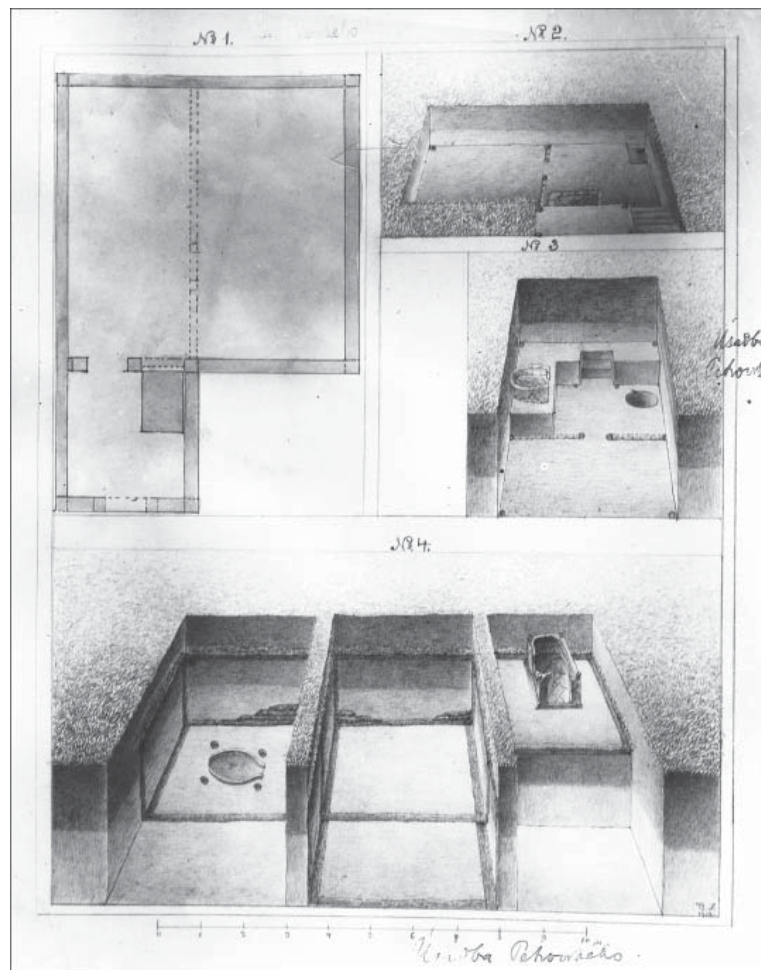
У виписках О. Спіцина зі щоденника В. Хвойки інформацію про об'єкт із ділянки 6, від слів «Під (яка?) складена...» і до «Спале-

Іл. 6. Чистові малюнки об'єктів розкопок В. Хвойки в садибі Петровського: 1 – піч (діл. 15), 2 – піч (діл. 11), 3 – «східний» палац (діл. 37, 38), 4 – поховання і піч (діл. 5), 5 – фундамент і поховання (діл. 35), 6 – поховання (діл. 35), 7 – поховання з цегляною обкладкою (діл. 28) [архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

Іл. 7. Ділянка 6: житло часів Русі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 9 зв.]

Іл. 8. Чистові малюнки об'єктів розкопок В. Хвойки в садибі Петровського: 1 – житло (діл. 6), 2 – житло (діл. ?), 3 – житло (діл. 39), 4 – ювелірна майстерня (діл. 11) [архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

не житло князівської доби», помилково віднесено до об'єкта на ділянці 7 [Корзухина 1956, с. 338, № 6, 7].

Ділянка 7 (арк. 9 зв.). Ймовірно, виявлено різночасові об'єкти, які нашарувались один на одного. Ліворуч зображено прямокутну споруду розміром 4×3,7 м. Зазначено, що в ній шар, що містить трухляву деревину конструкції та черепки кераміки, вкриті орнаментом, нанесеним червоною і коричневою фарбами – за опи-

сом, XVII–XVIII ст. Впритул до коротшої бічної стіни – прямокутна піч (1,25×0,85 м), довшою стороною до стіни. Праворуч від печі – прямокутна яма (1,4×0,9 м) завглибшки 1,1 м. Цей «погріб», повернутий короткою стороною до стіни, по кутах мав стовпчики. У ньому знайдено три глиняні посудини і кругле (сферичне) дно амфори (іл. 9).

До описаної споруди (приміщення) праворуч прилягає інше, такої ж ширини при

Іл. 9. Ділянка 7: житло часів Русі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 9 зв.]

більшій довжині (4×4,3 м). У ньому на глибині 1,5 м знайдено дерев'яні елементи конструкції – «підвалини». Материк виявлено на глибині 2,2 м. Обидва приміщення розділено перегородкою, у якій у вигляді двох стовпчиків зафіксовано прохід завширшки 0,82 м.

Серед графічних матеріалів, надісланих В. Хвойкою своєму відомому співвітчизнику Л. Нідерле, були реконструйовані план цього комплексу та розріз споруди з уявною стіною-перегородкою між приміщеннями [Козюба 2010, с. 72, рис. 10: 1; Нідерле 1956, с. 250, рис. 38: С₁, С₂] (іл. 10).

Ділянка 9 (арк. 9 зв.). Розкоп Г-подібної форми, один відріг якого повернуто на південний схід, другий – на південний захід. Він виявив заглиблену частину зрубної будівлі, орієнтованої стінами за сторонами світу. У межі розкопу потрапила частина південної стіни завдовжки 6,1 м, західної (менше ніж 2 м) і поперечної (довжина в розкопі 2,2 м). Остання розділяла будівлю на два приміщення – західне з піччю і східне, завширшки 3,7 м і 2,4 м (неповна) відповідно (іл. 11).

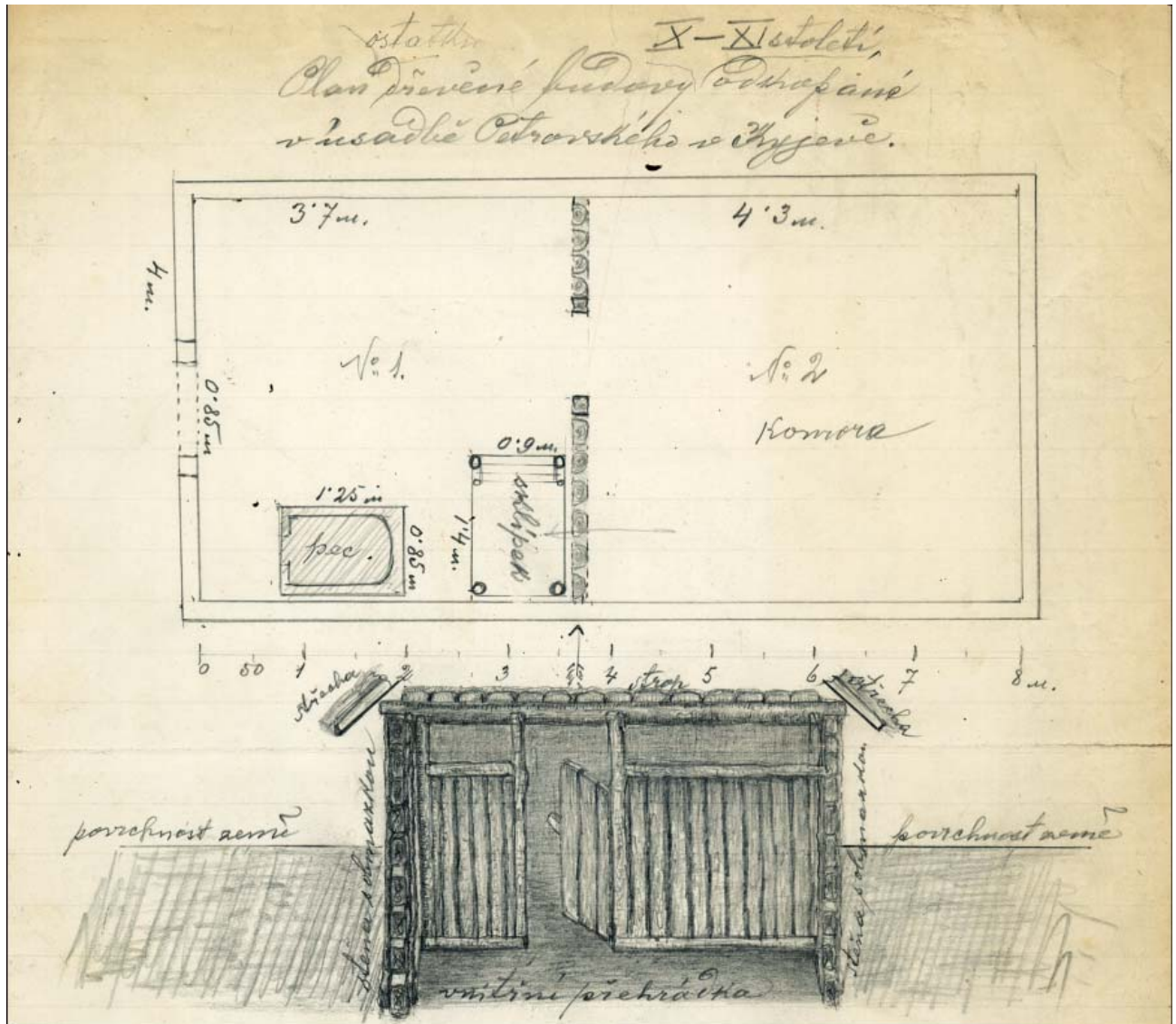
Масивна прямокутна піч розміром 2,15×1,3 м стояла в південно-західному куті. Судячи з малюнка, по периметру вона була об-

кладена невеликим камінням. Частково збереглися стіни, які піднімались під нахилом, крім північного боку, де розташовувались челюсті печі. Черинь потріскався.

Материк у цьому місці був на глибині 2,6 м. Серед уточнень і доповнень до переліку знахідок з об'єкта треба назвати три денця скляних посудинок («сосудцов»), частини скляної посудини, два уламки круглих віконниць, чотири залізних ножі, розбите жорно, дві частини рога лося, уламки глиняного «пофарбованого» посуду. Примітно, що «шиферні» пряслиця в підпису до малюнка В. Хвойки названо «застібками»; так само названо й кістяні вироби, які, ймовірно, є гудзиками.

Ділянка 11 (арк. 10). Розкоп великою площею, на якому виявлено кілька об'єктів, які В. Хвойка об'єднав в один. В альбомі – два дрібні схематичні зображення комплексу і великий малюнок печі («горна») всередині дерев'яної конструкції споруди (іл. 12: 1). Перший об'єкт, завдяки знахідкам шматків різнокольорової емалі, штампа й трафарету для виготовлення колтів, інтерпретовано як ювелірну майстерню.

Споруда майстерні в плані мала Г-подібну форму. Її дно розташовувалось на глибині

Іл. 10. Ділянка 7: малюнок-реконструкція плану і перетину житла часів Русі [архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

3,6–3,8 м. В основі периметра заглибленої частини споруди лежали колоди («підвалини»). Північно-східне робоче приміщення 1 (у виписках О. Спіцина під літерою С) мало розмір 4,8×3,6 м. У його центрі розташовувалась піч («горно»), повернута челюстями до центральної «кімнати». Напроти челюстей у стінці приміщення – дві стовпові ямки на відстані 0,75 м – прохід до центрального приміщення. Навколо печі – чотири стовпові ямки, у прямокутник яких вписано овал печі. Відстань між задніми стовпчиками – 1,6 м.

Чистовий малюнок В. Хвойки приміщення з «горном» (іл. 8: 4) вже має деякі елементи авторської реконструкції: круглі стовпові ямки навколо печі замінені на прямокутні, стіна споруди за піччю має дві колоди, а кут споруди має виноси вінців зрубу [Корзухина

1956, с. 326, рис. 5]. Судячи з цього малюнка, піч складено з брускової цегли. Частину малюнка Л. Нідерле використав як ілюстрацію до своєї монографії [Нідерле 1956, с. 264, рис. 48: 2].

Центральне, південне, приміщення 2 (під літерою А) мало майже той самий розмір – 4,6×3,6 м. Такий самий розмір мало приміщення 3 (північно-західне).

Зовсім на іншій глибині (1,55 м) було виявлено південно-західне приміщення (під літерою В). Його розмір 3,8×3,6 м. Біля південно-східної стіни споруди стояла велика прямокутна піч (**арк. 9 зв.**) (іл. 12: 2). Відомі два зображення печі в перспективі – на чистовому малюнку розкопу [Корзухина 1956, с. 325, рис. 4: 3] і в монографії Л. Нідерле [Нідерле 1956, с. 264, рис. 48: 7] (іл. 8: 4).

Іл. 11. Ділянка 9: житло часів Русі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 9 зв.]

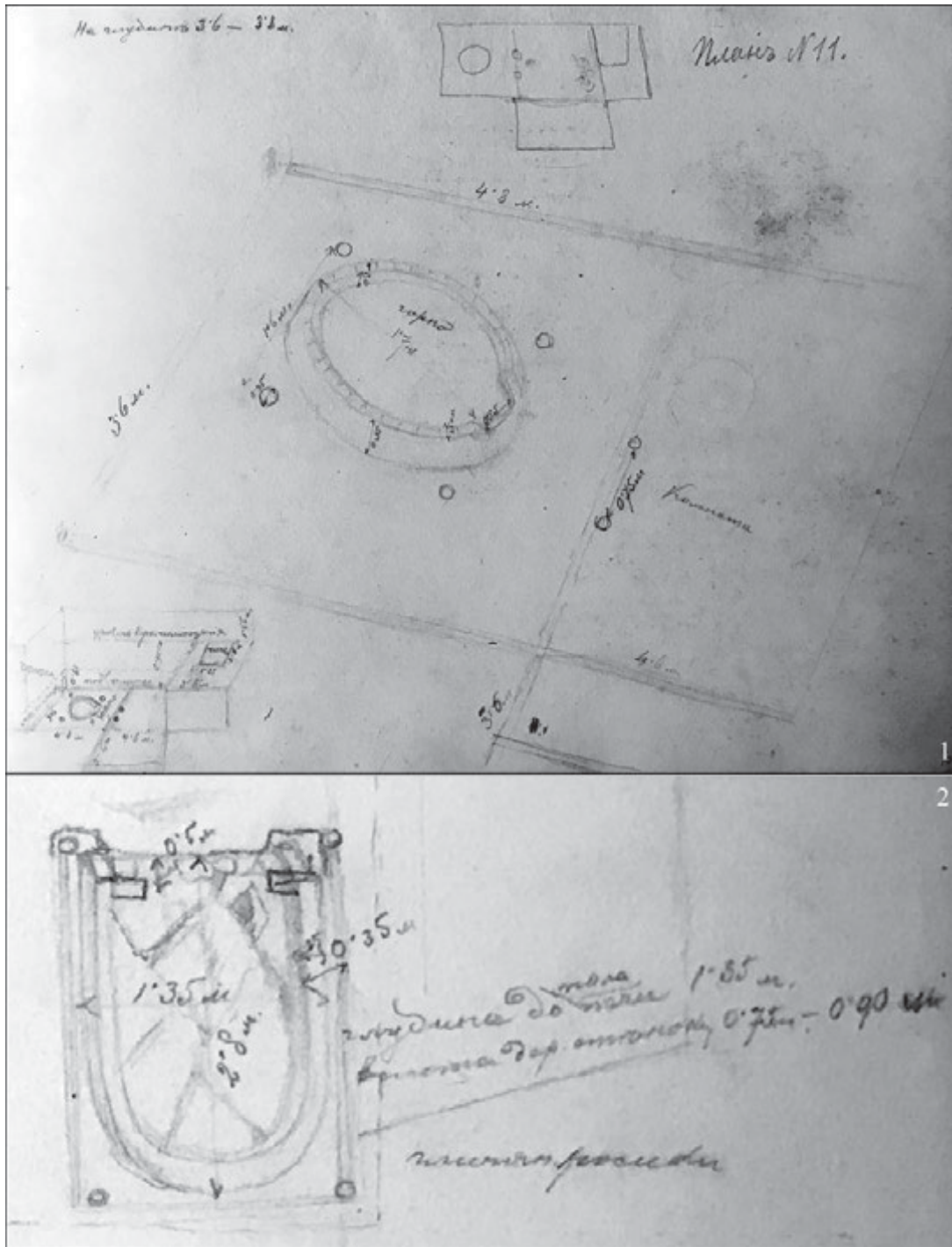
Розкопавши ці приміщення, В. Хвойка зробив висновок, що це єдина споруда-майстерня. За виписками О. Спіцина, частину знахідок (цілі й розплавлені шматки емалі, мідний штамп і мідний хрестик з емаллями) було знайдено на глибині 3,8 м на долівці біля «горна», ще частину – у приміщенні 2 на тій самій глибині у двох місцях – ліворуч від входу до приміщення 1 та під зовнішньою стінкою приміщення 3 (шматки емалі, орнаментована бляшка з позолотою та емаллями, чотири скляні посудини та ключ). Інша частина – під шаром попелу і вугликів на глибині 1,55 м: у куті приміщення 2 шматки емалі, штамп із зображенням птахів, «глиняні трубки» – сопла; між піччю приміщення В і стінкою, що «розділяла» це приміщення та приміщення 2 [Корзухіна 1956, с. 325, рис. 4: 1, с. 328, 339, № 11].

Спираючись на це, В. Хвойка вирішив, що цей горілий шар на рівні долівки приміщення В маркує рівень перекриття приміщень 2 (А) та 1 (С), що відображено в розрізі і малюнку в перспективі комплексу. Висота нижнього «поверху» становила 2,35 м [Корзухіна 1956, с. 325, рис. 4: 2, 3]. Як видно з чистового плану цього комплексу, скупчення

знахідок під шаром пожежі на стику приміщень А і В було перерізано реконструйованою В. Хвойкою стіною між цими приміщеннями [Корзухіна 1956, с. 325, рис. 4: 1]. Сам дослідник відзначив, що піч у приміщенні В стояла на «культурній землі»; культурний шар під нею мав товщину понад 1 м [Корзухіна 1956, с. 325, рис. 4: 2]. Цим, на нашу думку, можна пояснити знахідки давньоруського часу біля цієї печі, зокрема, глиняного світильника і двох пряслиць [Корзухіна 1956, с. 339]. Приміщення 3, найвірогідніше, більш пізнього часу і ніяк не пов'язане з ювелірною майстернею. «Випадкове» місце приміщення В у цьому комплексі припускала Г. Корзухіна [Корзухіна 1956, с. 324].

Ділянка 12 (арк. 4 зв.). В альбомі дуже схематично позначено у фас цегляну кладку давньої стіни. Інформація та сама, що й у виписках О. Спіцина. Не зрозуміло, як п'ять рядів цегли на цьому малюнку могли мати висоту 0,9 м.

Ділянка 14 (арк. 1 зв., 20). Залишки так званого «капища». На першому малюнку – зображення кам'яної кладки з двома виступами (іл. 13). На дальньому краю конструкції верхні камені розташовані на глибині 1,25 м від

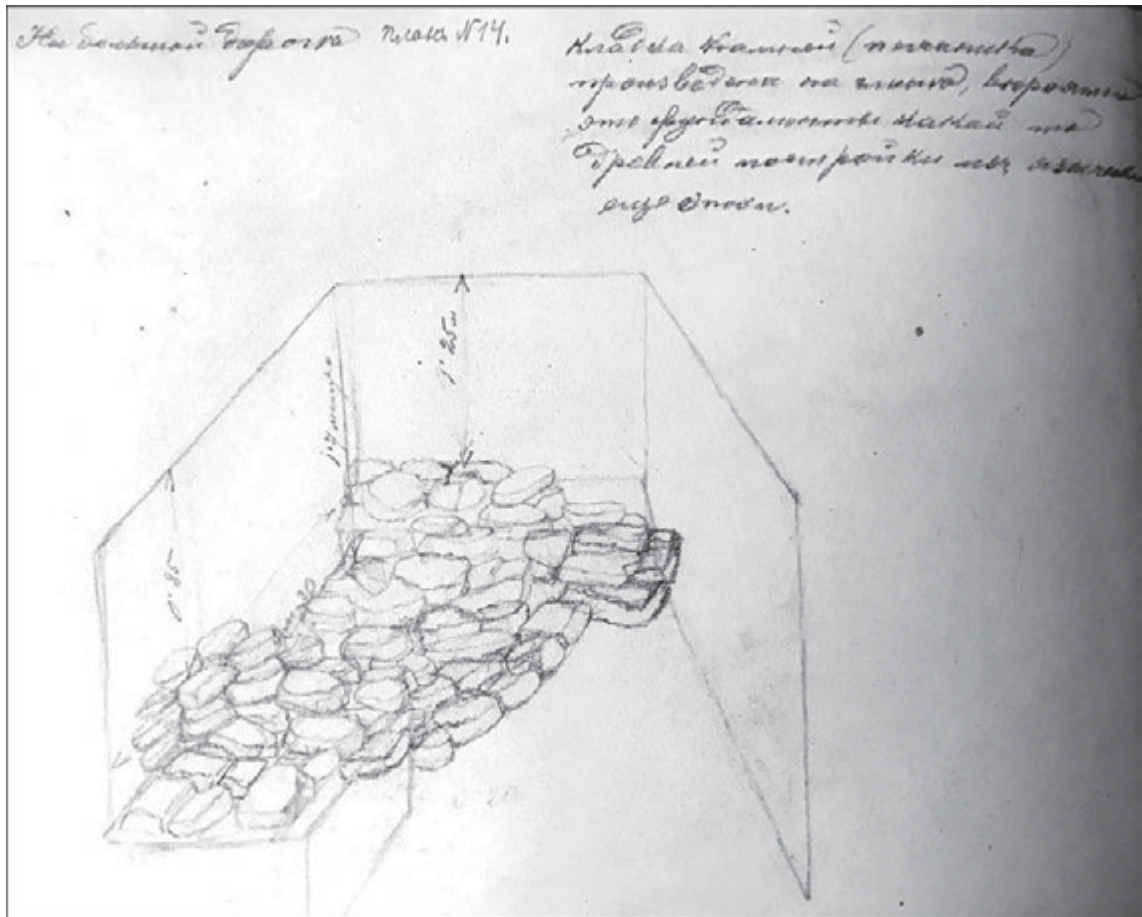
Іл. 12. Ділянка 11: 1 – ювелірна майстерня, 2 – піч у приміщенні В [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 10, 9 зв.]

поверхні, на ближньому – на 0,85 м, посередині – на 1,7 м: тут камені зображені лежачими в один шар. Довжина кладки вздовж борта розкопу разом з виступом – 3,3 м. У підписах до малюнка зазначено, що ділянка розташована на великій доріжці саду і що кладка належить фундаменту давньої будівлі, можливо, ще язичницької доби.

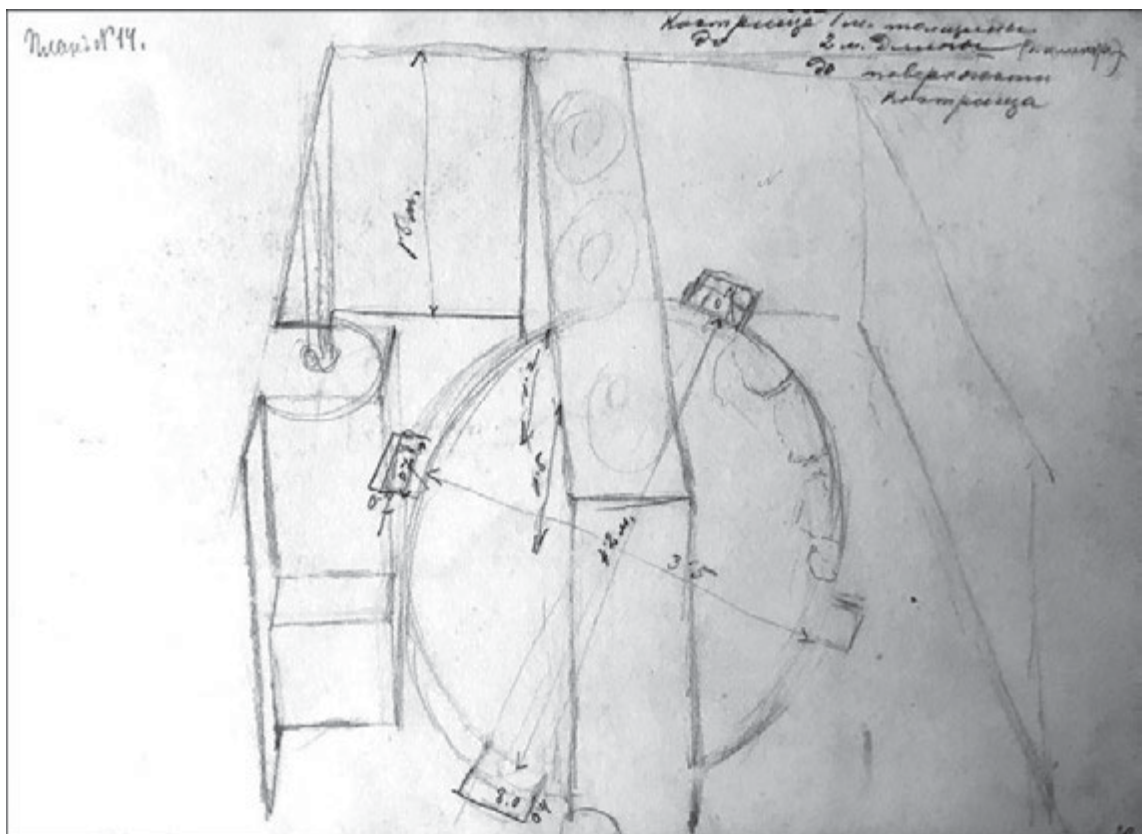
На другому малюнку – схематичне розташування «капища» в межах ділянки (іл. 14).

Знайшовши одну половину споруди, В. Хвойка залишив бровку з кущами саду на ній і за бровкою розкопав другу частину кам'яного мощення. Загальні розміри еліпса мощення – 4,2×3,5 м (без виступів). Розміри виступів: 0,8×0,4 м; 0,7×0,7 м; 0,7 м (ширина). Розміри останнього виступу не зазначено – можливо, тому, що він не зберігся або взагалі є уявним.

Над другим малюнком у написі зверху праворуч згадано про «вогнище» 0,8–1 м

Іл. 13. Ділянка 14: кам'яне мощення («капище») [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 1 зв.]

Іл. 14. Ділянка 14: кам'яне мощення («капище») [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 20]

товщини (тобто глибини) і 2 м довжини, яке пізніше в монографії В. Хвойки було назване «жертovníком». Можливо, саме його невдало і не на тому місці зображено на цьому ж альбомному малюнку. Є кілька інших малюнків В. Хвойки «капища», зокрема, у перспективі, подібний до альбомного [Хвойка 2008, с. 87].

Ділянка 15 (арк. 3 зв.). На глибині 1 м виявлено плаский верх печі з цегли. Споруду зведено на вапняно-глинистому розчині (іл. 15). Її довжина зверху з виступом над устям – 1,1 м, інші розміри зазначено у виписках О. Спіцина [Корзухина 1956, с. 339, № 15]. Чистовий малюнок споруди опублікував Л. Нідерле [Нідерле 1956, с. 264, рис. 48: 3] (іл. 6: 1).

Ділянка 16 (арк. 3 зв.). Знайдено споруду зі зруйнованою піччю і розташованим поруч напівсферичним заглибленням у вигляді «чаші» з білої глини (іл. 16).

Ділянки 17–20 (арк. 5). Зверху напис: «покійників знайдено 27 більше всього молодих віком від 12–20 років; при них знайдено бронзові (тількини) хрестики, бронз. бубонці, кільця і срібн. монети кінця XVI століття». Подано план ділянки 17 (іл. 17). На ньому зображено скупчення каменів, що має прямокутну форму. Усі розміри на малюнку (скупчення, глибини його розташування) збігаються з виписками О. Спіцина.

На північ від скупчення, поряд з ним – поховання 3. Воно орієнтоване на захід. Череп повернуто до лівого плеча. Руки схрещені на грудях, кисті повернуті донизу. Той самий кістяк намальовано в лівій нижній частині малюнку. Над ним – кістяк поховання 4. Череп лежить прямо, ліва рука на тазі, права піднята до грудей, кисть опущена донизу. Напис інформує, що кістяки лежали на глибині 0,5–0,7 м, «в іншому місці» на глибині 1,2–1,4 м.

Ділянка 18 (арк. 9). У куті розкопу – піч на підвищенні, що виступає («карнізі»). Ширина печі – 0,8 м. Її більша частина виходить за межі розкопу. Перед піччю ліворуч – овальна сміттєва яма (іл. 18).

Ділянка 19 (арк. 7). Залишки будинку ювеліра. У розкопі розміром 6×3,5 м на глибині 1,84 м на рівні материка виявлено прямокутну споруду, заглиблену ще на 0,76 м (загальна глибина від поверхні – 2,6 м). Край її

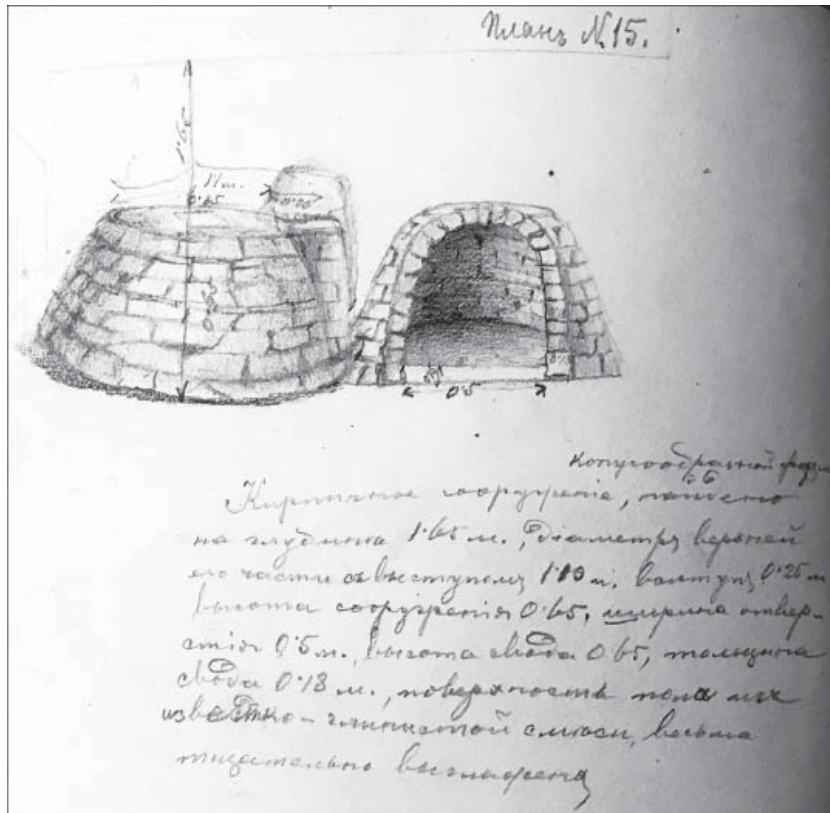
котловану розташований за 1,2 м від торцевого борта розкопу. Заглиблена частина об'єкта мала два приміщення (іл. 19). Перше з них – тамбур – було завширшки 1,4 м. До нього вели сходи, розташовані в куті котловану, дещо під кутом до нього, вирізані в материк (три сходи). Їх ширина – 0,95 м. На майданчику перед сходами – чотири ямки від стовпчиків, дві зовнішні – на відстані 0,8 м від внутрішніх та початку сходів. Ці підпорки, ймовірно, тримали дашок над входом до заглибленої частини споруди.

Друге приміщення, завдовжки 3,4 м, було відділене від тамбура невисокою (0,35 м) сходиною, біля основи якої містилася дерев'яна перегородка, від якої залишилась колода і рештки двох стовпів по її краях. У цьому робочому приміщенні-майстерні в лівій стінці котловану виявлено дві печі. Перша була розташована близько до перегородки. Її маленькі розміри (0,6×0,4 при довжині камери 0,45 м) і особливо розмір отвору (25×16 см) свідчать про її спеціалізоване виробниче призначення. Досить близько до печі 1 стояла піч 2, ширина топкової камери якої сягала 0,6 м (іл. 19).

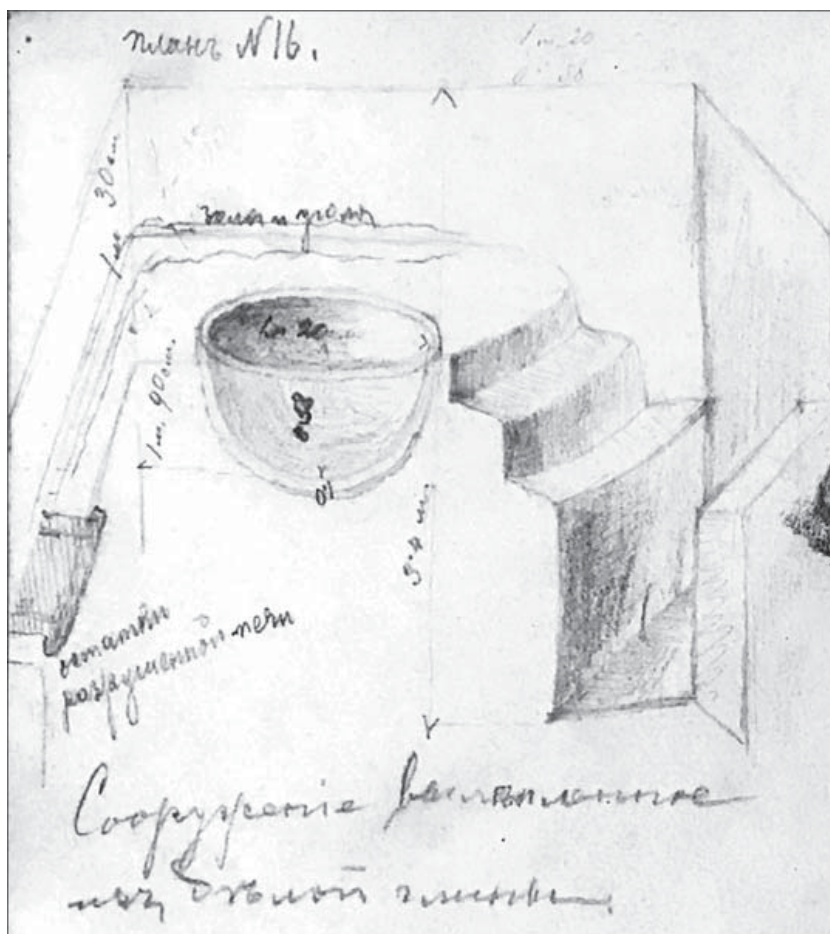
На долівці майстерні знайдено ливарні формочки. Попіл, вуглики, горіла деревина свідчать про знищення споруди під час пожежі. У виписках О. Спіцина згадано, що знахідки предметів зроблено під шаром тиньку. Не зрозуміло його походження: чи були для протипожежної безпеки потиньковані стіни майстерні, а може, і стеля заглибленої частини споруди, чи наземний ярус будівлі – власне, житлове приміщення майстра?

Зусиллями Г. Корзухіної було з'ясовано, що одна з ливарних формочок із цієї споруди, дослідженої В. Хвойкою в 1907 році, і ще одна з розкопок М. Каргера «схованки» в Десятинній церкві в 1939 році є частинами однієї ливарної форми, яка належала майстрові на ім'я Максим [Корзухина 1950, с. 229–231, рис. 4: 1]. Опубліковано реконструкції майстерні цього ювеліра, її плану та перетину [Нідерле 1956, с. 250, рис. 38: Е; Корзухина 1956, с. 323, рис. 2: 2–4].

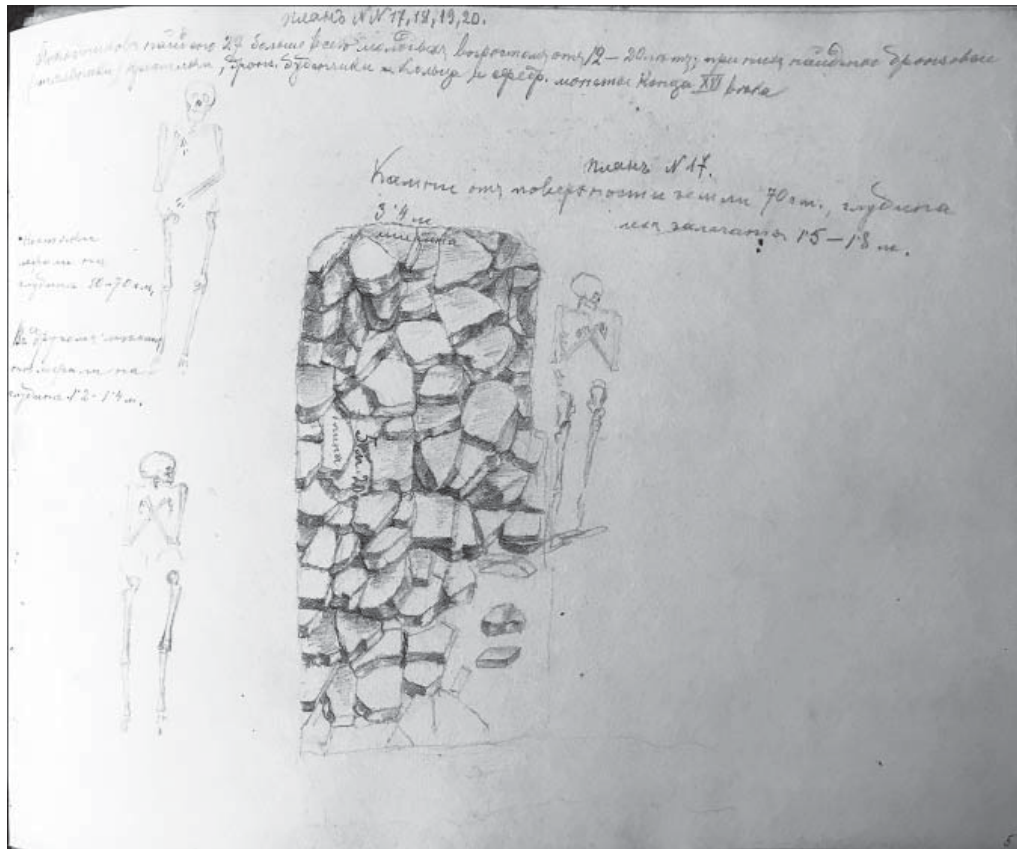
Ділянка 20 (арк. 8). Малюнок має яскраво виражений любительський характер. На задньому плані – дощатий паркан, що відділяє сад Петровського від садиби Десятинної церкви. Ліворуч від розкопу – зображення

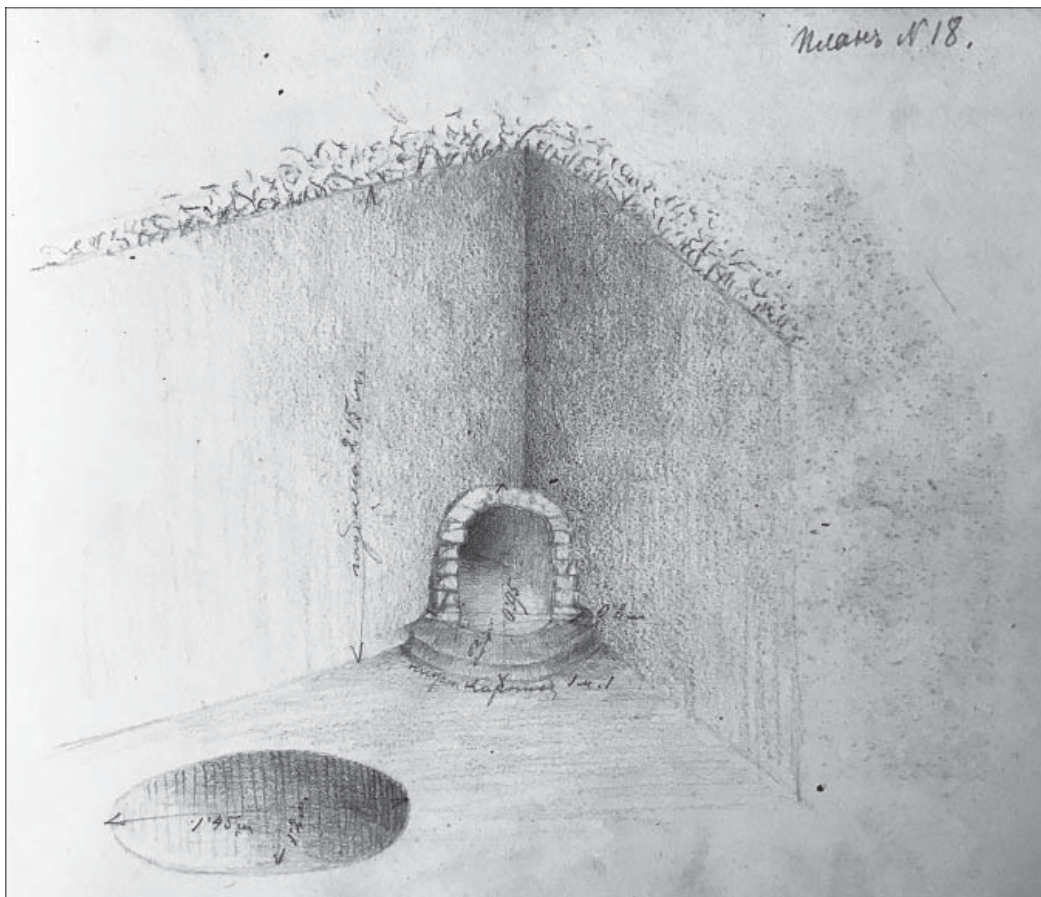
Лл. 15. Ділянка 15: цегляна піч [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 3 зв.]

Лл. 16. Ділянка 16: споруда з піччю [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 3 зв.]

Лл. 17. Ділянки 17–20: скупчення з каменю, поховання (Польовий альбом В. Хвойки, арк. 5)

Лл. 18. Ділянка 18: споруда з піччю [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 9]

людини, що рухається, у капелюсі. У південно-східному борті розкопу на глибині 1,7 м позначено випростаний кістяк поховання (іл. 20).

Значно глибше в усіх трьох бортах розкопу позначено шар фресок, розташований на позначках 3,1–3,35 м, тобто такий, що має нахил у південному напрямку. Дно розкопу – на глибині 4,15 м. На дні прокопано шурф на додаткові 0,35 м, у стратиграфії якого помітний світлий шар. Останній згадано у виписках О. Спіцина як підлога споруди з цегли на «цементі» – вапняно-цем'янковому розчині [Корзухіна 1956, с. 340, № 20].

Ділянки 21–25 (арк. 11 зв.). На сторінці альбому подано схематичний загальний план цих ділянок і окремих об'єктів у них. Розкопи було закладено на місці садової доріжки, і тому вони розташовані в лінію (іл. 21).

З південного сходу ділянка 21 прилягала до ділянки 20. Довжина першої вздовж доріжки – 5,3 м. Від центру розкопу до його західного кута на глибині 1,6–2,3 м на довжину 2,7 м простежено стіну завтовшки 1,2 м, у кладці якої використано брускову цеглу з канелюрами. Поперек розкопу від північно-східного борта до центру виявлено дерев'яну балку. Ділянка 22 – залишки печі в південно-західному борті.

Ділянка 23, завдовжки 8 м, розташовувалась за 13,5 м від ділянки 21. Біля північно-західного борта розкопу виявлено горілу пляму завширшки 4,4 м, більша частина якої виходила за межі розкопу. Товщина цього шару – 0,8 м. Дно об'єкта – на глибині 2,5 м.

Ділянка 24 мала довжину 5,5 м. У західному куті виявлено залишки печі завширшки 1,25 м⁵. Біля північного кута був розташований відрізок кам'яної стінки, верх якої був на глибині 1,3 м, низ – 2,5 м. Ширина кладки – 1,4 м.

Ділянка 25 завдовжки понад 5,7 м. У її західному куті виявлено піч завширшки 1,3 м, з камерою завдовжки 0,9 м. На глибині 1,5 м зафіксовано залишки стіни з дерев'яних горизонтальних колод і вертикального стовпа. Низ конструкції – на глибині 3,4 м (іл. 21).

Поховання 5, у якому кістяк орієнтований головою на північний захід, зі схрещеними в

районі таза руками, зображено у верхньому лівому куті альбомного малюнка.

Ділянка 27 (арк. 12 зв.). Малюнок-реконструкція дерев'яної споруди. При подальших розкопках В. Хвойки було знайдено продовження цієї конструкції, яка вела до схилу гори і яка є залишками потерни Старокиївської фортеці другої половини XVII – XVIII ст.

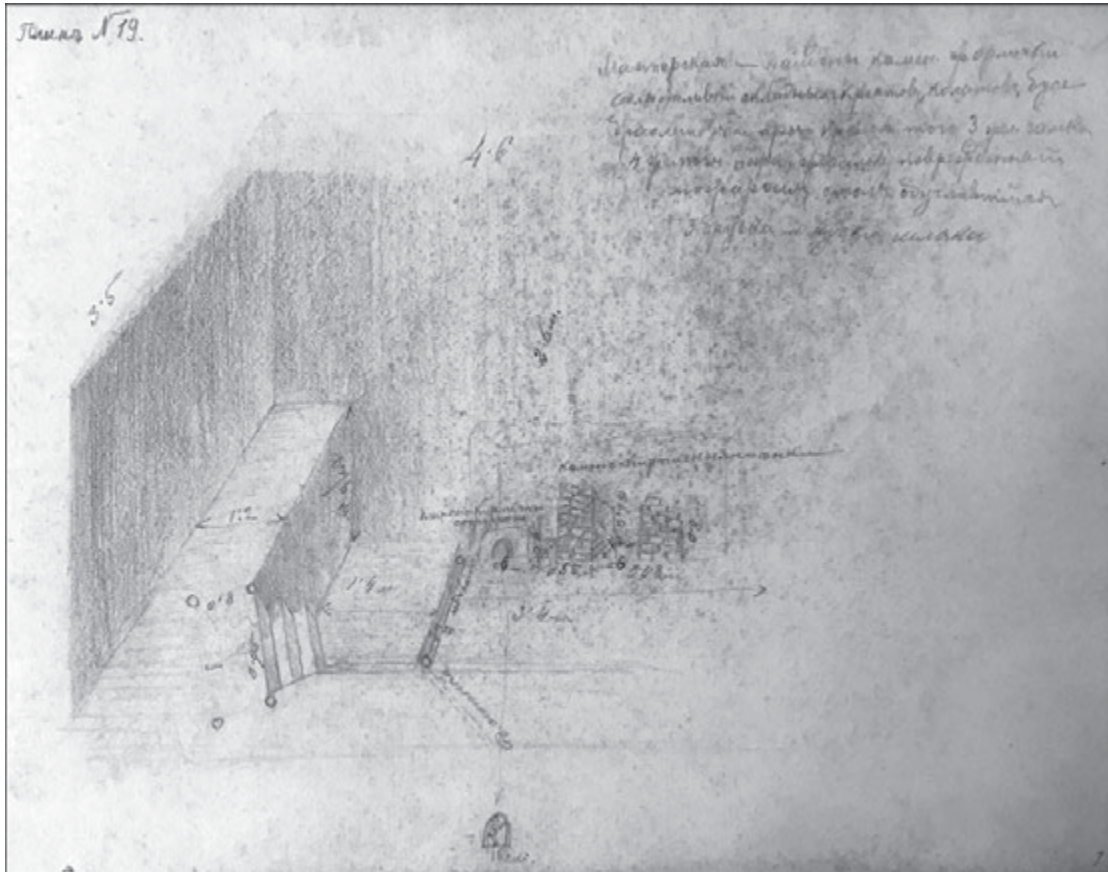
Досліджена 1907 року частина підземного ходу була обшита деревом. Довжина розкритої ділянки конструкції 3,3 м, ширина 2,2 м, висота збільшувалась у бік краю гори з 1,5 м до 1,8 м. Зміна висоти галереї пов'язана з пониженням материкового дна підземного ходу, яке уступами опускалося вздовж краю гори. Відповідно дно галереї було розташоване на глибині 2,6 м, у той час як далі до схилу – уже 3,2 м. Глибина верху конструкції від поверхні землі – 1 м.

Конструкція потерни мала такий вигляд. Бічні стіни обшиті горизонтальними дошками чи напівколодами, які були притиснуті до стін вертикальними брусами. Верхівки останніх були запазовані в бруси, якими завершувалися стіни. На ці ж вертикальні й горизонтальні бруси спиралися верхні поперечні бруси, які мали тримати пласке перекриття проходу. На дні потерни лежали нижні поперечні бруси, поєднані з опорними вертикальними. Нижні бруси виконували функцію розпірок, а також, за необхідності, могли слугувати основою дерев'яного настилу підлоги (іл. 22).

Як приклад дерев'яних жител давніх киян чистовий малюнок В. Хвойки цієї конструкції був використаний Л. Нідерле в ілюстрації до його монографії [Нідерле 1956, с. 262, рис. 46] (іл. 23: 2).

Правильній інтерпретації виявленої на ділянці 27 споруди сприяло залучення в 1908 році для вивчення валу (західний бік Старокиївської гори) військових, які були членами київського відділу Імператорського російського Військово-історичного товариства (ІРВІТ). Під керівництвом генерала Акімова військові топографи за допомогою геодезичних інструментів здійснили фіксацію (креслення і плани) залишків валу та підземної галереї [Колеснікова 2007, с. 67; Бобровський 2007, с. 22].

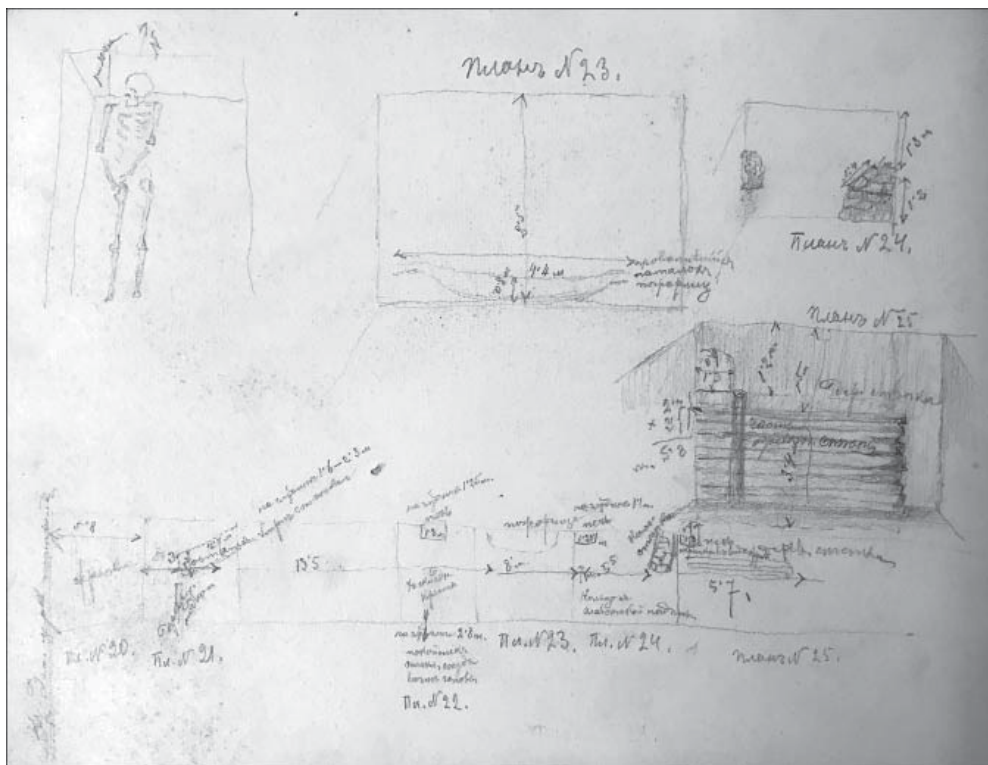
⁵ У виписках О. Спіцина ця піч згадано при описі ділянки 23 [Корзухіна 1956, с. 340, № 23].

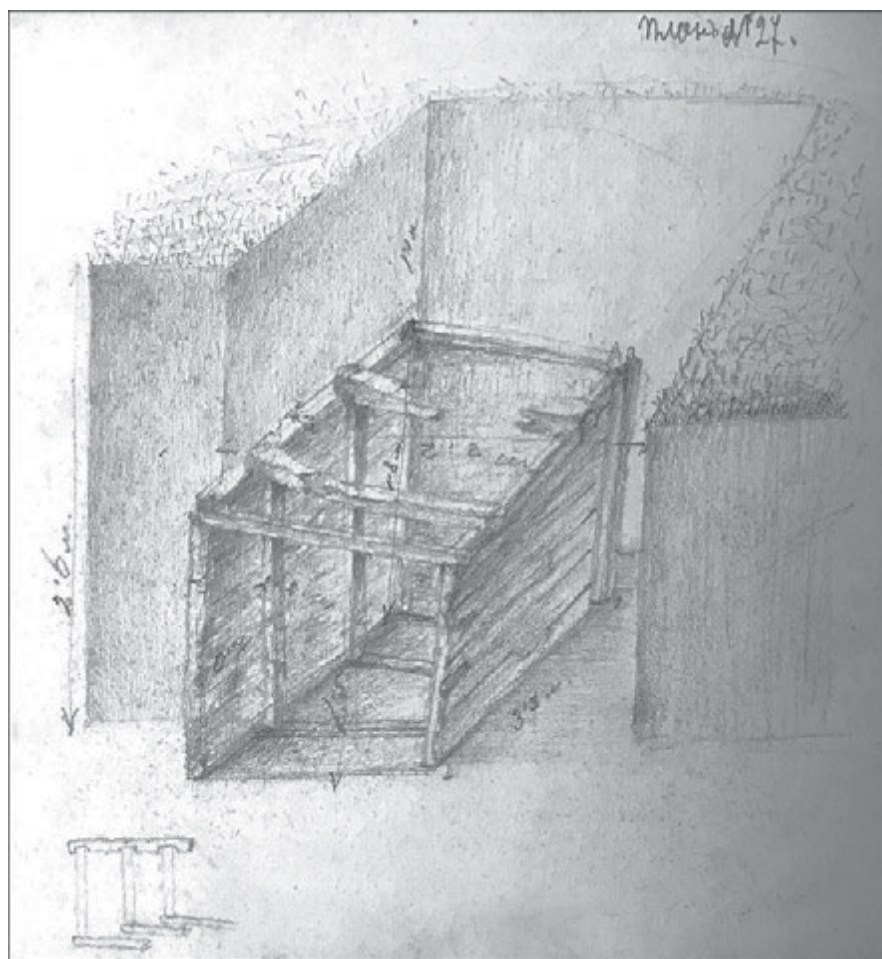
Іл. 19. Ділянка 19: ювелірна майстерня з двома печами [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 7]

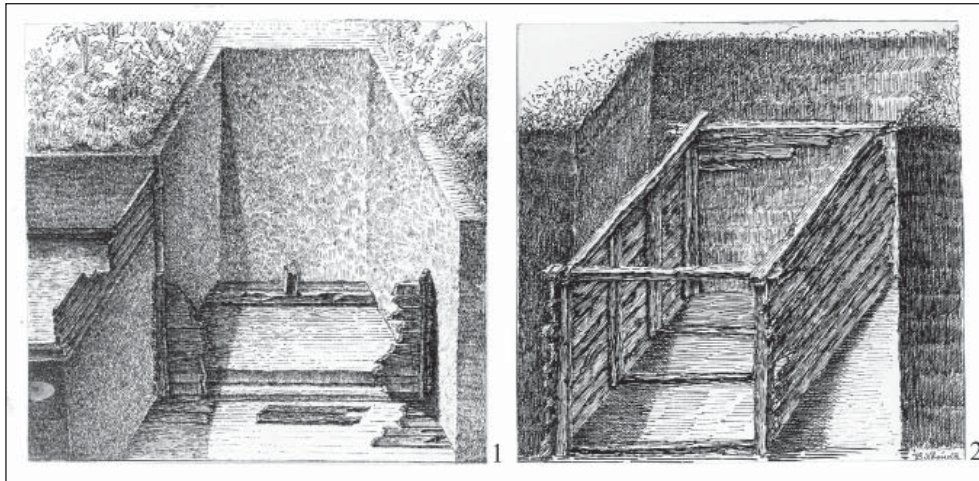
Іл. 20. Ділянка 20: шар фресок [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 8]

Лл. 21. Ділянки 21–24: поховання, печі, кам'яні кладки, споруди [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 11 зв.]

Лл. 22. Ділянка 27: конструкція потерни під валом другої половини XVII ст. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 12 зв.]

Іл. 23. Чистові малюнки об'єктів розкопок В. Хвойки в садибі Петровського:
1 – споруда (діл. 33), 2 – потерна (діл. 27) [архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

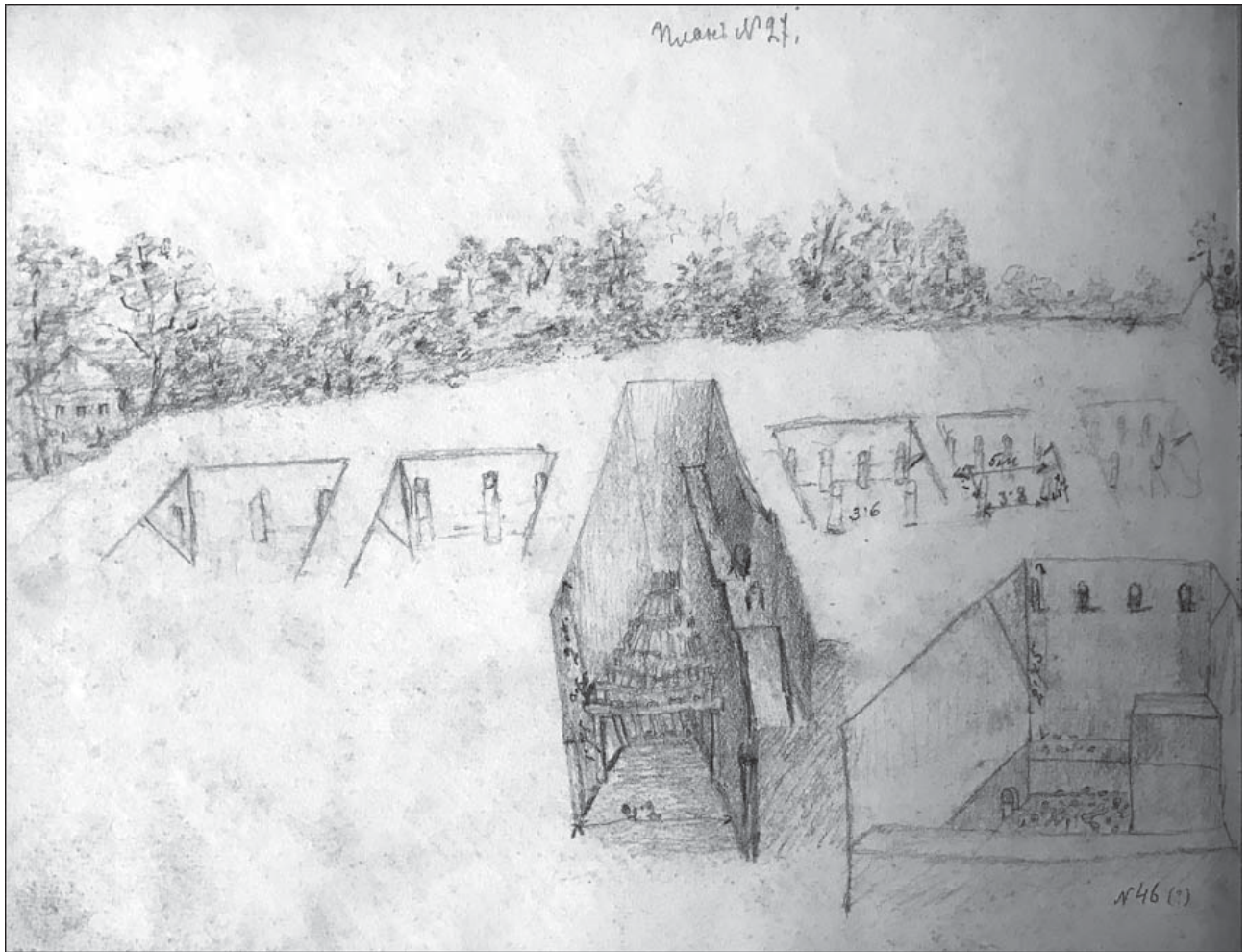

Іл. 24. Дерев'яні конструкції споруди XVII–XVIII ст. біля валу.
Розкопки Т. Мовчанівського 1936 р. [Науковий архів ІА НАНУ]

У 1936 році експедиція Т. Мовчанівського дослідила інший відрізок валу (північний бік Старокиївської гори) і на ділянці 1-36 виявила залишки аналогічної за конструкцією споруди, яка також уступами заглиблювалась, але в протилежний від валу бік (іл. 24). Ці розкопки підтвердили датування укріплень другою половиною XVII – XVIII ст. [Козюба 2008, с. 247]. У Науковому архіві ІА НАНУ зберігається кілька фотографій дослідженої в 1936 році

заглибленої споруди [№ 7761^а, 7792–7794, 7798, 7804, 7805, 7807].

Ще одне зображення критої галереї, але вже після прирізки 1908 року, коли підземну споруду було розчищено на довжину понад 10 м, присутнє в альбомі (арк. 18 зв.). Ширина проходу така ж, як і на попередньому малюнку – 2,2 м, висота бічних опор-стійок – 1,75 м, глибина виявлення верху конструкції – 2 м. У траншеї, за допомогою якої досліджували потерну, праворуч на приступці було зафіксо-

Іл. 25. Ділянка 27 та інші: потерна, схил рову, дерев'яні стовпи конструкції валу XVII–XVIII ст. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 18 зв.]

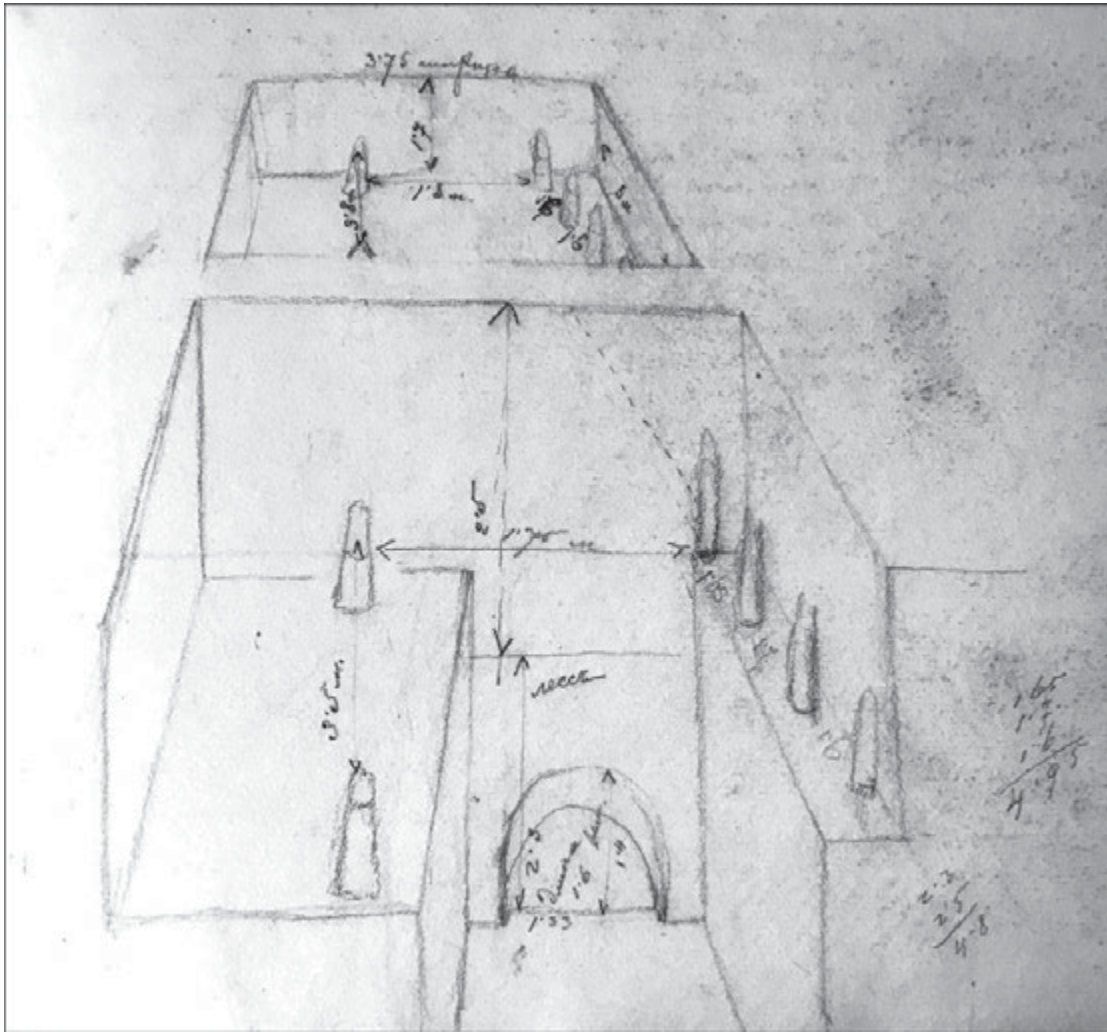
вано два дерев'яні стовпи, які, вочевидь, розташовувались в основі насипу валу (іл. 25).

Ліворуч і праворуч від потерни вздовж краю гори було закладено ще п'ять прямокутних розкопів (5×3,75 м), які не позначено на жодному з відомих планів місць розкопок В. Хвойки в саду Петровського. У них розчищено по декілька вертикальних стовпів дерев'яних конструкцій у насипу валу, які розташовані у дві паралельні лінії уздовж краю гори. На малюнку помітно, що зовнішній ряд має вдвічі більшу кількість стовпів, ніж внутрішній. Ширина між внутрішніми стовпами – 3,6–3,8 м, між рядами – 1,8 м. Дерев'яні залишки стовпів за традиційною для того часу методикою розкопок залишали на стовпоподібних попах конічно-циліндричної форми, висотою в даному випадку 1,7 м [Козюба 2010, с. 65, 67, рис. 6: 1]. Усередині них могли залишатись струхлявілі колоди

стовпів. Залишки насипу валу присутні на малюнку в правому верхньому куті (іл. 25).

Ймовірно, два правих розкопи зображено на іншому малюнку (арк. 18). Якщо розкопи попереднього малюнку подано зі східного боку, то ці – з північного. Відстань між стовпами зовнішнього ряду – 1,6–1,7 м, внутрішнього – 3,5–3,8 м, між рядами – 1,75–1,8 м. Збережена основа насипу валу в стратиграфії має глибину до лесового материка 2,5 м (іл. 26). На ближньому з намальованих розкопів під подошвою валу зафіксовано об'єкт-нішу з вертикальними стінками й арочним склепінням 1,33 м завширшки, 1,4 м заввишки, заглиблену на 1,6 м. Дно об'єкта – на глибині 2,3 м від верху материка (4,8 м від поверхні).

Чистовий малюнок В. Хвойки дозволив з'ясувати призначення цієї ніші – як частини колективної могильної ями. У ніші було поховано трое людей (родина?) – двоє

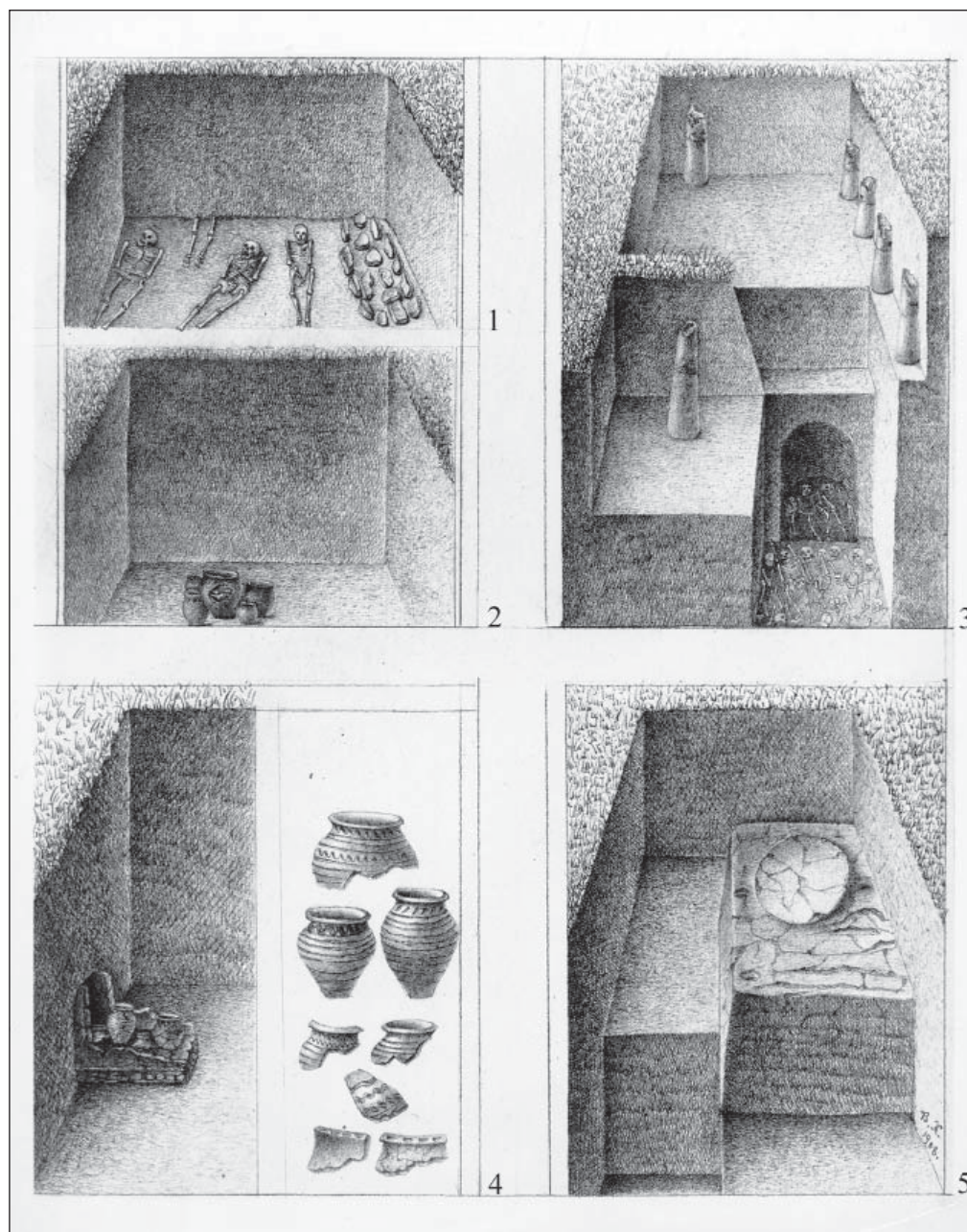
Іл. 26. Ділянки розкопок В. Хвойки в садибі Петровського: стовпи конструкції валу XVII–XVIII ст. та ніша колективного поховання 1240 р. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 18]

дорослих і дитина, кістяки яких зберегли анатомічний порядок. На майданчику перед нішею було поховано (за черепами), ще 12 людей, менша частина яких повністю чи частково зберегла анатомічний порядок (іл. 27: 3). Характер комплексу й знахідки з нього засвідчують, що тут були поховані жертви подій 1240 року [Козюба 2010, с. 65–67, рис. 6: 1; Комар, Козюба 2016, с. 128–129]. Можливо, ця сама ділянка зображена в правому нижньому куті одного з попередніх малюнків (іл. 25).

На іншій альбомній сторінці зафіксовано розкопи, розташовані ліворуч (на південь) від ділянки 27 (арк. 16 зв.). Їх також зображено з північного боку. Вони більш вузькі, ніж попередні два, і тому в розкопану площу потрапили лише стовпи зовнішнього ряду. Розкопи в альбомі пронумеровані як № 1 (правий на сторінці) та № 2 (іл. 28).

У розкопі 1 товщина культурного шару становила 1,4 м. Саме в ньому розчищено стовпи. Із зовнішнього боку В. Хвойка зафіксував «рів» – вириту в лесі сходинку з плоским дном, що нижче за межу переходу культурного шару в материк на 1,3 м. Примітно, що внутрішній край рову має крутий схил, який помітно і в стратиграфії торцевої стінки розкопу.

У розкопі 2 стовпи розташовані ближче до борта розкопу, і тому верхню частину «рову» простежено лише в стратиграфії торцевої стінки. На малюнку зазначено, що на поверхні внутрішнього схилу «рову» зафіксовано залишки хмизу («хворост»). На схід від лінії стовпів виявлено об'єкти більш раннього часу: у дальньому куті – скупчення каменів і цегли з кістками «розореного» поховання; ближче до стовпів – яму з культурним шаром; під бортом на глибині 1,1 м – скупчення

Іл. 27. Чистові малюнки об'єктів розкопок В. Хвойки в садибі Петровського:
 1 – поховання і кам'яне скупчення (діл. N), 2 – кремація ранньослов'янського часу (діл. N),
 3 – стовпи конструкції валу XVII–XVIII ст. і колективне поховання 1240 р. (діл. N), 4 – житло з піччю
 і кераміка з нього IX–X ст. (діл. N), 5 – піч (діл. N) [архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

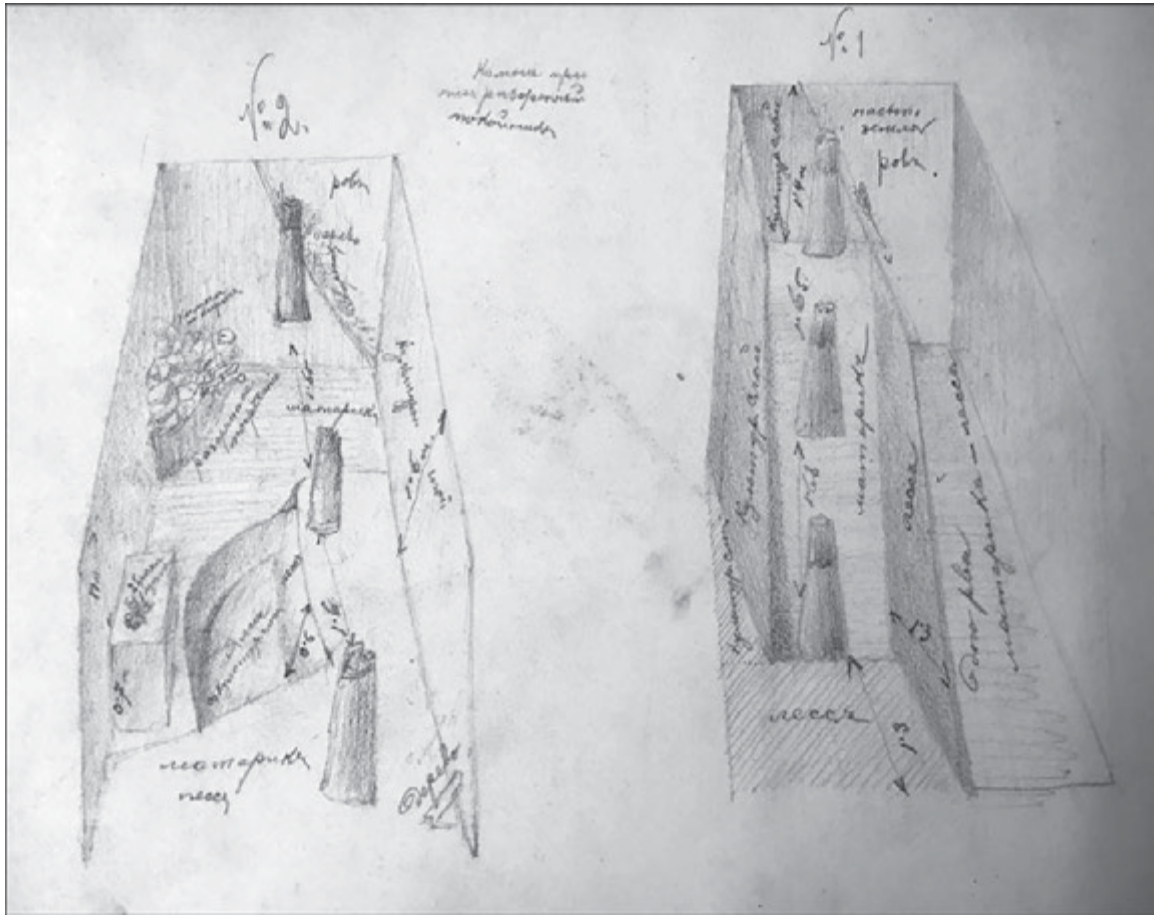
якихось прикрас, підписане як «2 brasл[ети] 1 [нерозбірливо]».

Правильність локації щойно описаних розкопів 1, 2 підтверджується згаданим вище малюнком (арк. 18 зв.), на якому в торцях двох розкопів ліворуч від ділянки 27 присутні косі лінії, які вказують на нахил внутрішнього краю «рову» в стратиграфії, і наявністю лише одного ряду стовпів.

Знайдене В. Хвойкою в 1908 році колективне поховання жертв монголо-татарського

нашестья, об'єктів, окремих артефактів часів Русі під насипом валу другої половини XVII ст. на краю Старокиївської гори вчергове підтверджують відсутність земляних укріплень X–XI ст. «міста Володимира» в цьому місці.

Наявність стовпів у культурному шарі на місці валу свідчить, що їх було вкопано в шар до початку насипання валу. Виявлений перед стовпами конструкції валу «рів», судячи з його плаского дна, міг слугувати ескарпом, розта-

Іл. 28. Ділянка N розкопок В. Хвойки в садибі Петровського: об'єкти часів Русі, стовпи всередині валу і «рів» Старокиївської фортеці XVII–XVIII ст. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 16 зв.]

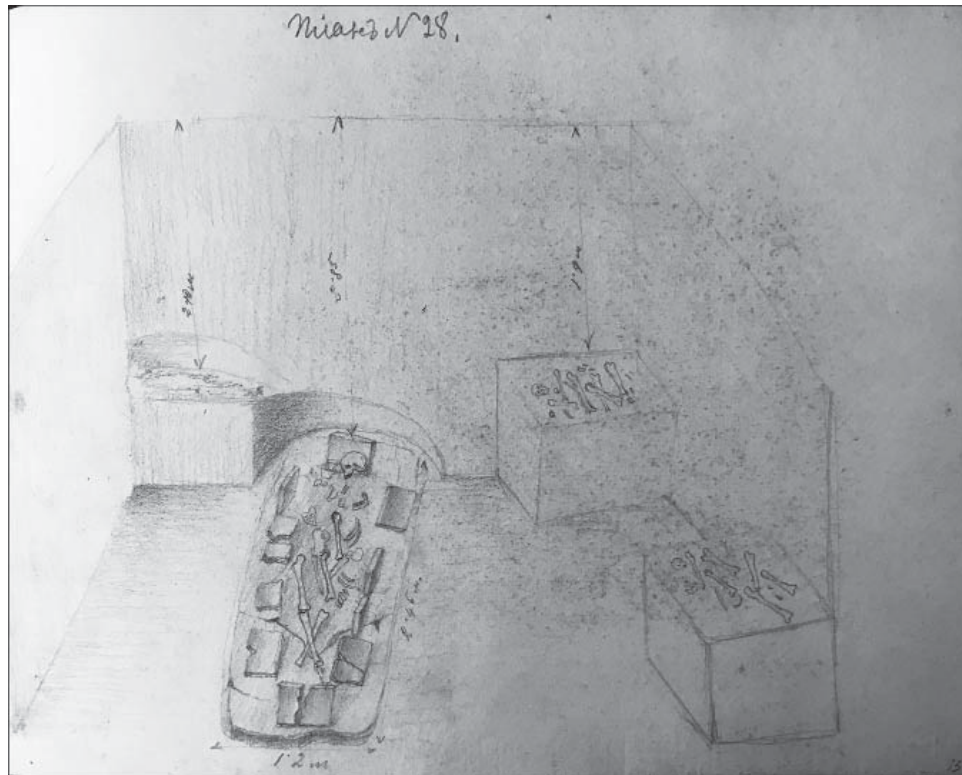
шованим між валом і краєм гори. Такі допоміжні укріплення на Старокиївській горі було влаштовано на початку 1670-х років. Їх згадано в тогочасних писемних джерелах [Жигола 2014, с. 16–20]. Досліджена В. Хвойкою ділянка укріплень другої половини XVII ст. Старокиївської фортеці розташовувалася між Різдявським та Іоанно-Предтеченським (згодом Іванівським) виводами [Алфёрова, Харламов 1982, с. 88; Козюба 2008, с. 243, рис. 6]. Рови чи ескарпи перед валом цієї частини укріплень Києва представлені на планах міста 1695, 1750, 1768, 1780, 1783, 1787 та інших років.

Ділянка 28 (арк. 13). Розкоп зображено з півночі. Біля західного борта на глибині 1,9 м – два зруйнованих поховання. У південно-східному куті на глибині 2,1 м підбоек розкопано поховання 6. Поховання 7 розчищено в центральній і південній частинах розкопу. Воно орієнтоване на південний захід. Виявлене на глибині 2,85 м. Анатомічний порядок кістяка сильно порушений. По периметру мо-

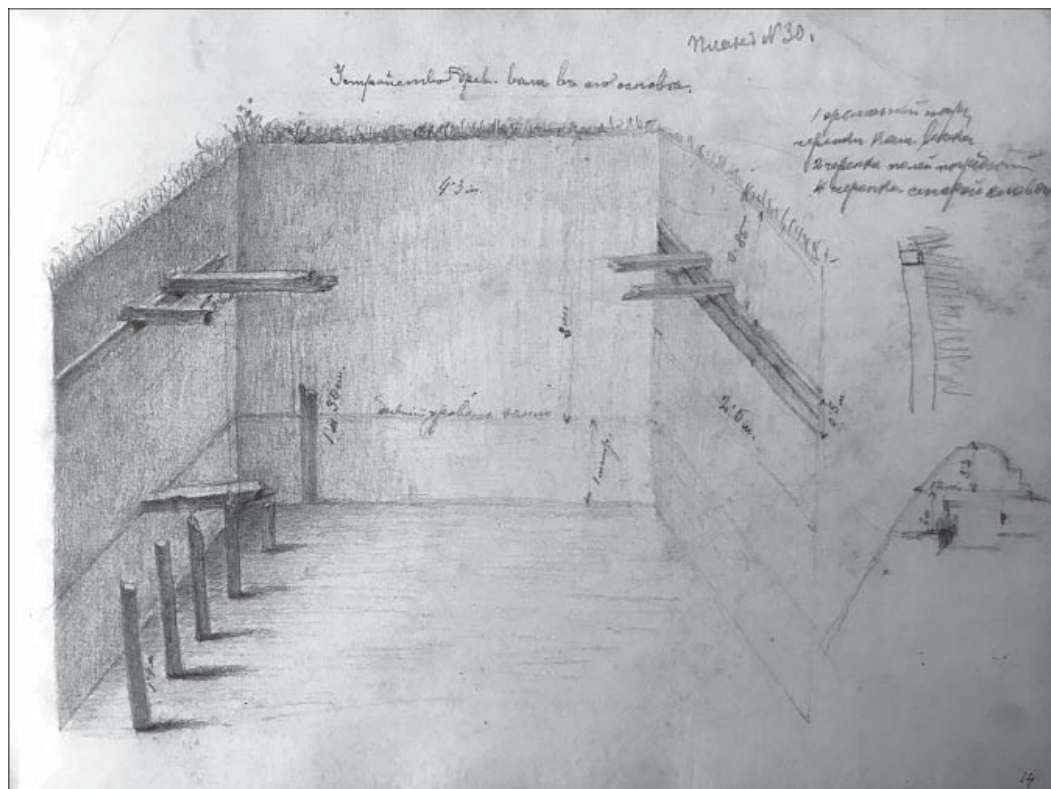
гила обкладена плінфами – по одній у головах і ногах, по чотири – уздовж бічних стін. Кістяк і плінфа лежать на підпрямокутному майданчику обпаленої глини розміром 2,45×1,2 м. Торець поховання з черепом включно розчищено підбоек (іл. 29).

Чистовий малюнок ділянки 28 виконаний зовсім по-іншому: менша глибина поховань, інше розташування кісток, по-різному подано цегляну обкладку поховання 7, а підбій з похованням 6 розміщено в іншому борті розкопу (іл. 6: 7).

Ділянка 30 (арк. 14). Розташовувалась біля торця збереженого на момент розкопок відрізка валу другої половини XVII ст. Розкоп 4,3×2,5 м зображено з північно-західного боку. Висота насипу валу в борті розкопу – 2 м, культурного шару під ним – 1 м. В останньому знайдено (зазначено в написі, що супроводжує малюнок) черепки «кам'яного віку» (трипільської культури), два черепки культури «полів поховань», чотири черепки «старої слов'янської» культури.

Іл. 29. Ділянка 28: поховання [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 13]

Іл. 30. Ділянка 30: конструкції валу XVII–XVIII ст. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 14]

Великий інтерес викликають виявлені дерев'яні конструкції всередині насипу (іл. 30). Ближче до зовнішнього схилу валу в його основі розташовано ряд стовпчиків заввишки

1,3–1,4 м, верх яких виходить в основу насипу, а низ – у материк. Вони більш тонкі за стовпи зовнішнього ряду інших розкопаних ділянок валу, тому у виписках О. Спіщина їх названо

«кілками» [Корзухина 1956, с. 341, № 30]. До того ж відстань між ними втричі менша, ніж у стовпів зовнішнього ряду на інших ділянках розкопаного В. Хвойкою валу. А ще останні були розташовані майже біля «рову».

На рівні підосви валу частково зберігся брус, покладений горизонтально поперек насипу. Такі ж горизонтальні бруси розташовувались зверху конструкції, на 1,15 м вище. Зверху простежено два сусідні бруси, відстань між якими становить 0,6 м. В обох торцях розкопу збереглися товсті дошки, якими були обшиті стіни конструкції всередині насипу. У північному торці розкопу (зовнішній бік валу) збереглася лише одна дошка, на яку спиралась верхня поперечні бруси, у південному – дві чи три стінки заввишки 0,5–0,8 м. Верхні поперечні бруси мали бути основою якогось настилу-перекриття. Призначення «кілків» усередині конструкції незрозуміле.

Поряд подано дві схеми: на одній показано, що стовпчики розташовувались вздовж зовнішнього краю валу, на іншій подано розріз валу в місці розкопок. Ширина підосви валу – 12 м, його висота – 3,2 м.

Ділянка 33 (арк. 6). Розкоп мав Г-подібну форму, заходячи одним виступом на доріжку клумби. Тут знайдено два об'єкти. Перший з них мав два приміщення (за виписками О. Спіцина – А, В). Приміщення А виявлено на глибині 4,1 м. Від його конструкції залишився брус, по центру якого стирчав короткий відрізок вертикального бруса. Простежена довжина горизонтального бруса, кінці якого виходили за межі розкопу, становила 3,2 м. Він орієнтований по лінії захід–схід. На відстані 3,6 м на південь від нього паралельно проходила материкова сходинка заввишки 0,3 м (іл. 31).

Під нею – залишки стіни з горизонтальних дощок, які в стінках розкопу простежені на висоту 1,5 м від дна споруди. Дощки тримались на трьох стовпчиках, знайдених під сходинкою. Дно споруди, простежене на 2,2 м, було вкрито дошками, що лежали паралельно до дощатої стінки (приміщення В).

Іншу споруду (С), на значно вищому рівні, знайдено на захід від приміщення В. Вона стовпової конструкції, з підвалиною посередині, що вказує на наявність дерев'яної підлоги, дошки якої покладено по лінії північ–південь.

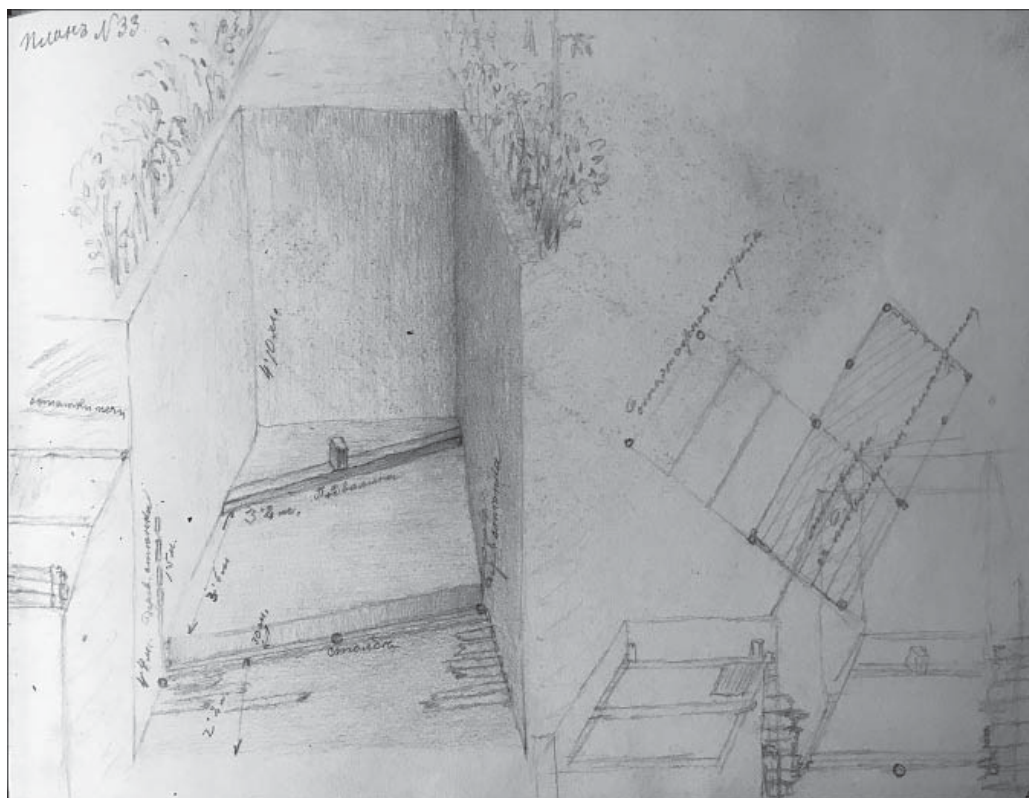
У північно-східному куті виявлено залишки печі (іл. 31).

Відомий чистовий малюнок цього комплексу, до якого В. Хвойка вніс «правильні» зміни, порівняно з польовим малюнком (іл. 23: 1). Зокрема, орієнтація приміщень А, В, які розташовувались під кутом до розкопу і будівлі С, була виправлена, так що в новому малюнку-реконструкції ці об'єкти збігалися. Сходинка між приміщеннями А, Б і дощата стіна не стикувалися з північно-східним кутом споруди С, а на новому малюнку вони збіглися і, більше того, стовпчик дощатої стіни, піднявшись на два метри, перетворився на кутовий стовп споруди С. І, нарешті, на північ від балки приміщення А, за польовим малюнком, ніяких інших дерев'яних конструкцій не було виявлено, тоді як на чистовому малюнку в торці розкопу з'явилась нова колода [Нидерле 1956, с. 262, рис. 47]. Усе це призвело до помилкової реконструкції плану комплексу (і місця розташування печі в ньому), зробленої Г. Корзухиною [Корзухина 1956, с. 323, рис. 2: 5–7].

Ділянка 34 (арк. 11). Вигляд на розкоп зі сходу згори. Подано лише частину розкопу. Праворуч (на північ) на глибині 2,5 м зрубна (?) споруда із залишками печі (іл. 32). Ширина череня – 1,3 м. На південь на рівні материка (-1,9 м) *поховання 8*. Малюнок кістяка дрібний і дуже затертий, що не дозволяє побачити речі в похованні. Ще далі на південь сильно затерте зображення кістяка головою на північний схід.

Ділянка 35 (арк. 11). Представлено три частини розкопу. На центральній землю вибрано на глибину 2,6 м. У стратиграфії задньої стінки (південно-західної) з глибини 0,8 м позначено шар фресок потужністю 0,6 м. У торцевій стінці такий же шар простежується на довжину 2 м, потоншуючись у північно-західному напрямку (іл. 32).

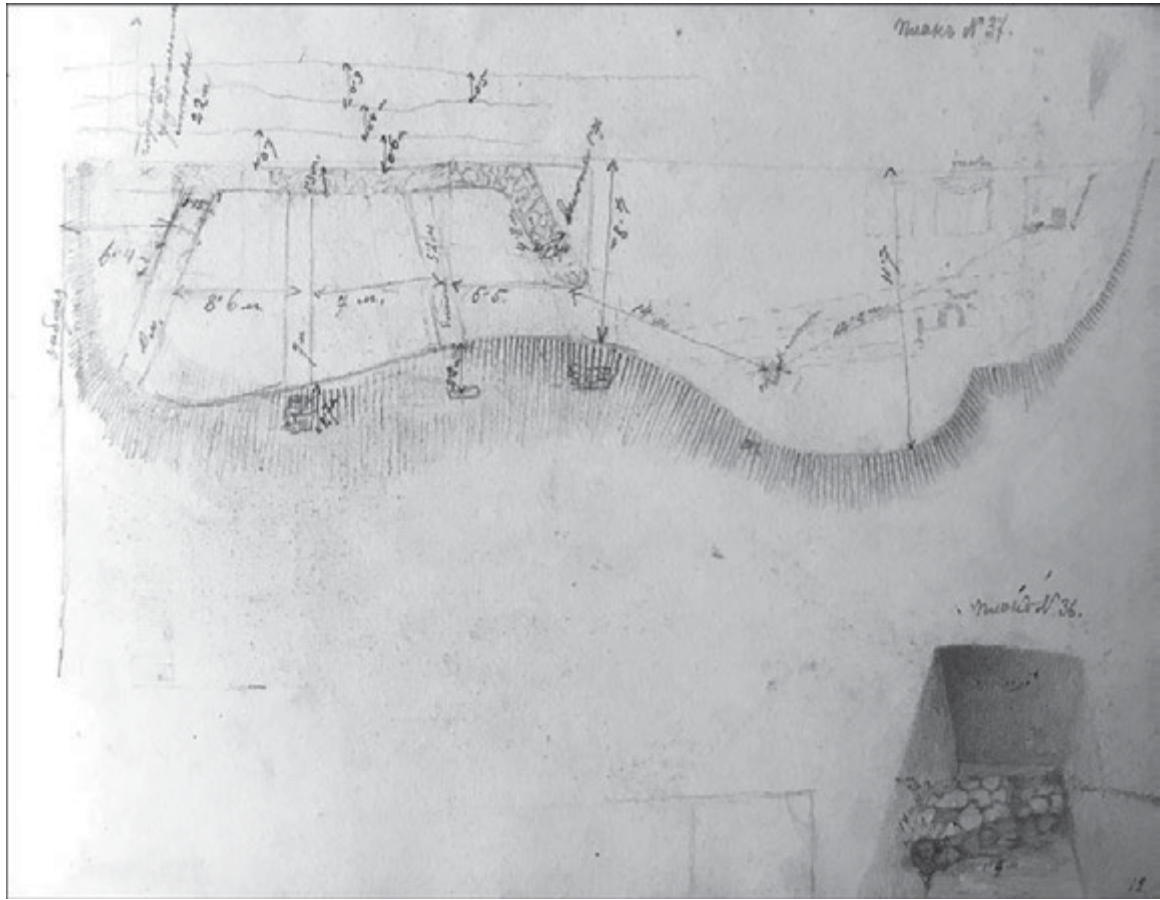
На виносці, що позначена стрілкою, на окремому малюнку показано *поховання 9*, що розташовувалось на дні. На плані поховання за черепом – скляна посудина, що лежить на боку, із широким кільцевим дном, та дві намистини під нижньою щелепою – скляна та зі скловидної «маси». Права рука вздовж тіла, ліва лежить на тазі. Його ж зображено на чистовому малюнку (іл. 6: 6).

Іл. 31. Ділянка 33: споруди з дерев'яними конструкціями [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 6]

Іл. 32. Ділянки 34, 35: споруда з піччю та інвентарне поховання; кам'яна стіна з шаром руйнації, поховання [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 11]

Лл. 33. Ділянки 36, 37: кам'яна стіна; залишки «східного» палацу [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 12]

На малюнку південно-східної (?) частини розкопу на глибині 1,25 м зображено низ товстого шару щебеню з каменів і цегли, що утворився від руйнації монументальної споруди. Нижче нього на 0,7 м – кладка з червоного «граніту» заввишки 0,5 м. На рівні виїмки ґрунту на дні розкопу (-2,95 м) розкрито кістяк поховання 10, верхня частина якого заходила під кладку й розчищена підбоєм. Цю частину ділянки 35 також представлено на чистовому малюнку (іл. 6: 5)⁶.

На третій частині розкопу показано ту саму (?) кам'яну стіну з червоного «граніту», над якою – потужний шар будівельного сміття. У кладці збоку видно торці кількох плінф, а трохи нижче – товстий шар заливки підлоги. Поряд із цим малюнком – схематичне зображення людського кістяка, яке, можливо, є похованням 10 (іл. 32).

Ділянка 36 (арк. 12). Поперек шурфу під кутом проходить кам'яна стіна. Її верх – на глибині 0,9 м. Довжина кладки, яка з обох бо-

ків виходить за межі шурфу – 1,4 м, ширина – 1,1 м, збережена висота – 0,6 м (іл. 33).

Ділянка 37 (арк. 12). Цінною є графічна інформація щодо залишків «східного» палацу. На одній зі сторінок альбому подано план споруди та деякі її розміри й відстані до інших об'єктів. Кладку виявлено на глибині 2,2 м. Над нею в стратиграфії позначено три шари, які залишилися непідписаними: верхній завтовшки 0,5–0,9 м, середній 0,4 м і нижній – 0,6–0,7 м (іл. 33).

План палацу подано в перспективі з північного боку. Довга задня стінка мала ширину (чи глибину) 1,3 м. В. Хвойка припускав, що вона продовжувалась далі на схід, і на малюнку показав відрізок кладки цього продовження. На чистовому малюнку залишки палацу мають дещо інший вигляд (іл. 6: 3).

Поперечні стіни споруди мали такі розміри: зовнішня західна завдовжки 4,8 м при ширині 1,3 м і висоті 1,7 м; друга із заходу – завдовжки 5,2 м при висоті 2,2 м, третя – за-

⁶ Г. Корзухіна помилково віднесла цей малюнок до ділянки 20 (Корзухіна 1956, с. 334, рис. 7).

вдовжки 7 м і висоту 2,7 м, четверта (східна) – завдовжки 10 м при ширині 1,15 м. Відстані між стінами становили: західною і другою – 5,5 м, другою і третьою – 7 м, третьою і східною – 8,6 м. На малюнку показано, що торці перших трьох стін виходили до урвища гори. Зазначена велика висота внутрішніх стінок споруди, можливо, пов'язана з деформацією та зсувами кладки в урвищі.

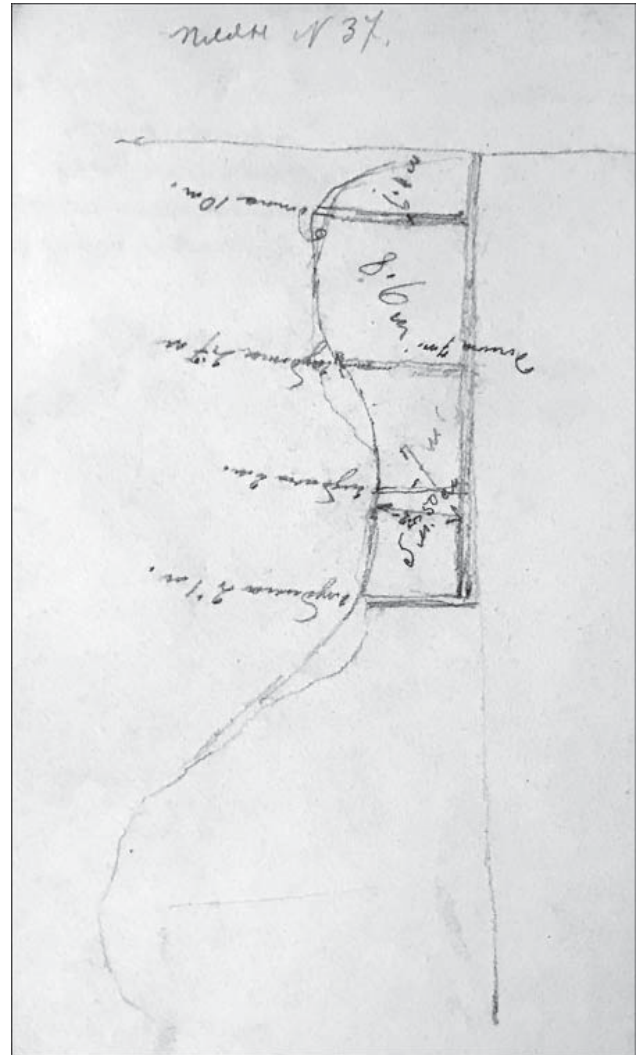
Відстань від східної стінки палацу до паркану садиби Петровського на початку Андріївського узвозу – 6,4 м; від західної стінки до ділянки 36 з кам'яною стіною – 14 м. Важлива деталь – в урвищі гори навпроти ділянки 36 показано вихід кладки, що свідчить про продовження кам'яної стіни в цьому напрямку на північний схід. Це інша споруда, ніж «східний» палац, оскільки напрямки їх стін не збігаються.

На цьому ж плані далі на захід схематично вказано ділянка 34 з піччю та ділянка 35. Остання розбита на три окремі розкопи, малюнки яких уже описані вище. Кам'яну стіну вказано в третьому (західному) розкопі. Відстань між кладками на ділянках 36 і 35 (третій розкоп) становила 12,2 м (іл. 33). На відомих планах місць розкопок В. Хвойки в садибі Петровського ділянка 35 показана єдиним довгим розкопом.

На іншому листку альбому (арк. 14 зв.) подано план палацу й розміри його залишків. Частково вони збігаються з попереднім описаним альбомним планом, але є й різниця: довжина другої із заходу стіни – 5,2 м, глибина цієї ж стіни – 2 м, глибина західної стіни – 2,1 м. Примітно, що на обох альбомних планах відсутня глибина східної стінки – вочевидь, ця кладка була сильно поруйнована. І ще – на цьому плані В. Хвойка показав продовження довгої південної стіни далі на схід (іл. 34).

Ділянка 39 (арк. 8 зв.). Розміри об'єктів у цьому розкопі 5,7×4 м у виписках О. Спіцина представлені згідно з цим малюнком. До них треба додати збережену висоту стінок печі – 0,65 м та уточнити кількість сходинок до споруди – три, а не дві (іл. 35).

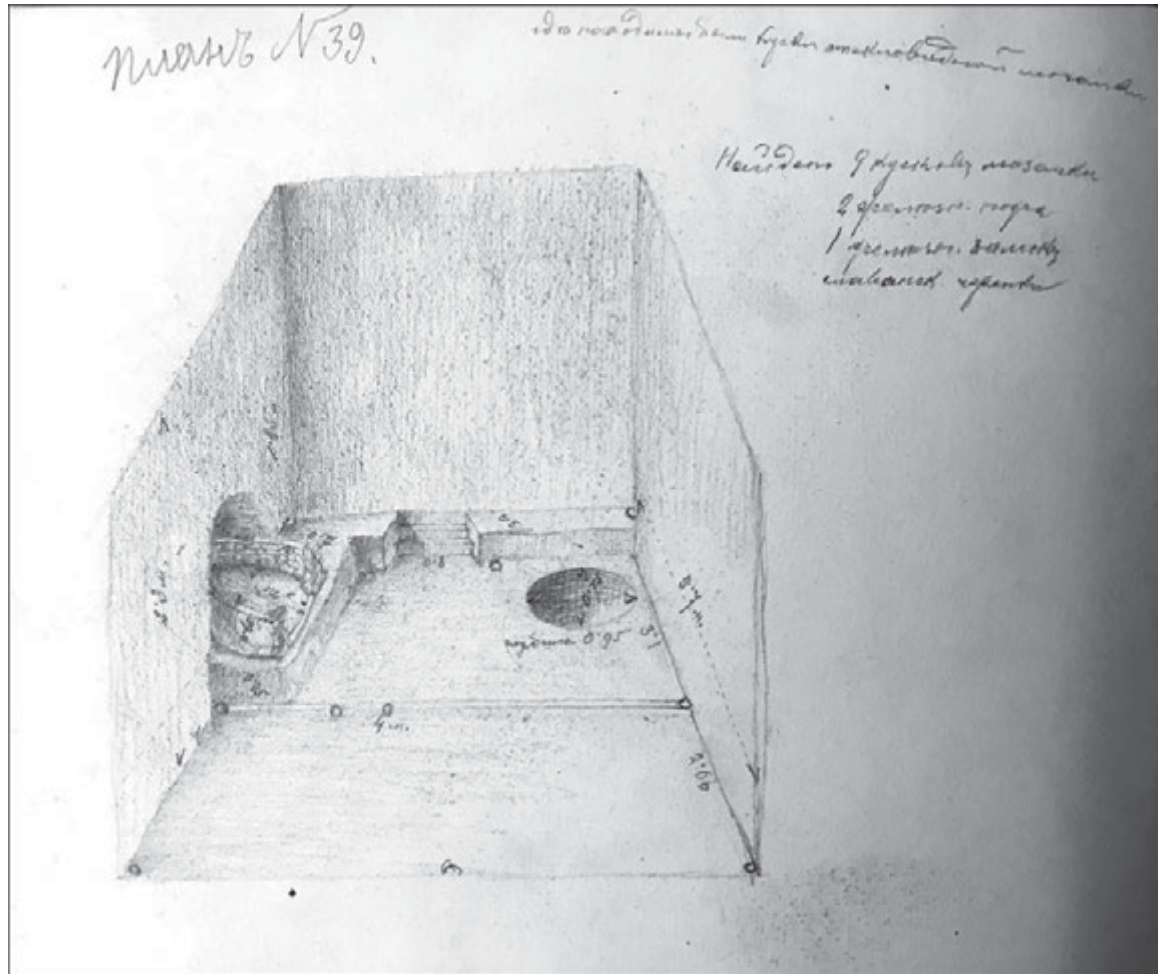
Характер місць розташування слідів конструктивних елементів (стовпові ямки) на малюнку вказує, що В. Хвойка на свій розсуд додавав їх до реально існуючих, «на ходу» про-

Іл. 34. Ділянка 37: план «східного» палацу [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 14 зв.]

буючи робити реконструкцію плану і каркасу споруд. Зокрема, у цьому випадку три стовпові ямки ліворуч нібито вказують на лінію стіни споруди, яка, якщо б існувала, просто перерізала б піч навпіл. До того ж ця і протилежна стіни мали б проходити на різних рівнях, включаючи «приступку» біля торцевої стінки. Велика сміттева яма навпроти устя печі, дуже вірогідно, є об'єктом іншого часу і ніяк не пов'язана з житлом.

Перспективна реконструкція на чистовому малюнку В. Хвойки, традиційно, має розбіжності з польовим малюнком (іл. 8: 3). Піч пересунуто всередину споруди, щоби вона повністю ввійшла в периметр останньої; прибрано середню стовпову ямку торцевої стіни на передньому плані; самі ямки помітно збільшено в діаметрі; стовпові ямки, які ма-

Іл. 35. Ділянка 39: житло з печю часів Русі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 8 зв.]

ють фіксувати двері в перегородці між приміщеннями, пересунуто від печі до центральної осі споруди; стовпові ямки задньої торцевої стіни посунуто від лінії по верхньому краю сходинок далі вглиб від цієї лінії; кількість сходинок зменшилась до двох. «Оновлений» комплекс був опублікований Л. Нідерле [Нідерле 1956, с. 250, рис. 38: D].

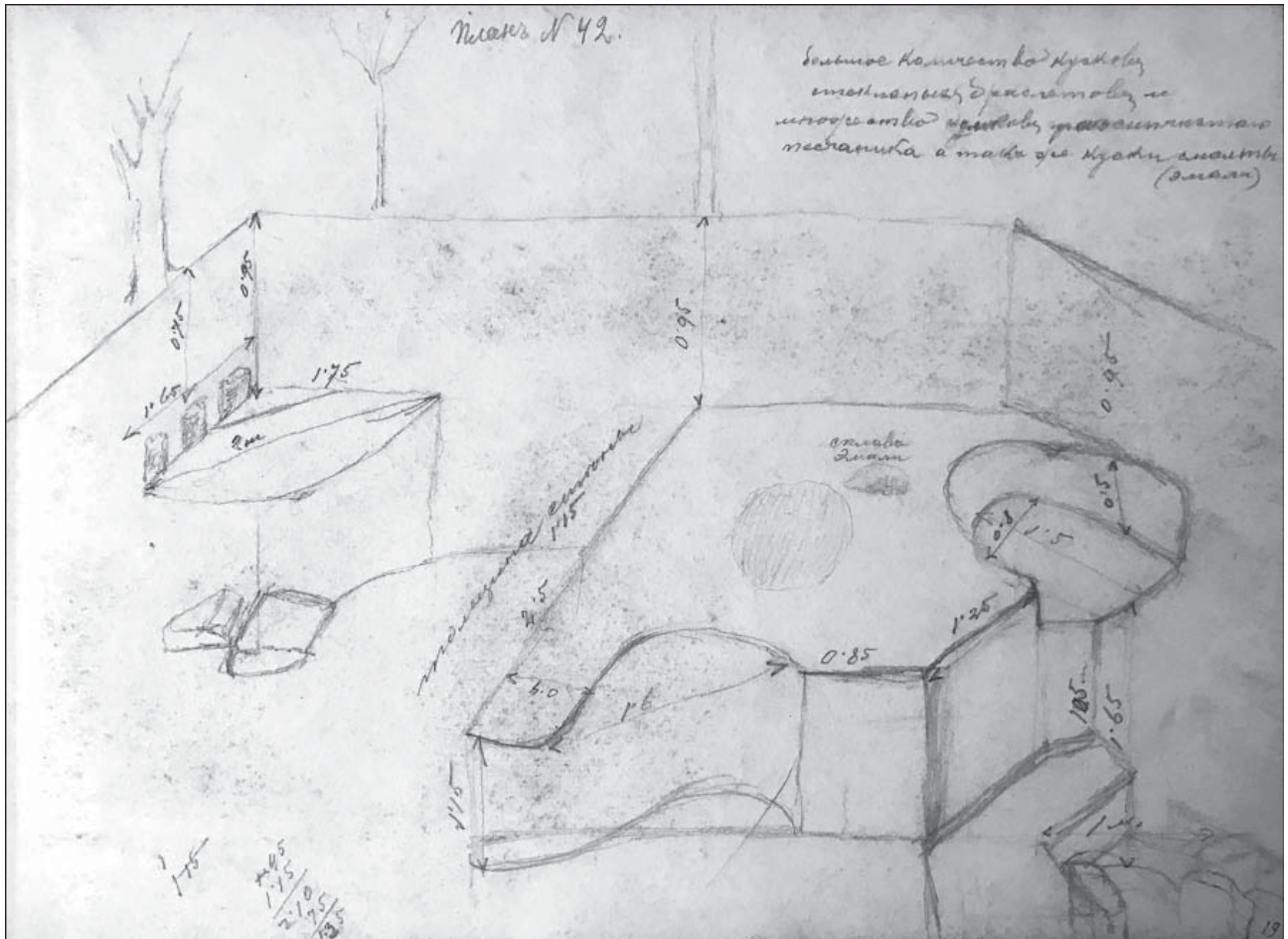
Ділянка 42 (арк. 19). Без тексту щоденника важко зрозуміти характер виявлених у розкопі об'єктів. На малюнку зображено два майданчики з проставленими розмірами окремих частин. Їх розчищено на глибині 0,95 м. Менший, у лівому дальньому куті розкопу, має розмір частини, що потрапила у площу розкопу, $1,75 \times 1,65$ м. У борті розкопу видно вертикальні дерев'яні дошки, що піднімаються над площиною майданчика на 0,2 м. Біля цього майданчика на дні розкопу – два великих камені (іл. 36).

Другий майданчик займає більшу частину розкопу. Він, як і попередній, частково потра-

пив до розкопу, має вертикальні стіни і здіймається над дном розкопу на 1,15 м. Одна зі сторін майданчика абсолютно пряма, завдовжки 2,5 м, біля неї підпис: «товщина стіни 1,15 м», тобто, майданчик названий стіною. На його верхній площині показано пляму і скупчення речовини, що підписані як «сплав емалі». Біля правого борта розкопу в майданчик на глибину 0,5 м врізалась яма (перекоп) розміром $1,5 \times 0,8$ м. У ближньому правому куті розкопу показано скупчення каміння завширшки 1 м, верх якого розташований на 2,15 м нижче від верху майданчика. Можливо, це продовження стіни, зафіксованої на сусідній ділянці 24.

Зверху праворуч над малюнком є супроводжуючий напис. Він повідомляє про знахідки: «велику кількість шматків скляних браслетів і безліч шматків розсипчастого піщаника, а також шматки смальти (емалі)». Можливо, тут була профільна майстерня.

Ще з десятків малюнків не мають локації або вона подана під знаком питання. На

Іл. 36. Ділянка 42: різночасові об'єкти [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 19]

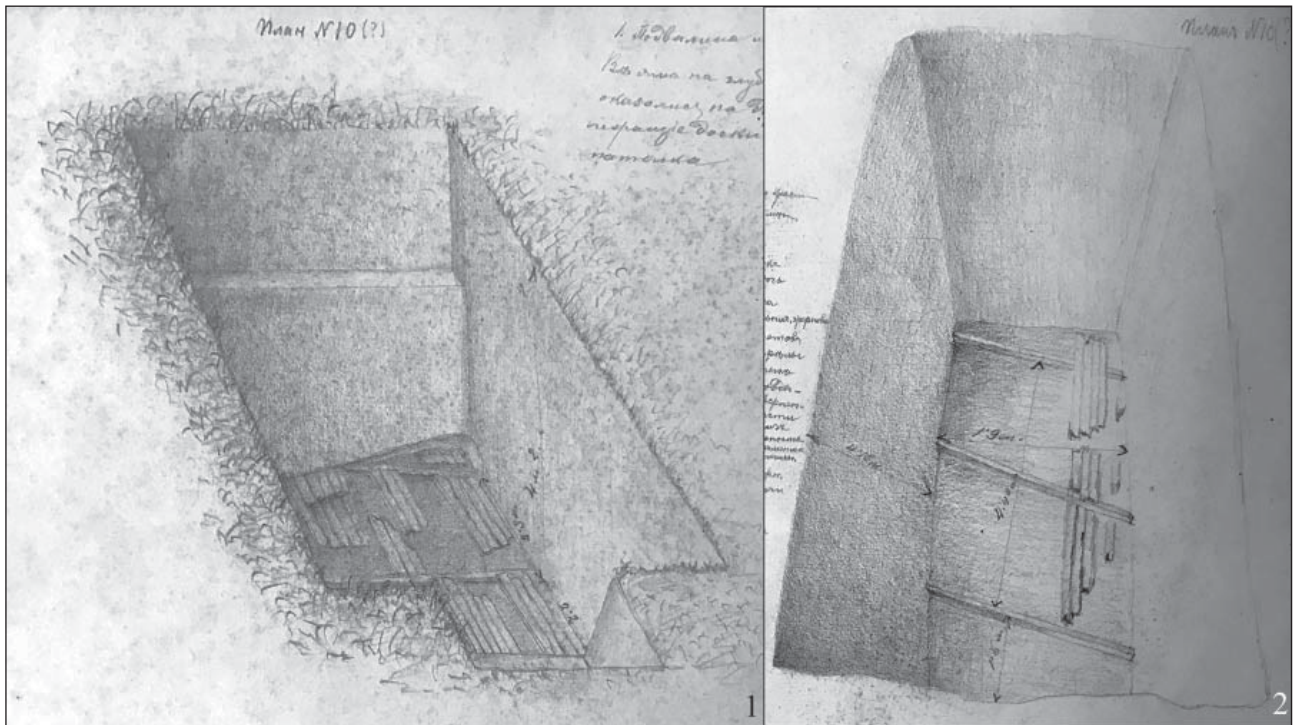
малюнку, підписаному як «План № 10 (?)» (арк. 6 зв.), позначено довгий прямокутний розкоп, у торці якого – додаткова більш вузька прирізка. На дні на глибині 4,2 м розчищено два бруси завширшки 0,3 м, на яких поперек лежали дошки «від підлоги і стелі». Бруси утворювали секції шириною 2,2–2,3 м (іл. 37: 1). Велика глибина розташування знахідок, форма самого розкопу дозволяє ідентифікувати його як **ділянку 46** розкопок 1908 року, залишки дерев'яних елементів – як конструкцію всередині валу другої половини XVII – XVIII ст. Ту саму чи подібну конструкцію зображено на малюнку (арк. 10 зв.) (іл. 37: 2).

Серед неідентифікованих – малюнок-реконструкція (?) основи житла розміром 4,1×3,15 м (арк. 5 зв.). У його основі покладено бруси, на які спираються горизонтальні дошки стін (іл. 38). По кутах – стовпи. Посередині лежить лага-брус – основа дерев'яного полу, що розділяє простір житла

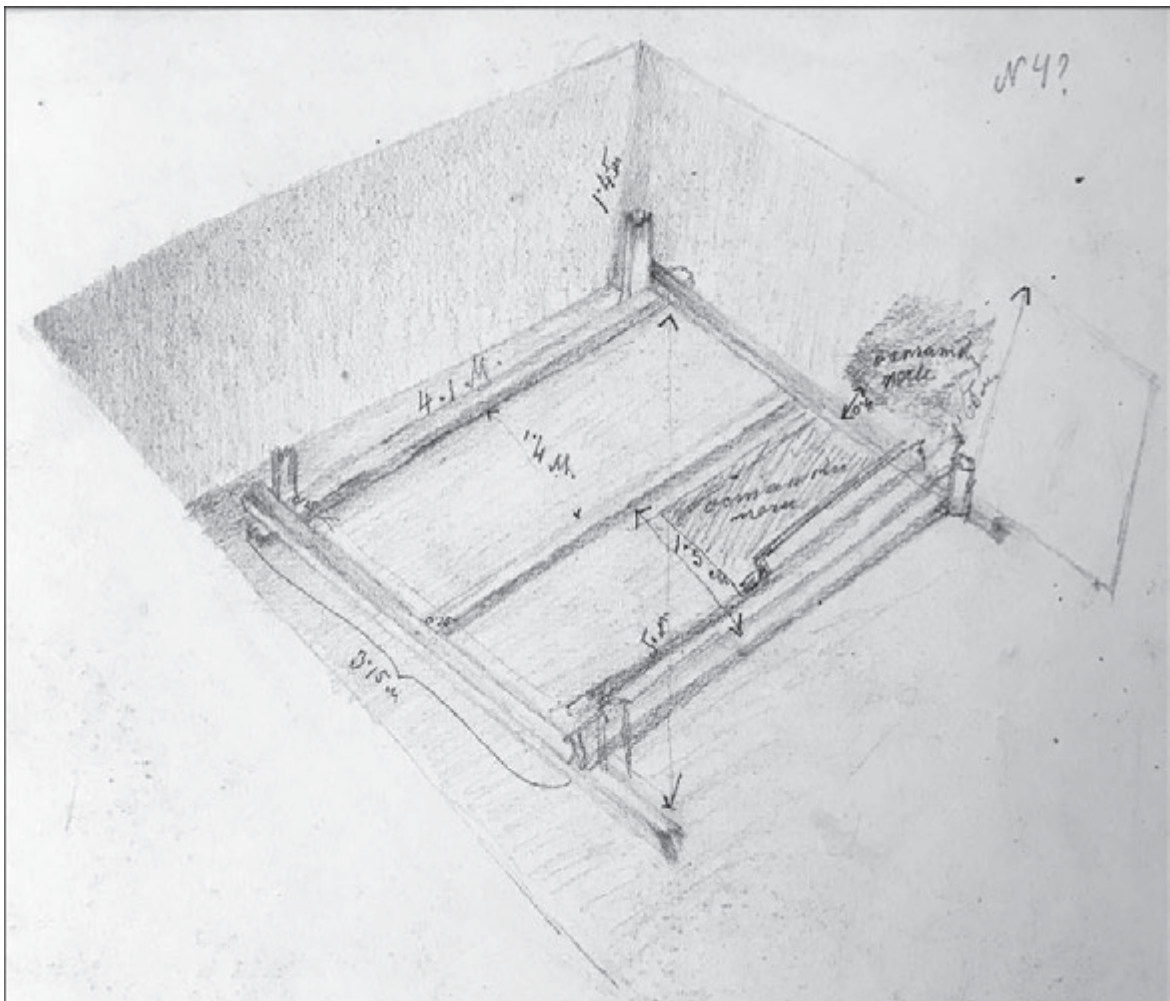
на дві половинки завширшки 1,4 м і 1,5 м (без ширини самого бруса). Майже чверть простору займає місце печі. Основа споруди – на глибині 1,65 м. В альбомі цей комплекс підписаний як «[ділянка] № 4?». За розмірами й конструкцією він дуже подібний до комплексу С на ділянці 33, тільки піч розташована в іншому куті.

Схематичний план розкопу (арк. 15 зв.) не дає можливості його ідентифікувати. Ширина розкопу – 3,4 м, глибина – 2,5 м. Біля одного з торців на глибині 1,5 м розкопано поховання II. У плані також показано якусь дерев'яну конструкцію з вертикальних брусів, поперечного бруса і дощатого настилу (?), схожа на конструкції валу й потерни.

На одному з листів альбому (арк. 16) присутні два прямокутні видовжені по лінії захід–схід розкопи, розділені бровкою (іл. 39). Південний розкоп має два рівні зачистки. У його східній частині майданчик-сходінка (глибина 0,8 м), у південній частині якого розташовані

Іл. 37. Ділянка 46: конструкції валу XVII–XVIII ст. [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 14]

Іл. 38. Ділянка N: житло зі стовповою конструкцією [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 5 зв.]

поряд два безінвентарні поховання, орієнтовані на захід. Вони додатково намальовані в збільшеному вигляді в лівому верхньому куті сторінки. *Поховання 12* (південне) добре збереглося: череп повернуто до правого плеча, права рука вздовж тіла, ліва лежить на тазі. *Поховання 13* (північне) менш збережене: череп частково пошкоджений, руки опущені до таза. Біля малюнку кістяків зазначено їх глибину – 1,1 м.

Більша частина цього розкопу на момент його графічної фіксації вибрана на глибину 1,5 м. Тут виявлено круглий майданчик обпаленої печини діаметром 1,15 м – залишки печі, на якому зображено керамічний горщик. На північ від печі – окремі людські кістки зруйнованого поховання.

Основна частина сусіднього північного розкопу вибрана на глибину 1,8 м. Під його східною стінкою показано округлу піч (?) діаметром 1,4 м, частина якої виходить за межі розкопу. Цей же об'єкт схематично зображено на іншому малюнку (**арк. 15 зв.**).

На плані розкопу позначено ще два об'єкти. Уздовж південного борта недалеко від південно-західного кута розкопу зображено *поховання 14* (глибина 0,75 м). Череп кістяка повернуто до правого плеча, права рука – на тазі, ліва піднята до грудей, з опущеною донизу кистю. Біля протилежного борта на глибині 0,7 м – кругле «вогнище з давніх цеглин», поряд з яким (на захід) – залишки дерев'яного стовпа.

Цю сторінку підписано так: «садиба Петровського 15 травня 1908 р.». Ці ділянки відсутні на відомих планах розкопок В. Хвойки в цій садибі, що свідчить про неповноту цих планів.

Залишки шести поховань (**арк. 17**) не мають локації. Усіх їх знайдено на глибині 1,9 м (іл. 40). Зверху представлено групу з трьох лежачих поряд кістяків. *Поховання 15* менше за інші та, ймовірно, належало підлітку. Збереженість кістяка погана. Череп повернуто до лівого плеча, ліва рука – на тазі, права – піднята до грудей. Навколо кістяка є чотири цвяхи від труни. За їх розташуванням видно, що цвяхів мало бути не менше шести. Зображення цвяхів має характерну деталь – усі вони зображені вертикально або під нахилом і залишають тінь. Така авторська манера при-

таманна малюнкам самого В. Хвойки і відома за планами поховань з його розкопок у районі Кирилівських висот 1890-х років.

Центральне в цій групі *поховання 16* без черепа. Ліва рука лежала в нижній частині живота, права – піднята до грудей, з опущеною донизу кистю. Третє *поховання 17* – зі складеними на тазі руками. Зі сторони ніг похованих присутні ще два кістяки. Від *поховання 18* частково залишились лише нижні кінцівки. Кістяк *поховання 19* зберігся краще. Його права рука піднята до грудей, з опущеною кистю, ліва – на животі. На місці серця знайдено металевий бубонець. На цій сторінці присутнє зображення ще одного *поховання 20*, руки якого лежать на тазі.

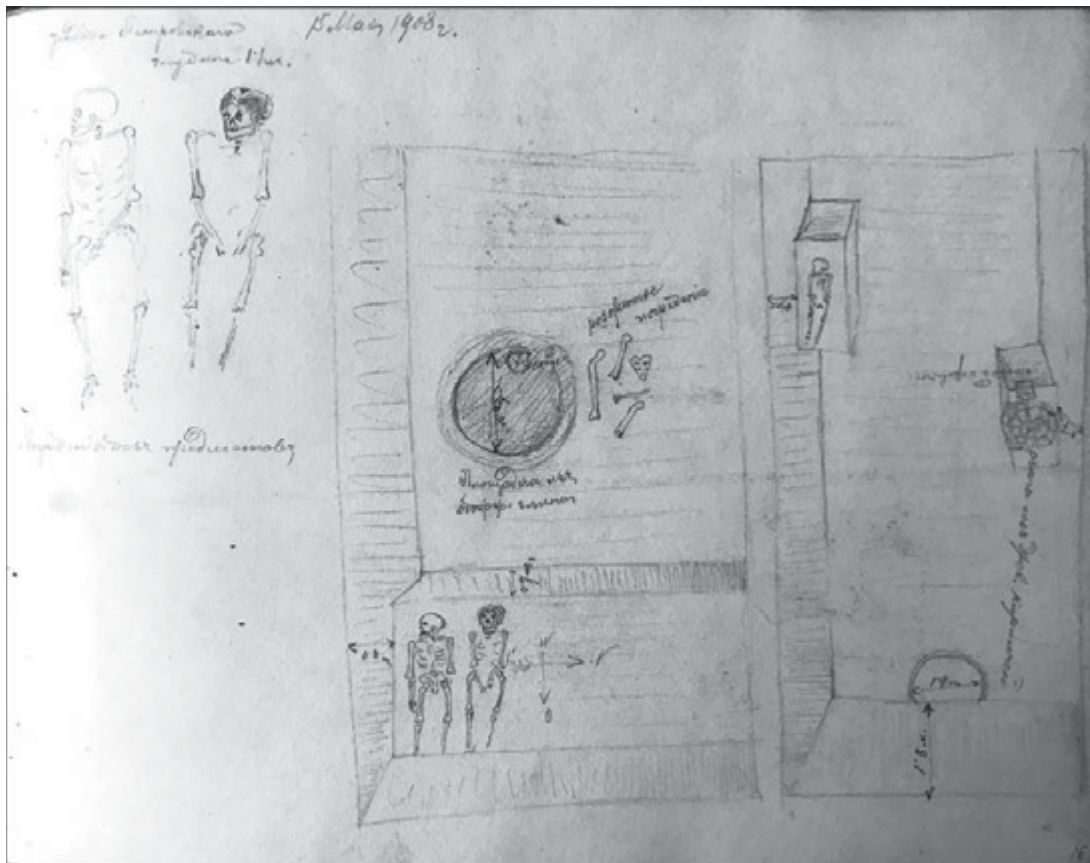
Ці поховання нагадують інші, з колективної могили під валом, описані раніше. На малюнку навіть присутнє зображення арки завширшки 1,2 м, що нагадує нішу з колективної могили, а ще – схематичне зображення валу і дерев'яних конструкцій у його основі. Інша глибина, розташування кісток окремих кістяків не дозволяють підтвердити це ототожнення. Підпис на самому малюнку відносить його згодом до ділянки 26.

На сторінці альбому (**арк. 17 зв.**) представлено одразу три невідомі ділянки. На першій досліджено велику виробничу піч, яка потрапила до площі розкопу лише частково. Її знайдено на глибині 1,1 м (іл. 41).

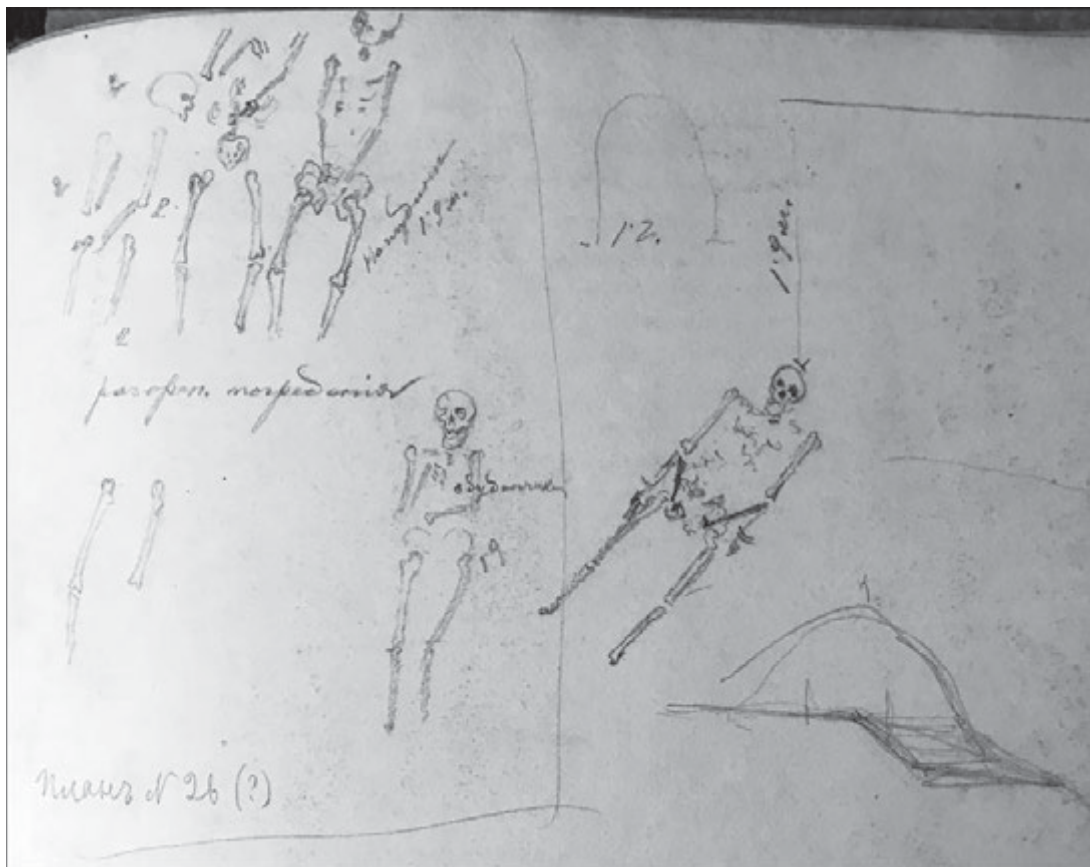
Устя печі не зображено, з чого можна припустити, що воно розташоване в недослідженій частині споруди. Її ширина – 2,1 м, довжина (розкопана) – 1,25 м. Зовнішня тильна стінка печі розширювалась донизу. Висота печі – 1,3 м. По периметру вона мала товстий бортик заввишки 0,2 м, що заокруглювався по кутах. Він мав вертикальні отвори-заглиблення циліндричної форми завглибшки 0,9 м (?) – у куті і на відстані 1,6 м від нього в тильній частині. Навпроти останнього на «жаровні» лежав, спираючись на бортик, глиняний диск діаметром 0,6 м.

За дальнім кутом печі на дні розкопу позначено три стовпові ямки в ряд. Під основою печі в стратиграфії – три нашарування завтовшки 0,4 м, 0,1 м та 0,2 м.

Супроводжуючий цей малюнок текст інформує про знахідки в розкопі: «У південній частині ями безліч давньої цегли, яка доходи-

Іл. 39. Ділянка N: поховання, печі [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 16]

Іл. 40. Ділянка N: поховання [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 17]

ла до глибини 0,5–1,6 м, [нерозбірливо] луска риби, кістки тварин, черепки посудин, шлак, 1 глиняна посудина без вушка й один з двома вушками київського типу, смальтова вставка з персня, залізний ключ, полив'яні шматки глиняних плиток, шматок вушка від дзвону, намистинки смальтові, шматки розплавленого олова, 2 шматки емалі».

На чистовому малюнку цієї споруди 1908 року зник бортик по її верхньому периметру (іл. 27: 5).

На другому малюнку альбому зображено розкоп, на дні якого виявлено залишки печі з давньою керамікою (іл. 41). Основа печі на глибині 3 м, материк – на 3,2 м. У борті розкопу над піччю – великий перекоп. Тильна частина печі заходила в борт розкопу. У площу розкопу піч виступала на 0,95 м. Ширина череня – 0,55 м, товщина стінок – 0,2–0,3 м, їх збережена в борті висота – 0,8 м. Черинь зроблено з каміння та глини. На ньому схематичне зображення трьох горщиків. Додатково зазначені й дрібно намальовані знахідки з цього житла – дві бляшки з отворами та «щипці». Останні мають кільце і, вірогідно, є пінцетом.

У чистовому варіанті до малюнку печі додано окреме зображення горщиків та їх уламків із цього об'єкта (іл. 27: 4). За ними комплекс датовано межею IX–X ст. [Козюба 2010, с. 63, рис. 3, 64; Комар 2012, с. 314]. Це один з небагатьох відомих археологічних комплексів часу функціонування Старокиївського городища.

Третій малюнок присвячено давньому кремаційному похованню. У шурфі 3×2 м на глибині 2,3 м було знайдено п'ять горщиків. Чотири з них у плані утворювали квадрат, п'ятий, найбільший, стояв у центрі (іл. 41). У ньому містилися «перепалені людські кістки». Є чистовий малюнок цього ранньосередньовічного поховального комплексу (іл. 27: 2) і фотографія горщиків з нього [Козюба 2010, с. 64–65, рис. 4, 66, рис. 5: 1–4].

Ще дві невідомо де розкопані ділянки в садибі Петровського (**арк. 20 зв.**) дали цікаві матеріали. Перша з них була прокопана на глибину до 2,9 м. У стратиграфії «ями» (розкопу) показано шар завтовшки 0,2 м, який прогинається і який простежено в трьох бортах. Найнижча точка прогину шару – на глибині 2 м і на 0,7 м від дна розкопу. На останньому роз-

крито яму вигнутої форми з вертикальними стінками, завдовжки 2,7 м при глибині 1,2 м. На її дні виявлено цілу круглодонну амфору з ручками, що піднімаються над вінцем (іл. 42). Крім неї, тут виявлено вухокрутку, два денця, залізні предмети, прикрасу з емаллю.

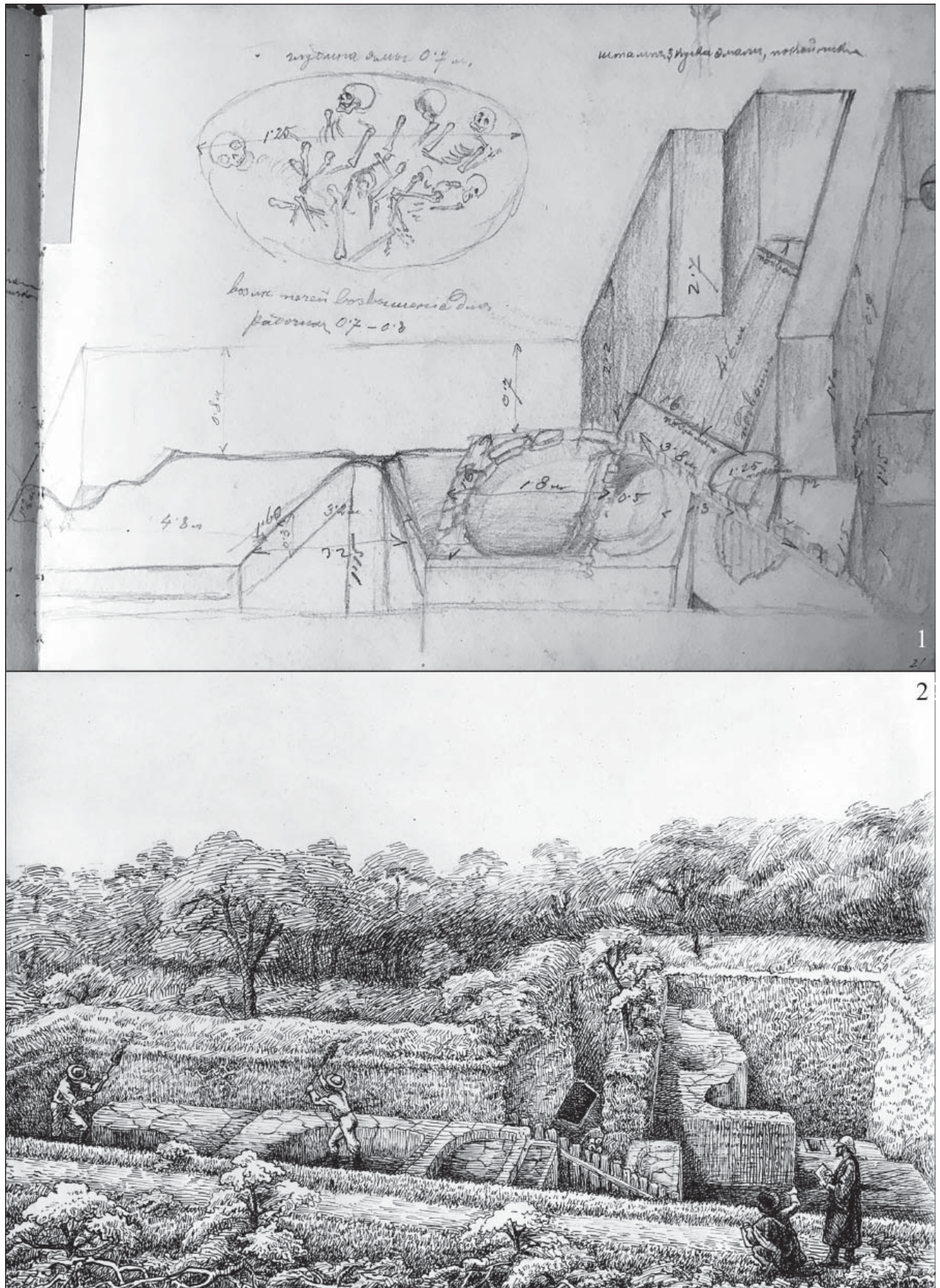
Інший розкоп мав довжину стінки 3,6 м. У його стратиграфії позначено шар вугликів і попелу, який В. Хвойка пов'язав з підлогою верхнього ярусу, що провалилася. На дні – два приміщення, розділені підвалиною (іл. 42). Ліве приміщення – «ювелірна частина», на підлозі якої знайдено молоток, шматки заліза, якісь предмети. У правій частині – кістки тура, оленя, коня, бика, кабана, собаки, частини амфори й посудин. Попід стінкою – «безліч емалі».

На **арк. 21** намальовано розкоп великої площі з двома бічними виступами, розділеними бровкою. Тут на глибині 0,8 м зображено якісь платформи-майданчики завтовшки 0,3 м, поряд дві печі – велика (1,8×1,6 м; глибина 0,7 м) перерізала меншу. За ними – дерев'яна стіна з вертикальних дощок, розкрита на довжину 3,8 м, яма з «покійниками», прямокутна дерев'яна конструкція на дні розкопу (глибина 2,7 м) розміром 4,6×1,6 м (не повний).

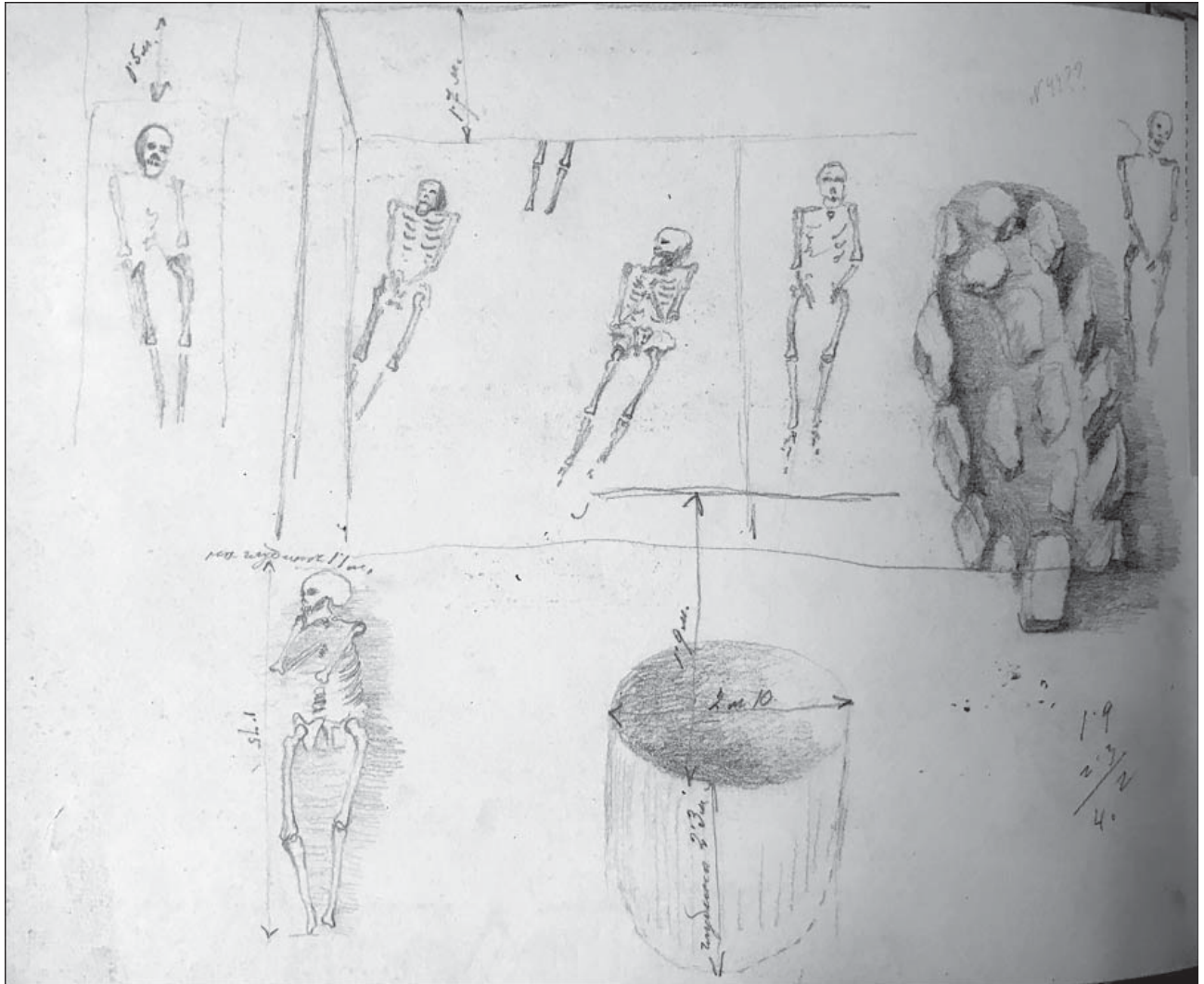
Над цим малюнком – окремий з кістками в ямі. Довжина ями – 1,25 м, її глибина – 0,7 м. У ній знайдено рештки шести (за черепами) людей, чотири з яких частково зберегли анатомічний порядок (іл. 43: 1). Цей комплекс – ще одне місце поховання загиблих у 1240 році; таких місць знайдено декілька навколо Десятинної церкви [Комар, Козюба 2016]. Біля малюнка напис: «штамп, 3 шматки емалі, покійники», але незрозуміло, відноситься він до ями чи розкопу загалом. У такому маленькому об'ємі не могли поміститись шість дорослих людських тіл, так що до ями мали покласти лише фрагментовані останки.

Чистовий малюнок цієї ділянки з копачами, В. Хвойкою і його помічником-креслярем уже було опубліковано [Козюба 2010, с. 62, рис. 2, 64]. За своїми розмірами та конфігурацією ділянка не схожа на жодну, відому за планом розкопок у саду Петровського (іл. 43: 2).

На зворотному боці аркуша (**арк. 21 зв.**) зображено розкоп, у якому на глибині 1,7 м розчищено залишки семи поховань (іл. 44).

Іл. 43. Ділянка N: виробнича та інші споруди, печі, братська могила [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 21; архів Л. Нідерле, Прага, Чехія]

Іл. 44. Ділянка N: поховання, скупчення будівельних матеріалів [Польовий альбом В. Хвойки, арк. 21 зв.]

Поховання 21 (перше з півдня) з руками, схрещеними на тазі, поховання 22 потрапило в розкоп частково – нижні кінцівки вище колін, поховання 23 – череп повернуто до правого плеча, ліва рука на грудях, передплечова кістка правої руки відсутня, поховання 24 – з руками на тазі, поховання 25 – з руками, схрещеними на тазі. Між останніми двома похованнями – об’єкт, утворений каменями. Плитоподібні камені розташовані так, нібито утворюють обкладку могили. Частина каменів лежить усередині. Він нагадує інший об’єкт, який пов’язували з розкопками В. Хвойки, відомий за фотографією [Колеснікова 2005, с. 265, рис. 7; Хвойка 2008, с. 84]. Присутність у нижньому правому куті фотографії цифри 8993 в овалі – інвентарного номера негатива – свідчить, що це фото належить до розкопок кінця 1930-х років.

Відомий чистовий малюнок цієї ділянки, на якому зображено перші чотири поховання та скупчення каменів (іл. 27: 1). Традиційно він деталями відрізняється від польового: у частини похованих руки розташовані по-іншому; форма, розмір і місце розташування каменів у скупченні не збігаються; взаємне розташування поховання 24 і скупчення каменів змінено; відсутнє поховання 25; торець розкопу підходить впритул до довшої сторони кам’яного скупчення.

Вражає схожість альбомного малюнка та фото: подібність розташування поховань та їх глибина відносно скупчення каменів і самих скупчень. На малюнку немає натяку на те, що всередині скупчення каменів було поховання. В. Хвойка намалював би його всередині кам’яної обкладки або зробив би виноску з похованням. На фото камені по периметру роз-

ташовані хаотично, під різним кутом нахилу й повороту, що ніяк не співвідноситься з акуратною обкладкою. Брили каміння всередині найбільші і теж лежать під значним нахилом і на різній глибині. До того ж у південній частині скупчення видно уламки щонайменше п'яти брускових цеглин. Вони лежать також безсистемно, на різній глибині, під різним нахилом і кутом розташування один до одного. Усі ознаки свідчать, що обидва скупчення – заповнення ям з будівельним сміттям.

На альбомному малюнку зображено циліндричну яму із заокругленим дном. Її контур виявлено майже на тій глибині, що й поховання (-1,9 м). Діаметр ями – 2,1 м, глибина – 2,3 м.

На цьому ж малюнку окремо зображено ще два поховання, які трапились у розкопі на меншій глибині. *Поховання 26* (-0,5 м) – руки небіжчика випростані вздовж тіла; *поховання 27* – на глибині 1,1 м, завдовжки 1,75 м, з повернутим праворуч черепом, правою рукою до грудей з опущеною донизу кистю.

Ще одна невідома ділянка представлена в альбомі (**арк. 22**). Розкоп мав розмір 5×3,4 м, трохи звужуючись в одному з кінців. Його глибина – 2,1 м. Недалеко від кута розкопу на третині його глибини на попi зображено два предмети, підписані як «золота сережка київського типу і іконка». Уздовж задньої стінки розкопу позначено підвалину (іл. 45: 1). У звуженому куті частково представлена стратиграфія залишків печі: шар обпаленої глини і цегли (завтовшки до 0,5 м) на висоті 0,9 м від дна, шар вугілля (0,5 м від дна) та основа печі з валунів (0,3 м).

Навпроти печі на передньому плані – підпрямокутне заглиблення (1,2×0,6×0,5 м), підписане як «яма [нерозбірливо] піском». Увесь малюнок супроводжений написом «майстерня кістян[их] і рогових виробів безліч відрізків кісток і рогів оленя і лося і частини (?) оброблених предметів [виробів. – В. К.]». У своїй монографії В. Хвойка згадує про дві косторізні майстерні, виявлені ним у садибі Петровського [Хвойка 1913, с. 71].

Ще в одному розкопі (**арк. 22 зв.**) зображено заглиблену дерев'яну споруду стовпової конструкції зі стінами з горизонтальних дощок. Зберігся прохід шириною 0,69 м, стовпи

конструкції висотою до 1,6 м. Розмір споруди – 2,53×0,85 м (іл. 45: 2).

На останньому аркуші альбому (**арк. 23**), який не цілий, схематично намальовані два кістяки без будь-яких підписів. На задньому форзаці альбому містяться малюнок, схожий на розріз валу, і якийсь напис зверху. Через нечіткий фотознімок більш детально роздивитися зображення неможливо.

Альбом польових малюнків В. Хвойки розкопок 1907–1908 років у садибі Петровського є цінним джерелом. Аналіз його зображень, їх порівняння з чистовими малюнками того ж авторства, фотографіями та описами на сторінках польового щоденника дослідника, виписки з якого зробив О. Спіцин і опублікувала Г. Корзухіна, дозволяють зробити такі спостереження й висновки.

1. Малюнки візуально доповнюють інформацію щоденника, у деяких випадках уточнюють чи виправляють цю інформацію.

2. Кількість ділянок досліджень В. Хвойки в садибі Петровського була більшою, ніж позначено на відомих планах цих робіт.

3. Польові малюнки альбому і чистові малюнки тих самих об'єктів (поховань, споруд, печей, розкопів) не збігаються. Останні, найвірогідніше, мають художній, а не документальний характер, з «правильними» і реконструйованими деталями, які подано як реально існуючі.

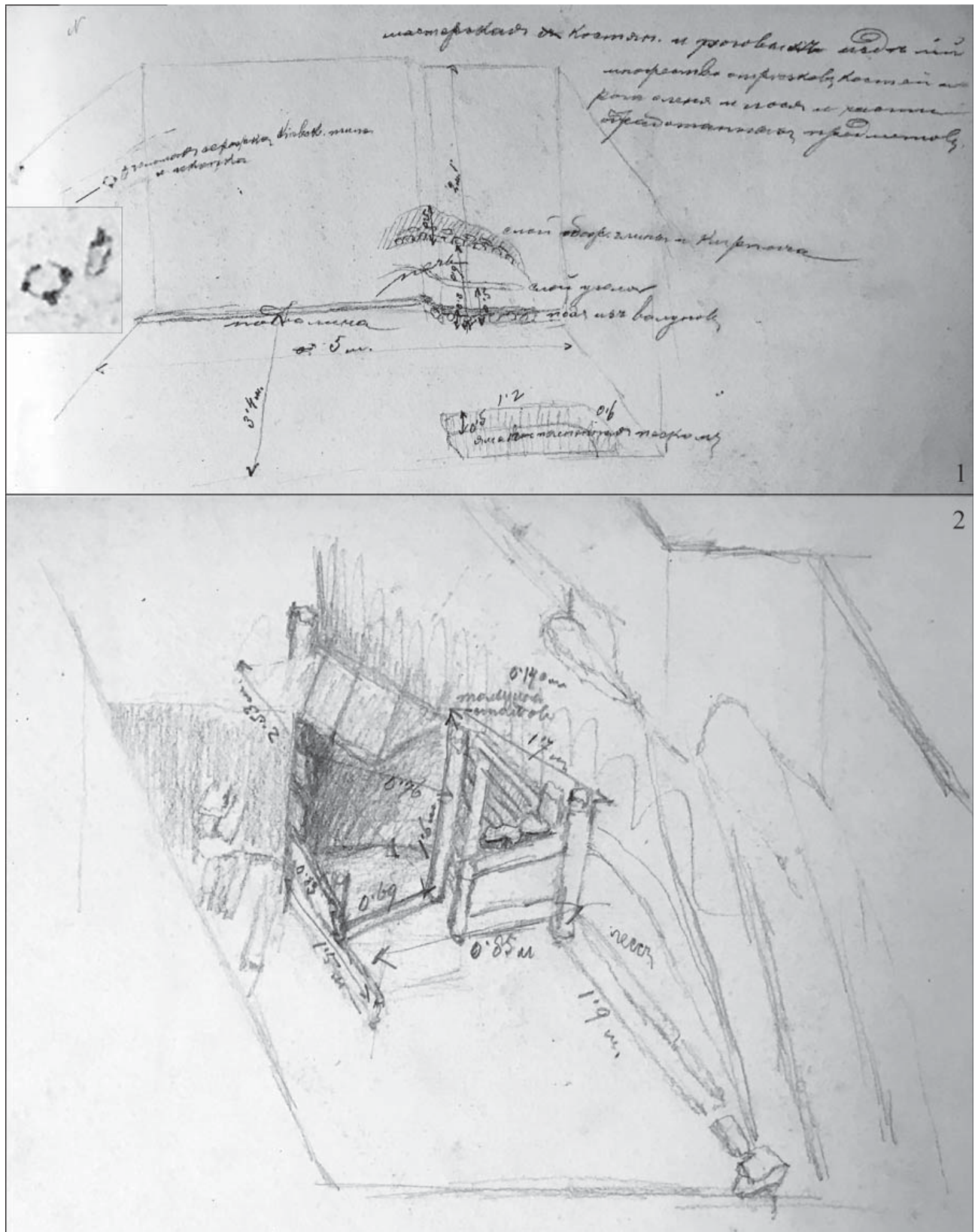
4. Альбомні малюнки в ряді випадків також не є документальним джерелом, оскільки містять реконструкції та інтерпретації автора розкопок.

5. Завдяки розкопкам у садибі Петровського вперше на Старокиївській горі було виявлено матеріали трипільської культури, ранньозалізного та ранньосередньовічного часів.

6. Дослідник першим у Києві відкрив житло IX–X ст. луки-райковецької культури, започаткувавши дослідження археологічних об'єктів, пов'язаних із походженням і дохристиянським етапом історії міста.

7. В. Хвойка став відкривачем численних ремісничих майстерень XI–XIII ст. біля Десятинної церкви – ювелірних, косторізних, скловарних.

8. Дослідник уперше відкрив у Верхньому місті братські й колективні могили киян, які загинули під час монголо-татарської навали.

Лл. 45. Ділянки NN: 1 – косторізна майстерня, 2 – дерев'яна споруда
[Польовий альбом В. Хвойки, арк. 22, 22 зв.]

9. В. Хвойка виявився єдиним археологом, який детально дослідив дерев'яні внутрішньовальні конструкції Старокиївської фортеці другої половини XVII – XVIII ст. Оскільки останні залишки цих валів були знищені ще до Другої світової війни, малюнки конструкцій у цих насипах є єдиним візуальним джерелом конструкції фортифікацій Верхнього Києва, створених у другій половині XVII ст.

10. Будучи аматором, В. Хвойка не володів тогочасною передовою методикою проведення розкопок і фіксації виявлених шарів, об'єктів,

артефактів. Це призвело до втрати значної частини наукової інформації, помилкових датувань та інтерпретації виявлених матеріалів. Втрата частини польових матеріалів з його розкопок не дозволяє об'єктивно оцінити баланс позитивних і негативних наслідків робіт дослідника в садибі Петровського.

Процес пошуку, аналізу та публікації наукового доробку В. Хвойки з археологічних досліджень Києва триває і дозволяє сподіватись на отримання нових матеріалів із проведених ним наприкінці XIX – на початку XX ст. робіт.

Джерела та література

- Алфёрова, Г. В., Харламов, В. А. 1982. *Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*. Киев.
- Бобровський, Т. А. 2007. *Підземні споруди Києва*. Київ.
- Виноградов, Н. 1907. Хроника. *Живая Старина*, 62 (II), отд. 5, с. 19–28.
- Ёлшин, Д. Д. 2019. Императорская археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. *Императорская археологическая комиссия (1859–1917)*, 2. Санкт-Петербург, с. 1202–1236.
- Жигола, В. С. 2014. Рови укріплень Старокиївської гори в другій половині XVII століття. В: Гречко, Д. С. (ред.). *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі*. Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство», Київ, с. 15–20.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 1. Москва; Ленинград.
- Козюба, В. К. 2008. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, 1. Коростень, с. 237–271.
- Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження*. Трипілля, с. 59–78.
- Комар, А. В. 2012. Киев и Правобережное Поднепровье. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда, с. 300–333.
- Комар, О., Козюба, В. 2016. Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 4, с. 122–138.
- Колеснікова, В. 2005. До історії досліджень В. В. Хвойки у садибі М. Петровського в Києві. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 259–266.
- Колеснікова, В. А. 2007. Вікентій (Чеслав) Хвойка. *Сторінки наукової біографії*. Київ.
- Комар, О. 2013. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції). *Opus Mixtum*, 1, с. 106–121.
- Корзухина, Г. Ф. 1950. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, XIV, с. 217–244.
- Корзухина, Г. Ф. 1956. Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*, XXV, с. 318–342.
- Крульчик, Кш. 2014. Константин Хилинский (1881–1939) – польский исследователь античности. *МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира*, 14, с. 419–442.
- Нидерле, Л. 1956. Славянские древности. Москва.

Поладович, Ю. Б. 2020. Золотая пластина с изображением оленя из коллекции С. А. Мазараки. *Проблеми історії та археології України*. Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції. Харків, с. 22–23.

Ханенко, Б. И. 1899. *Древности Приднепровья, II. Эпоха, предшествующая Великому переселению народов*. Киев.

Хвойка, В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*. Киев, с. 63–75.

Хвойка, В. 2008. *Давні мешканці Середнього Придніпров'я та їх культура в доісторичні часи (з коментарями та ілюстраціями)*. Київ.

Хилинский, К. 1911а. О трипольской культуре. *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908 г.*, 3: Протоколы. Москва, с. 61–63.

Хилинский, К. 1911б. Из археологии Киевской земли. *Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели*. Санкт-Петербург, с. 56–61.

Ясновська, Л. В. 2016. Початковий етап дослідження давньоруських старожитностей Посулля (за матеріалами Чернігівщини). *Старожитності Посулля*. Київ, с. 75–79.

До проблеми датування поховання в дерев'яному саркофазі з Десятинної церкви

У статті розглядаються особливості радіовуглецевого датування, стратиграфічної та планіграфічної ситуацій «князівського» поховання з Десятинної церкви (№ 16 за М. К. Каргером). Здійснено нове калібрування серії з 9 радіовуглецевих датувань для кістяка з поховання № 16, а також їх порівняння з вибіркою радіовуглецевих дат зразків з інших давньоруських комплексів Верхнього Києва.

Ключові слова: Давня Русь, радіовуглецевий аналіз, калібровані дати, стратиграфія.

The paper discusses the peculiarities of radiocarbon dating, stratigraphic and planographic situation of the 'princely' burial from the Desyatynna (Tithe) Church (No. 16 according to M. K. Karger). A new calibration of a series of 9 radiocarbon dates for the skeleton from burial no. 16, as well as their comparison with radiocarbon dates of the samples from other Old Rus' assemblages of Upper Kyiv are presented.

Key words: Old Rus', radiocarbon analysis, calibrated dates, stratigraphy.

Серед сотень поховань, виявлених при археологічних дослідженнях Десятинної церкви в Києві [див.: Каргер 1958, Козюба 2005; Івакін 2009], найбільше увагу науковців привертають поховання X ст. за язичницьким обрядом з багатим супровідним інвентарем, а також пізніші безінвентарні християнського обряду, здійснені в кам'яних саркофагах. Окреме місце займає незвичне інвентарне поховання з мечем, розміщене в дерев'яному саркофазі, атрибутоване в першій публікації автором розкопок М. К. Каргером як поховання князя Ростислава Мстиславича (†1093 рік) [Каргер 1940; Каргер 1950, с. 100–110].

Час здійснення цього поховання (№ 16 за М. К. Каргером) одразу викликав дискусію, зокрема, Г. Ф. Корзухіна вважала, що на підставі типу наконечника піхов та «меча-шаблі» весь комплекс має бути датованим початком чи першою половиною XI ст., а не його кінцем [Корзухіна 1950]. Ще більше коло аналогій наконечнику меча проаналізував П. Паульсен, утім, він не заперечував можливості датування поховання 1093 роком [Paulsen 1953, s. 73–84]. Погодився з датуванням Г. Ф. Корзухіної А. М. Кірпічников, але дослідник при цьому визначив тип зброї з поховання як «шаблю» [Кірпічников 1966, с. 65]. В. М. Зоценко звернув увагу, що аналогії наконечнику піхов з Балтійського регіону датовані на 50–100 років пізніше від запропонованої Г. Ф. Корзухіною дати київського поховання, а також вони супроводжують мечі, а не шаблі. Проте дослідник інтерпретував цю ситуацію як вторинність прибалтійських знахідок по відношенню до Придніпров'я, чим і пояснюється їх «запізнення» [Зоценко 1983, с. 51–53; Зоценко 1999].

Пізніше Н. Ю. Бредіс для вирішення проблеми типу клинка було залучено радіометричні методи дослідження, за допомогою яких було з'ясовано, що мова йде таки про рештки клинка меча [Бредіс 1996, с. 47]. Для датування кістяка з поховання № 16 було отримано серію з 9 радіовуглецевих дат, які у висновках М. М. Ковалюхом підсумовувалися до несподівано вузького каліброваного діапазону 1010–1028 років [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 46]. Саме цей результат було використано Ф. О. Андрощуком та М. В. Панченком для підтвердження своїх стилістичних та стратиграфічних міркувань щодо датування могили в діапазоні 997–1020 років [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 45–46], і саме на це «вузьке» датування згодом посилався й цілий ряд інших дослідників при хронологізації предметів з комплексу поховання [Михайлов 2005, с. 139; Каинов, Олейников, 2015, с. 220; Ениосова 2016, с. 546; Gancarski 1996, s. 171; Sikora 2003, s. 23; Janowski 2006, s. 34].

Ф. О. Андрощук в одній з останніх публікацій навів ще вужчий варіант результатів радіовуглецевого датування – «між 1011 та 1014 роками», не пояснюючи його походження [Андрощук 2021, с. 25]. Дослідник знову звертається до статиграфічних спостережень, вважаючи, що фундаменти західної частини прибудови Десятинної церкви перерізали поховання в дерев'яному саркофазі, і навіть рухається у висновках далі, стверджуючи, що поховання № 16 було здійснене після 1011 року ще за межами церкви, не добудованої на той час, і завершеної лише в 1039 році [Андрощук 2021, с. 30–37].

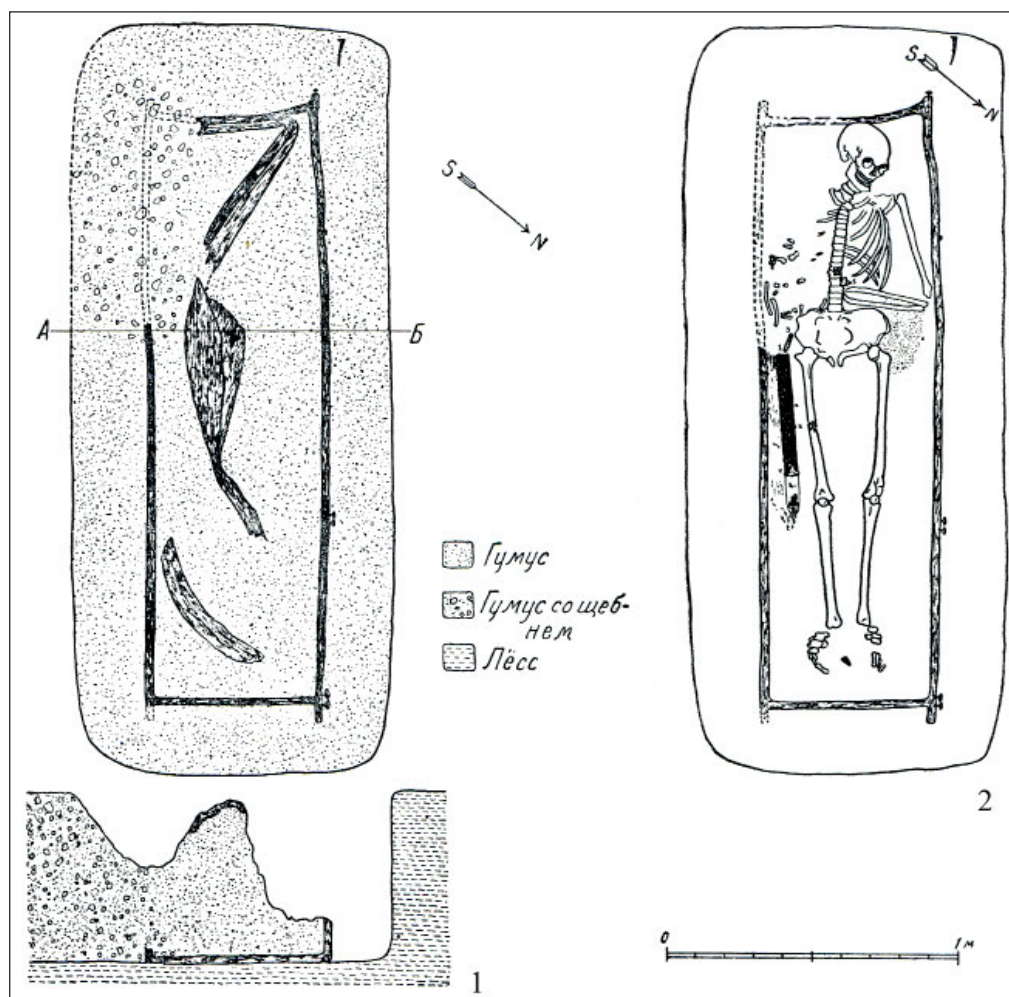
Ситуація переведення датування поховання № 16 з розряду відкритої проблеми в розряд доконаного хронологічного факту і важливого репера як в еволюції давньоруського озброєння, так і в архітектурній історії Десятинної церкви, яка спостерігається в останні десятиліття в науковій літературі, змушує нас уважніше розглянути стратиграфічні особливості комплексу поховання та підстави його незвично вузького для LSC радіовуглецевих дат другого покоління датування.

Стратиграфічний контекст поховання

Поховання № 16 за М. К. Каргером виявлене в центральному компартименті західної частини Десятинної церкви майже впритул до стрічки фундаменту. Збережена польова документація 1939 року не є задовільною, більшість інформації про поховання подано в публікаціях М. К. Каргера [Каргер 1940; 1950],

хоча й із деякими суперечностями. Ф. О. Андрощуком додатково оприлюднене фото розчищеного поховання № 16 за негативом з Наукового архіву НАН України [Андрощук 2021, іл. 14], яке доповнює картину.

Відповідно до опису та представлених планів, поховання було здійснено в збитій цвяхами прямокутній дерев'яній труні, розміщеній у ямі підпрямокутних обрисів зі скругленими кутами (іл. 1: 2). Яма вкопана в материковий лес щонайменше на 0,6 м, але фраза М. К. Каргера про виявлення ікла кабана «вище від саркофага на 1 м» [Каргер 1950, с. 101] підказує значно більшу загальну глибину поховальної ями й, відповідно, рівня запуску. На висоті близько 0,5 м над труною в заповненні виявлено рештки дерев'яних дощок, трактовані М. К. Каргером на підставі профілю перерізу як залишки двоскатного даху саркофага. Щоправда, автором розкопок не відзначено картини поширення деревного

Іл. 1. Київ, Десятинна церква. План та стратиграфічний переріз поховання № 16 [за: Каргер 1950]

тліну, тож немає певності, чи не відображають залишки деревини просто деформацію перекриття труни під тиском ґрунту. Реконструкція даху саркофага є, мабуть, найслизкішою частиною інтерпретації М. К. Каргера, оскільки для збереження гребеня двосхилої дерев'яної конструкції на первісну висоту необхідно було б штучно заповнити об'єм саркофага ґрунтом ще в давнину.

На жаль, чорно-біле польове фото (іл. 2) не відображає різниці в кольорі ґрунту, тому виглядає не зовсім зрозумілим, чому на плані і на стратиграфічному перерізі в публікації М. К. Каргера заповнення могильної ями позначено як «гумус» (іл. 1: 1). Під час повторних археологічних досліджень садиби Десятинної церкви 2005–2011 років було встановлено, що основу заповнення могильних ям поховань X ст., як правило, становив мішаний слабогумусований лес, який утворився внаслідок механічного перемішування материкового лесу, передматерикового сіро-жовтого прошарку та гумусованого культурного шару дохристиянського періоду. Інтенсивно гумусоване заповнення найчастіше спостерігалось у верхній частині могильної ями, відбиваючи просадки курганних насипів чи насичених вугликами ділянок від ритуалів на рівні давньої поверхні. При нівелюванні курганного могильника X ст. перед будівництвом Десятинної церкви утворився ще один прошарок мішаного лесу з вкрапленням окремих часток вапняного розчину, товщина якого коливалася відповідно до особливостей давнього мікрорельєфу ділянки. Тож заповнення могильної ями поховання № 16 мало б виглядати подібною мішаною комбінацією, якщо, звичайно, воно не було насичене органікою з інших причин.

Під час досліджень 2010 року на даній ділянці було виявлено залишки сегмента широкого курганного ровика, який огинав зі східного боку насип кургану над камерним похованням № 52 за М. К. Каргером, і в реконструкції В. К. Козюби (іл. 3: 3) частково захоплював місце розташування поховання № 16 [Козюба 2021а, с. 218–219; рис. 2: VII; 14; 22: VII]. У нижній частині заповнення ровику становив замивний сіро-коричневий шар завтовшки до 0,5 м, над яким залягав гумусований шар, що складався з культурного

шару X ст. та решток насипу кургану. Вище простежено мішаний шар нівелювання ділянки під будівництво храму. Отже, «гумус» у заповненні поховання № 16, найвірогідніше, пов'язаний з тим фактом, що це поховання здійснене на місці курганного ровика камерного поховання № 52, знівельованого на момент вкопу дерев'яного саркофага.

М. К. Каргер у публікації стверджував, що «саркофаг стояв паралельно до лінії фундаменту, майже впритул до нього» [Каргер 1940, с. 12; Каргер 1950, с. 100]. Проте на обох опублікованих планах лінія труни відступає від краю могильної ями (а отже, і від фундаменту) щонайменше на 0,2 м (іл. 1). Відстань від правого коліна похованого до краю ями за планом становить близько 0,45 м, тоді як на польовому фото дистанція до лінії фундаменту значно менша. Більше того, на фото добре помітно, що лінія вкопу із заповнення з дрібною цем'янкою перерізає поховання дещо глибше від рівня розташування труни, хоча на стратиграфічному розрізі вони позначені на одному рівні (іл. 1: 1). Власне, це ж підтверджує і опис розташування потривожених кісток правої руки – «ліктьова та променева кістки зламані і вдавлені в землю нижче від дна саркофага». Швидше за все, представлені в публікаціях плани поховання «перебілювалися» начисто вже з певними елементами реконструкції, тому південна лінія (яка насправді вся мала б бути пунктирною – пор.: іл. 1: 1, 2) реконструює вигляд поховальної ями з врахуванням опису могили, а саме: «могильна пляма на 0,15 м ширша і довша від саркофага» [Каргер 1940, с. 13; Каргер 1950, с. 100].

Не зовсім збігаються з фотографією і контури пізнішого перекопу могили, заповнення якого позначене на стратиграфічному плані як «гумус зі щебенем». На плані перекоп позначений плямою як невелика овальна яма (іл. 1: 1), тоді як на польовому фото чітко видно пряму лінію заповнення з дрібними фрагментами цем'янки, що перебиває не лише поховання, але й частину цем'янкової проливки субструкцій фундаментної стрічки (іл. 2). Автор розкопок пов'язав появу перекопу з «вийманням буту фундаменту» [Каргер 1940, с. 13; Каргер 1950, с. 101], погодилася з цим і Г. Ф. Корзухіна [Корзухіна 1950, с. 63]. Проте це пояснення не задовольнило Ф. О. Андро-

Іл. 2. Київ, Десятинна церква. Поховання № 16 після розчистки [Науковий архів НАН України, негатив № 8323]

шука та М. В. Панченка, які вважали, що поховання пошкоджене ще під час прокладання фундаментної стрічки [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 46; Андрощук 2021, с. 38]. Логіку другої версії реконструювати досить складно, оскільки вона не обґрунтовувалася в деталях. Що стосується пояснення М. К. Каргера, то воно легко перевіряється у світлі стратиграфічних спостережень, здобутих під час досліджень Десятинної церкви 2005–2011 років.

Більшу частину фундаментів Десятинної церкви було зруйновано ще до початку розкопок К. А. Лохвицького та М. Є. Єфимова в 1824–1826 роках. З фундаментів вибиралося все каміння, залишаючи лише нижню частину – цем'янкову проливуку субструкцій. Після такої вибірки по лінії фундаментних стрічок залишалися коритоподібні у профілі траншеї, заповнені дрібним боєм цем'янки, плінфи та фресок. Консистенція такого заповнення була дуже рихлою, що помітно відрізняло його від щільніших шарів з горизонтами решток від руйнування стін Десятинної церкви (де присутня велика кількість фрагментів плінфи

та цілі розвали блоків). Враховуючи значну площу таких ровів, досліджених експедицією М. К. Каргера, розрізнення заповнення траншеї від вибирання каміння не повинно було становити жодних проблем для останнього. Тим більше, судячи зі стану збереженості цем'янки фундаменту на польовому фото (іл. 2), немає сумніву, що М. К. Каргер не міг помилися і в описі щодо розташування труни «майже впритул до лінії фундаменту».

Фундаментними ровами Десятинної церкви справді було порушено цілий ряд поховань язичницького некрополя X ст. Переважна більшість з останніх була на момент порушення вже щільно засипана ґрунтом, тому фундаментні рови лише зрізали частину поховальної ями та скелета. Складніша ситуація з камерним похованням № 109 за М. К. Каргером [Каргер 1958, с. 172–174] та похованням № 28/2006 р. Велика зрубна споруда поховання № 109 під південною апсидою на момент початку будівництва церкви ще частково зберігала конструктивну цілісність, і тому тут знадобилося нестандартне рішення – заповнення простору між фундаментами

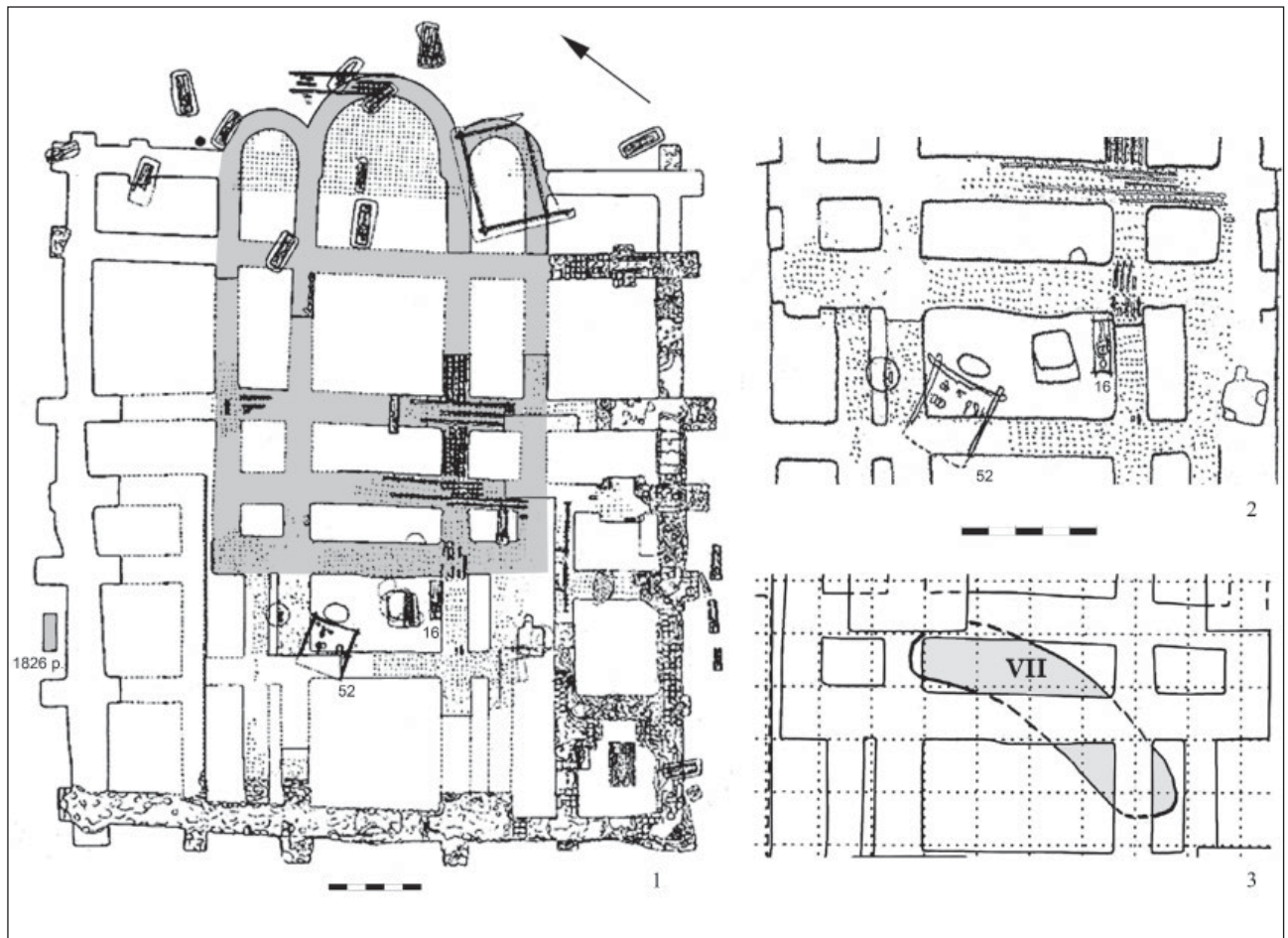
прошарками з ґрунту, каміння та проливкою цем'янки [Йоаннісян і др. 2009, рис. 4]. Значно скромніше поховання № 28/2006 р. перебізане фундаментом ровом північної галереї [Козюба 2021а, рис. 1: 60]. Воно було здійснене у вузькій дерев'яній труні, яка ще не встигла розкластися на момент будівництва і не заповнилась повністю ґрунтом. Під час закладки фундаментів у порожнечу труни вдалилися два великі камені та відбулося затікання цем'янкового розчину з його наступним застиганням. Цей затік цем'янки не був розібраний робітниками, які пізніше виламували камінь з фундаментів Десятинної церкви, тож він залишився *in situ* на момент розкопок.

Якщо б фундаментом ровом було порушено й відносно свіжий дерев'яний саркофаг поховання № 16 за М. К. Каргером, за аналогією з похованням № 28/2006 р., ми мали б очікувати той самий ефект заповнення вільного простору рідким розчином з наступним його застиганням. Але навіть натяку на таку

ситуацію немає у випадку з похованням № 16. Додаткова деталь – ступінь руйнування правої частини скелета свідчить про те, що порушення могили припало на період уже після повної скелетизації тіла і значної втрати калогену в кістках. А розламаний на кілька частин залізний меч свідчить про значний період корозії, який ніяк не міг обмежитися кількома десятиліттями.

Розглянуті обставини дозволяють повністю підтримати висновки М. К. Каргера про руйнування поховання № 16 у постдавньоруський період під час вибирання каміння з фундаментів зруйнованої Десятинної церкви. Проте така стратиграфічна картина нічого не каже власне про час здійснення поховання.

Планіграфічна ситуація дещо цікавіша. Відповідно до версії Ф. О. Андрощука, «князівське» поховання № 16 мало б бути здійснене за межами початкового ядра храму. У варіанті його реконструкції М. К. Каргером [Каргер 1961, с. 36–49] поховання № 16 опи-

Іл. 3. Київ, Десятинна церква: 1, 2 – план церкви з початковим ядром храму [за М. К. Каргером]; 3 – курганий ровик № VII від насипу поховання № 52 [за: Козюба 2021а]

нилося праворуч впритул перед центральними дверима початкового храму Десятинної церкви (іл. 3: 1); у варіанті Г. Ф. Корзухіної [Корзухина 1957, рис. 3] – у притворі; а в реконструкції О. М. Іоаннісяна та Г. Ю. Івакіна, за уточненими результатами робіт 2005–2011 років [Іоаннісян и др. 2009, рис. 13; Івакін, Іоаннісян, Йолшин 2013, рис. 23], – перед входом у трошки пізніше закладений притвор початкового храму. Для порівняння, поховання XI ст. у різьбленому «шиферному» саркофазі (досліджувався у 1826 та 1908 роках) розташовувалося паралельно до поховання 16, але за межами північної галереї церкви (іл. 3: 1). Близько 10 м на північний схід від апсид Десятинної церкви простежено рештки ще щонайменше трьох заглиблених у землю пірофілітових саркофагів [Козюба 2005, с. 207–208; Козюба 2021б]. Усі ці комплекси, навіть за умови наявності зовнішніх ознак на поверхні (могильних насипів, хрестів) не заважали ні проходу до церкви, ні обходу храму навколо з хресною процесією, чого не можна сказати про поховання № 16. Не слід забувати і про проблему просадки ґрунту у високу дерев'яну труну після її розкладання, яка мала б значення навіть при розташуванні в межах діючого храму під пірофілітовими плитами підлоги та цем'ярковою проливкою.

Планіграфічно поховання № 16 виявляється ізольованим від інших груп статусних поховань Десятинної церкви, воно відрізняється за типом поховальної споруди та обрядом (наявністю зброї), що може свідчити про якісь особливі обставини чи час здійснення поховання. Збереження анатомічного порядку непорушеної перекопом частини кістяка дозволяє впевнено відкинути варіанти з перепохованням останків. Більше того, нахил голови вліво та легке викривлення хребта в той же бік, а також тісне прилягання лівого ліктя до стінки саркофага, які всі могли стати наслідком зсуву тіла при опусканні труни в яму, свідчать, що поховання здійснювалося ще до повного задубіння тіла, тобто похована особа, найімовірніше, померла в Києві чи в дуже близькій околиці. Відносна швидкість процедури поховання може пояснити й те, чому при високому соціальному статусі небіжчика, який цілком може бути князівським, його, тим не менше, поховано в дерев'яному саркофазі, а не кам'яному.

Радіовуглецеве датування кістяка

Радіовуглецевий метод датування досить рідко застосовувався у практиці давньоруської археології в Україні. Навіть більше, радіовуглецеві дати першого покоління на прикладі резонансних спроб датування Змієвих валів були *de facto* дискредитовані, що в поєднанні із затратністю методу поставило під сумнів раціональність використання методу в умовах середньовічної археології [див.: Кучера 1987, с. 66–67; Комар 2019].

Початки другого покоління датувань радіовуглецевим методом пов'язують не лише з напрацюванням оптимальних способів вилучення давньої органіки зі зразків, але й з упровадженням методу калібрування отриманих календарних дат за допомогою кривої коливання вмісту ^{14}C у річних кільцях деревини, послідовність яких чітко встановлена дендрохронологічним методом [Reimer 2022]. Оскільки на практиці калібрування досягало більшої точності радіовуглецевого датування не шляхом звуження, а шляхом *розширення* хронологічних меж зразка, перспективи методу для середньовічної археології були досить примарними, особливо в області вивчення тих культур, де типолого-еволюційний та стратиграфічний методи традиційно забезпечували вищу точність датування. Тому не дивно, що в період 1980–2000 років випадки застосування радіовуглецевого методу для визначення часу археологічних об'єктів доби середньовіччя з території України були лише епізодичними.

Одним з виключень став саме досвід датування поховання № 16 з Десятинної церкви, а також зразків з горілих давньоруських жител, досліджених М. К. Каргером у 1938 та 1946 роках поряд з Михайлівським монастирем у Києві [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 46; Pavlova, Kovalukh, Skripkin, Pazdur 1996], здійснених Київською радіовуглецевою лабораторією.

З кістяка поховання № 16 було відібрано десять зразків, з яких отримано результати для дев'яти [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 46]. З них при інтерпретації даних М. М. Ковалюх додатково відбракував наймолодшу дату (зразок Ki-5238), а також увів «середньостатистичну дату» $1011 \pm 14 \text{ BP}$,

віднесена при калібруванні до дуже вузького діапазону (σ_2) 1010–1028 роки н. е., хоча 8 реальних дат зразків після калібрування насправді позиціонували поховання № 16 у широкому діапазоні 870–1174 років [Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 46, табл.]. Зауважимо, що процедура виведення «середньостатистичної дати» з представленої серії в публікації не пояснювалася і залишається повною загадкою, оскільки « 1011 ± 14 » не становить ні середнього арифметичного, ні медіани. Особливо це стосується величини похибки в « ± 14 років», у той час, як похибка для дев'яти отриманих конвенційних радіовуглецевих дат кістяка з поховання № 16 становила ± 30 – 55 років (середній показник ± 40). Більше того, яким саме чином навіть при похибці в « ± 14 років» було отримано калібрований діапазон « σ_2 1010–1028 роки», який виявився вужчим, ніж допуск конвенційної дати? Про які б саме процедури не йшла мова в даному випадку, результат однозначно вказує на некоректність статистичних маніпуляцій.

Цю ж «середньостатистичну» дату « 1011 ± 14 » відверто нагадує і наведене Ф. О. Андрощуком датування поховання № 16 «між 1011 та 1014 роками» [Андрощук 2021, с. 25], яке, в іншому випадку, судячи з неймовірної точності, могло бути здобутим лише кардинально новим сучасним методом датування.

Завдяки паралельній публікації результатів радіовуглецевого датування трьох горілих зразків органіки з київських об'єктів горизонту монгольського погрому 1240 року [Pavlova, Kovalukh, Skripkin, Pazdur 1996] можемо здогадуватися, що при аналізі зразків з поховання № 16 теж застосовувалися версія калібрувальної кривої 1992 року, σ_1 68% та σ_2 95% вірогідності, а в якості найбільш вірогідної дати зразка використовувалася мода. Зауважимо, що в цьому випадку авторів задовольнило датування пожежі діапазонами «1240–1340», «1260–1360», «1230–1290» роки (σ_1 68%), без подальших спроб їх звуження до 20 років.

Значно масштабнішу роботу пізніше було проведено для датування комплексу колективного поховання горизонту монгольського погрому 1238 року з давньоруського Ярославля. З 25-ти радіовуглецевих дат, отриманих за допомогою сцинтиляційних установок (пере-

важна більшість – у Київській радіовуглецевій лабораторії), 3 зразки (12%) при калібруванні не охопили 1238 рік взагалі, загальний діапазон каліброваних дат склав 991–1395 роки (з виключенням відверто раннього зразку Le-8623), і лише в 4-х випадках (16%) 1238 рік припав на частину калібровочного графіку близько від моди [Engovatova, Zaitseva, Dobrovolskaya, Burova 2012, fig. 9; 10]. Ці результати не задовольнили автора розкопок, тому ще 40 зразків було згодом проаналізовано за допомогою методу прискорювальної мас-спектрометрії (AMS). При калібруванні 4 зразки (10%) не охопили 1238 рік при σ_2 95,4% імовірності, сумарний же діапазон каліброваних дат склав 1053–1289 роки [Engovatova, Cherkinsky, Zaiseva 2020].

Впровадження прискорювальної мас-спектрометрії (AMS) дозволило суттєво зменшити величину похибки та дисперсію результатів, проте це не прибрало фактора попередньої лабораторної обробки зразків, який усе ще впливає на дисперсію результатів з різних лабораторій. За останні три десятиліття уявлення про можливості методів радіоізотопного датування також еволюціонували. Зокрема, встановлено цілий ряд факторів, які впливають на концентрацію ізоотопів ^{14}C в органічних рештках і, відповідно, на точність календарного датування. Насамперед це відмінності метаболізму та дієти різних організмів, діагенезу та доломітизації ґрунтів, резервуарний ефект та ефект жорсткої води. Регулярно оновлюється і калібрувальна крива на основі дендрохронологічних зразків, яка у т. ч. дозволяє дещо підкоректувати й дані, отримані М. М. Ковалюхом для поховання № 16 з Десятинної церкви.

Результати сучасного калібрування радіовуглецевих дат кістяка з поховання 16 за допомогою програми OxCal v4.4 [Bronk Ramsey 2021] представлені в таблиці 1 (№ 1–9). Загальний діапазон каліброваних дат для всіх дев'яти зразків – 774–1277 роки (іл. 4). Зниження дисперсії результатів можна досягнути шляхом виключення крайніх значень, у нашому випадку це зразки Ki-5237 та Ki-5238. Решта сім зразків позиціонують поховання № 16 у діапазоні 893–1205 років (σ_2 95,4%) або 902–1155 років (σ_1 68,3%), але при цьому особливості ат-

Таблиця 1: Радіовуглецеві датування зразків з давньоруських комплексів Верхнього Києва

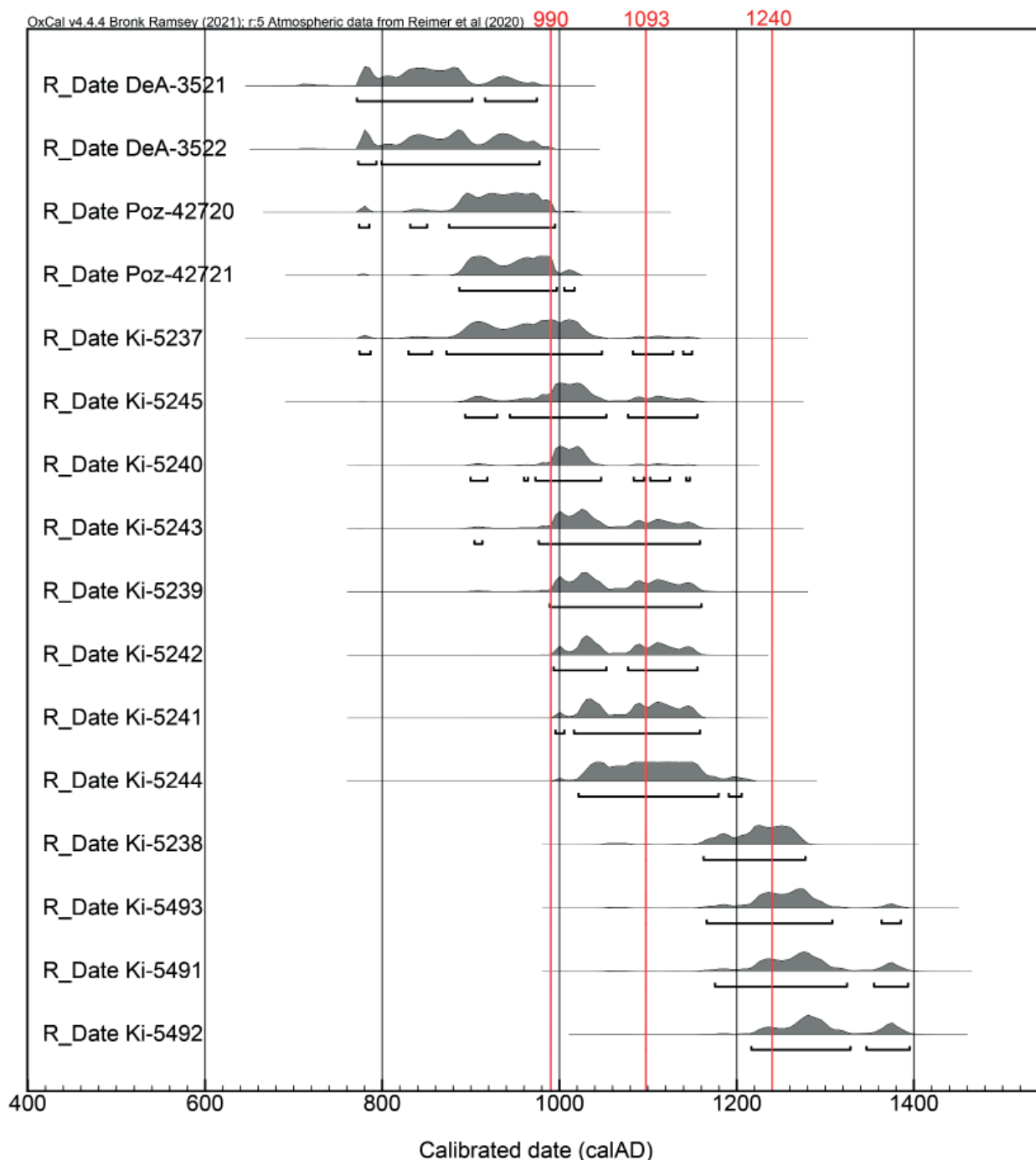
№	об'єкт	матеріал	метод аналізу	код аналізу	дата, ВР	OxCal v4.4 σ 95,4%
1	Київ, Десятинна церква, п. 16	зуб	LSC	Ki-5237	1070 \pm 55	774–1149
2	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5238	820 \pm 40	1162–1277
3	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5239	1000 \pm 40	989–1160
4	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5240	1030 \pm 30	899–1147
5	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5241	980 \pm 30	995–1158
6	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5242	990 \pm 30	993–1155
7	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5243	1010 \pm 40	904–1158
8	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5244	950 \pm 40	1021–1205
9	Київ, Десятинна церква, п. 16	кістка	LSC	Ki-5245	1030 \pm 45	893–1155
10	Київ, житло VIII/1938 р.	дерево	LSC	KI-5491	740 \pm 60	1175–1393
11	Київ, житло II/1946 р.	текстиль	LSC	KI-5492	720 \pm 55	1216–1395
12	Київ, житло II/1946 р.	дерево	LSC	KI-5493	760 \pm 55	1166–1385
13	Київ, Старокиївське городище, рів, попелястий шар	кістка	AMS	Poz-42721	1100 \pm 30	882–1015
14	Київ, Старокиївське городище, Десятинна церква, дно рову	кістка	AMS	Poz-42720	1125 \pm 30	774–995
15	Київ, Старокиївське городище, рів, попелястий шар	кістка	AMS	DeA-3521	1179 \pm 32	771–974
16	Київ, Старокиївське городище, рів, попелястий шар	кістка	AMS	DeA-3522	1162 \pm 32	773–977

мосферної кривої роблять досить маловірогідним діапазон 1050–1080 років для зразків Ki-5237, Ki-5239–5243 та Ki-5245 (іл. 6). Зауважимо, що поширена серед археологів практика використання вузьких діапазонів, які відповідають рівню упевненості <70 %, а тим більше, використання мод (піків калібрувальних графіків), не є методично прийнятною з огляду на традиційно високу дисперсію результатів для археологічних зразків. А при точності конвенційних дат \pm 30–55 років звуження діапазону датування до менш ніж століття взагалі виходить за рамки раціональності та об'єктивності.

Для порівняння результатів використано три зразки з київських жител горизонту 1240 року [Pavlova, Kovalukh, Skripkin, Pazdur 1996], проаналізовані в тій же лабораторії ме-

тодом LSC (табл. 1, № 10–12), а також чотири зразки тваринних кісток з рову Старокиївського городища, проаналізовані в Познанській (табл. 1, № 13, 14) та Дребренській радіовуглецевих лабораторіях (табл. 1, № 15, 16) методом прискорювальної мас-спектрометрії, три з яких (Poz-42721, DeA-3521, DeA-3522) відібрані з насиченого попелом та вугликами культурного шару часу початку будівництва Десятинної церкви (990–996 роки), та один (Poz-42720) – із замивного шару на дні рову завершального третього етапу будівництва фортифікацій, які мають надійну стратиграфічну відносну дату.

Калібровані радіовуглецеві дати з нашої вибірки утворюють три основні групи (іл. 4; 5). Перша охоплює чотири зразки з рову Старокиївського городища та зразок

Іл. 4. Результати калібрування радіовуглецевих дат зразків з давньоруських комплексів Києва (OxCal v4.4)

Ki-5237 з поховання № 16, календарні діапазони яких в основному приходяться на IX–X ст. Друга група – це сім зразків з поховання № 16 (Ki-5239-5245), діапазони яких припадають в основному на XI–XII ст. Третя група – це зразок Ki-5238 з поховання № 16, а також три зразки з об'єктів горизонту 1240 року, діапазони дат яких припадають переважно на XIII–XIV ст. Кластеризація додатково підтверджує раціональність

виключення зразків Ki-5237 та Ki-5238 при аналізі радіовуглецевого датування поховання № 16. Відносна позиція останнього за даними радіовуглецевого аналізу, таким чином, виступає проміжною між зразками з шару 990–996 років та з об'єктів горизонту 1240 року (іл. 4), що насправді є позитивним висновком, оскільки узгоджується з датуванням поховання в рамках XI ст. за допомогою речового комплексу.

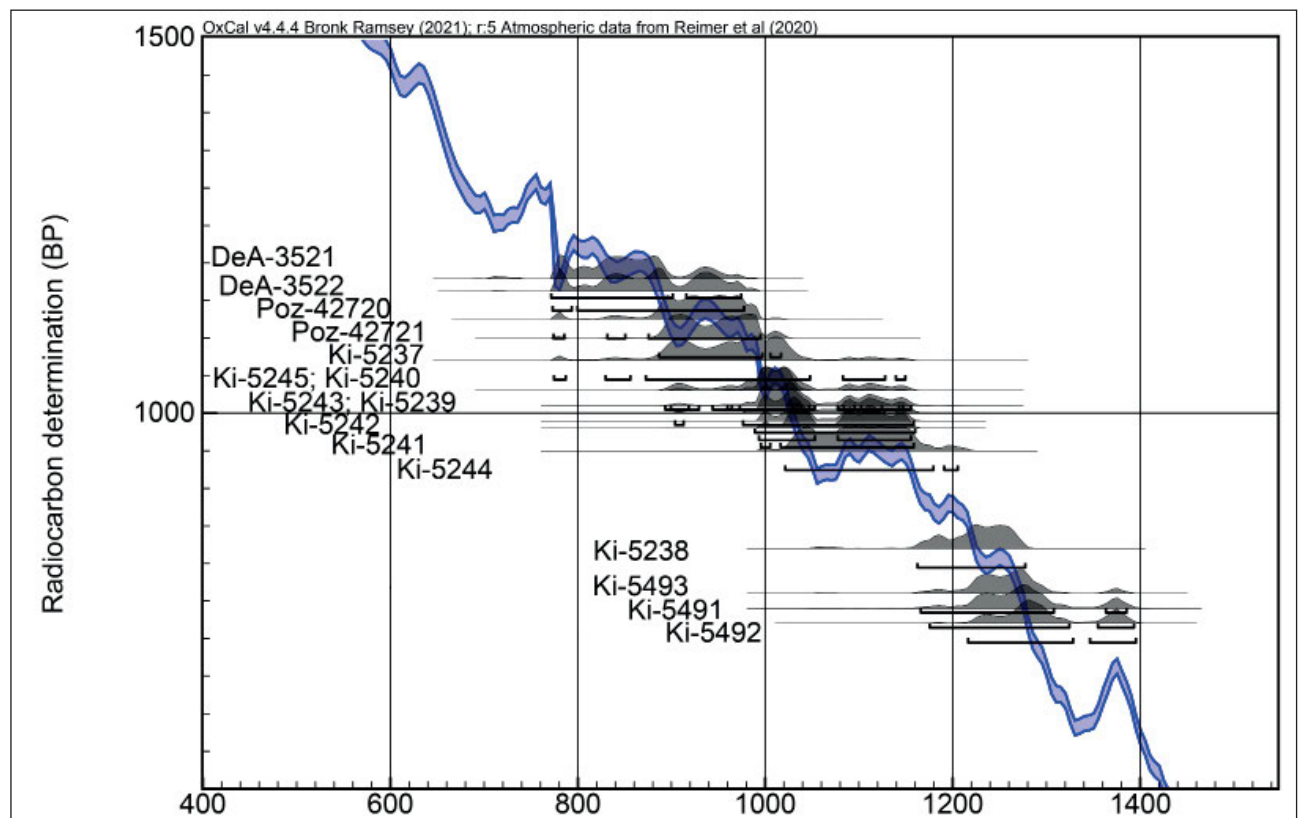
Речовий комплекс поховання

При датуванні поховання № 16 М. К. Каргер відверто виходив з історичних міркувань, намагаючись обрати найбільш відповідний серед відомих епізодів поховання князів у Десятинній церкві, насамперед шляхом відкидання випадків перепоховання останків та поховань у мармурових саркофагах. Саме таким чином було обрано кандидатуру маловідомого князя Ростислава Мстиславича, похованого в Десятинній церкві 1093 року [Каргер 1940, с. 14–18; Каргер 1950, с. 100–110]. Г. Ф. Корзухіна [Корзухіна 1950], навпаки, віддала перевагу власне археологічному підходу, який, щоправда, наштотхнувся на перешкоду у вигляді вкрай обмеженої порівняльної бази.

Для хронологічного позиціонування археологічних артефактів без допомоги природничих методів найчастіше застосовуються методи аналогій та еволюційно-типологічний. Перший вимагає наявності надійно датованих точних аналогій, другий – значної кількості подібних артефактів з різних комплексів, достатньої для побудови еволюційно-типологічного ряду. На момент появи статті Г. Ф. Кор-

зухіної [Корзухіна 1950] аналогій предметам з поховання № 16 було відомо вкрай небагато, а побудова повноцінних типологічних рядів для предметів озброєння і поясних наборів, тобто статусних елементів т. зв. «дружинної культури», упиралася в майже повне зникнення інвентарних поховань у міських центрах після християнізації Русі. Вплив давньоруської моди в XI–XII ст. на окремі сусідні народи, які довше залишалися язичниками чи, принаймні, довше зберігали поховальні традиції з покладанням супровідного інвентарю в могили, також не вирішував проблеми, оскільки найчастіше носив спорадичний характер. Тож насправді не є сюрпризом, що за 85 років, які минули з моменту першої публікації комплексу, жоден з дослідників все ще не навів прямої аналогії срібним деталям поясу з поховання № 16 (іл. 6: 2–5), обмежившись лише загальними міркуваннями про стиль їх виконання.

К. О. Михайлов спробував контурно окреслити проблему, виділивши нечисленні відомі давньоруські поясні деталі з черню XI–XII ст. у «південну» групу, яку протиставив «новгородській» без черні, обравши найяскравішим зразком «південних» поясів

Іл. 5. Калібровані дати зразків з давньоруських комплексів Києва на кривій вмісту ^{14}C в атмосфері (OxCal v4.4)

Іл. 6. Київ, Десятинна церква. Предмети з поховання № 16. Світлина О. Комара

саме деталі з поховання № 16, у датуванні якого опирався на вищепроаналізовану «радіовуглецеву» дату «1010–1028 роки» [Михайлов 2005, с. 138–140; Mikhailov 2007, р. 209–210]. Щоправда, наведені дослідником як аналогії бляшки поясу з поховання 7 могильника Боршалдер (Barshalder) на Готланді [Thunmark-Nylén 1995, abb. 63: 5–9] надто мало нагадують пояс із Десятинної

церкви, а мініатюрні імітації решм огузько-печенізьких форм, що входили до складу подібних поясних наборів з готландських п. 4 і п. 8 Боршалдера та Хемсе [Thunmark-Nylén 1995, abb. 62: 4; 83: 12; 227b: 9], прозоро вказують на степові витоки даного стилю. Географія поширення таких поясів охоплює і Прикам'я, де повністю аналогічний готландським поясний набір похо-

дить з п. 250 Рождественського могильника [Крыласова, Подосёнова 2015, рис. 2].

Зауважимо, що і на Готланді, і в Прикам'ї такі набори виглядають вже повністю стандартизованими за набором бляшок, тоді як в огузьких та печенізьких похованнях кінця X – першої половини XI ст. їм знаходяться лише окремі прототипи, тобто час побутування розглянутих наборів має припадати вже переважно на другу половину XI ст., після відтоку решток печенігів та огузів з Північного Причорномор'я та Поволжя, інакше ми б спостерігали картину прямого запозичення та повторення. Такі поясні набори справді можуть бути наслідком розвитку техніки та стилю черні вже в іншому, нестеповому, ремісничому середовищі, у т. ч. давньо-руському.

У контексті готландських аналогій до київського поясу більше заслуговує на увагу оформлення кінця щитка пряжки з поховання 197 Боршалдера вузлом з рослинних пагонів [Thunmark-Nylén 1995, abb. 113: 4]; такий же принцип реалізовано на пряжці та наконечнику з київського поховання № 16 (іл. 6: 2, 5). У п. 197 Боршалдера також знайдено хрест підтипу 1.4.3 варіанту В1 за Й. Штекером. У готландському скарбі з Домерарве хрест даного варіанту знаходився разом з молодшою монетою 1089 року, а в Сігтуні походив з шару кінця XI – XII ст. [Staecker 1999, s. 110–112; 467–471, 598]. М. В. Фехнер вважала цей варіант хрестиків «скандинавського типу» найпізнішим – кінця XI – XII ст. [Фехнер 1968, с. 213]. На території Русі хрестик підтипу 1.4.3 знайдено у скарбі 1904 року з Крижово кінця XI – початку XII ст. [Корзухина 1954, с. 99], а в Києві форма для їх виготовлення виявлена в об'єкті разом з печаткою Ізяслава Ярославича (1073–1078 роки) [Зощенко, Ієвлев 2010, с. 371], що не суперечить пізній позиції всієї групи таких знахідок.

На жаль, аналогії поясним деталям поховання № 16 з території Південної Русі поки відомі лише з чорного ринку грабіжницьких знахідок, не придатних ні для хронологізації предметів, ні для наукового розгляду загалом, тому до появи надійно документованих комплексів питання залишається відкритим. Частково подібна і ситуація з південноруськими аналогіями наконечника піхов меча з похован-

ня № 16 (іл. 6: 1), хоча в цьому випадку допомагають знахідки з інших регіонів.

Г. Ф. Корзухіна вірно позиціонувала наконечник з поховання 16 в рамках наступної стадії після масиву наконечників піхов мечей скандинавських типів X ст. з язичницьких поховань, а також підбрала аналогії з прибалтійських комплексів [Корзухина 1954, с. 63–74]. Зауважимо, що при датуванні кургану № 22 з Путелі (Латвія) межею X–XI ст. Г. Ф. Корзухіна опиралася на обряд кремації та на сумарну характеристику поховального інвентарю могильника, серед якого були присутні у т. ч. диржем X ст. та вірча підвіска зі знаком Володимира Святославича, але не на склад конкретного комплексу.

Р. Хаусманн визначав час поховання № 22 з Путелі (Трайдена) X ст., опираючись на аналогію з оформленням наконечника до піхов «шаблі Карла Великого», яку він відносив до X ст. слідом за Й. Хампелем [Hausmann 1909, s. 24–25], хоча реальна дата артефакту зараз оцінюється інакше – друга чверть XI ст. [див.: Комар 2022, с. 65–71]. П. Паульсен також вбачав спільність стилю виконання між «шаблею Карла Великого» та наконечниками з Києва і Путелі [Paulsen 1953, s. 80–84]. У якості хронологічного репера дослідник звернув увагу на знахідки в могильнику Путелі списів з інкрустованими втулками, які датував за скандинавськими аналогіями першою половиною XI ст. До наконечників з Києва та Путелі П. Паульсен додав також нижню частину наконечника зі скарбу 1851 року Валдарве з Готланду (*terminus post quem* за молодшою монетою 1031 року) [Heijne 2007, p. 152]. Разом з литим завершенням наконечника у скарбі був присутній срібний фрагмент платівки з тисненням, орнаментованої крином [Stenberger 1947, abb. 184: 4, 9], що теж могла бути вирізаною з того ж зламаного наконечника меча. За умови їх належності одному предмету, наконечник з Валдарве міг поєднувати дві техніки виконання декору – лиття та тиснення.

На наконечнику з київського поховання № 16 навколо литих елементів нанесено додатковий рослинний декор у техніці карбування (іл. 6: 1). За технікою і частково стилем виконання додатковий декор у верхній частині наконечника дещо нагадує оздоблення угорських шабел X – першої половини XI ст.;

зразки такої зброї XI ст. відомі й із території Середнього Подніпров'я [Комар 2022, іл. 4; 8]. У П. Паульсена при аналізі стилю наконечника з поховання 16, у руслі поглядів Н. Феттіха [Fettich 1942, s. 20–28], навіть виникла асоціація про контакти варягів з угорцями в «Леведії» [Paulsen 1953, s. 81–82]. Насправді використання черні в X – першій половині XI ст. не характерне ні для ювелірних стилів предметів угорського кола, ні «варязького». Саме тому передісторію давньоруської черні Т. І. Макарова починала з пам'яток півдня Східної Європи [Макарова 1986, с. 25–37]. А чеканний орнамент угорської торевтики сам пов'язаний витоками з ісламськими виробами школи В за Б. І. Маршаком (Marschak 1986, s. 344–347), тож не кожен випадок використання схожої техніки та мотивів може бути пов'язаний саме з давньоугорським культурним впливом.

Ще дві знахідки високих срібних наконечників походять з Балтійського регіону. Наконечник з кургану № 4 Лієпеніс Крімулда (Līepenis Krimulda) прикрашав піхви меча типу Т [Tonisson 1974, taf. VIII: 1–4], побутування якого в середовищі балтів розширюють до кінця XI ст. [Kazakevičius, 1998, s. 300]. Дату комплексу в даному випадку визначають підковоподібна фібула XI – початку XII ст., а також пряжка з ажурним щитком, що завершується крином, аналогії якій раніше другої половини XI ст. поки не відомі. Другою знахідкою став скарб 1969 року з могильника Граужяй (Graužiai, Литва), де високий наконечник досить гарної збереженості виявлено разом з гривною XII–XIII ст. [Urbanavičius, 1970, pav. 2–3]. Як і екземпляр з Путелі, наконечник з Граужяй виконаний з високим рельєфом литих частин, але він є лише віддаленим дериватом, виготовленим місцевим майстром із втратою розуміння оригінального декору. Найближчим із трьох балтійських екземплярів до київського є наконечник з кургану № 4 Лієпеніс Крімулда, де поєднується лиття з тисненням. В. Казакевічіус відніс такі наконечники піхов до типу Шв1 за власною класифікацією і вважав продукцією місцевих майстрів [Kazakevičius, 1998, pav. 2; s. 300]; не заперечував їх місцеве виробництво і В. М. Зоценко, вважаючи, проте, сам факт появи таких імітацій у середовищі

прибалтійських народів впливом Середнього Подніпров'я [Зоценко 1999].

У 1995 році на городищі Тщиніца в Польщі було виявлено екземпляр високого паяного наконечника піхов, що складався з гладкого срібного листа та литих завершень [Gancarski 1996, tab. I; II; rys. 3]. Наконечник входив до складу скарбу європейських монет, чеканених до 1026 року (*terminus post quem* 1018 рік), але сам епізод приховування скарбу в Тщиніці найчастіше пов'язують з подіями 1030-х років, що узгоджується з датуванням готландського скарбу з Валдарве (*terminus post quem* 1031 рік).

Ціла серія досліджень високих наконечників зачіпала питання походження стилів, центрів виробництва та шляхів дистрибуції, класифікації, вводила в обіг нові знахідки [Kazakevičius, 1998; Зоценко 1999; Sikora 2001; 2003; Janowski 2006; 2012; Спиргіс 2013; Каинов, Олейников, 2015; Androshchuk 2019], проте суттєвих змін чи доповнень для археологічного датування розглядуваного типу, за виключенням уже розглянутого вище радіовуглецевого датування кістяка з київського поховання № 16, запропоновано не було.

Знахідки з Тщиніци та Валдарве вказують на другу чверть XI ст. як час побутування та потрапляння в скарби високих наконечників, тоді як екземпляри з кургану № 4 Лієпеніс Крімулда та скарбу з Граужяй допускають побутування типу в середовищі балтів принаймні до кінця XI ст. Поясний набір з київського поховання № 16 не має прямих датованих аналогій, проте його помітна відмінність від поясних прикрас із черню печенігів та огузів кінця X – першої половини XI ст., а також від поясних наборів фіно-угорського населення Поволжя, частина з яких, безумовно, імітувала загальну східноєвропейську престижну моду, усе ж підказує час появи не раніше другої половини XI ст. Враховуючи, що в похованні № 16 деталі пояса виявлені поряд з мечем, а не на поясі похованого, мова, безумовно, йшла про функціональний збройовий пояс, а не парадний. Відповідно, ми б мали очікувати узгодження датування поясних прикрас та наконечника піхов, яке на даному етапі знань вірогідне в рамках другої третини XI ст. з можливістю розширення цієї дати до кінця XI ст.

Висновки

Поховання в дерев'яному саркофазі з Десятинної церкви (№ 16 за М. К. Каргером) було одразу введене в науковий обіг з дуже вузьким історичним датуванням (1093 рік) завдяки його персональній атрибуції князю Ростиславу Мстиславичу. У процесі подальшої дискусії навколо археологічної складової комплексу це датування було піддане сумніву Г. Ф. Корзухіною, але її тези загалом не витримали перевірки часом – клинкова зброя з поховання виявилася вузьким двосічним мечем, а високі паяні наконечники піхов достовірно ще побутували в другій – третій третинах XI ст.

Спроба повернутися до вузького датування поховання № 16 за допомогою радіовуглецевого аналізу кістяка та шляхом статистичних маніпуляцій з конвенційними датами викликала ситуацію некритичного використання «середньостатистичної» дати («1010–1028 роки») замість реального повного діапазону каліброваних дат. Навіть з вилученням крайніх значень, калібрування конвенційних дат семи зразків з кістяка поховання № 16 за допомогою сучасної кривої OxCal v4.4 дає

дуже широкий діапазон – 893–1205 роки (σ2 95,4%), тобто радіовуглецевий метод датування в даному випадку не може вирішити дискусії археологів. Лише за умови отримання серії нових датувань методом AMS, який забезпечує меншу похибку визначення конвенційних дат, цей діапазон може бути суттєво звужений.

Стратиграфічна позиція поховання № 16 визначається фактом його здійснення на місці повністю знівельованого ровика кургану від камерного поховання № 52. Жодних ознак порушення поховання № 16 фундаментним ровом Десятинної церкви немає, а його строго паралельне розташування під стіною центрального компартименту західної прибудови церкви скоріше свідчить про здійснення поховання під підлогою діючого храму.

Доводиться констатувати, що на сучасному етапі дискусія навколо дати здійснення поховання № 16 далека від завершення, і версія М. К. Каргера про належність поховання Ростиславу Мстиславичу все ще залишається можливою, як, утім, і датування поховання серединою XI ст., при якому історична та персональна атрибуція комплексу має бути іншою.

Джерела та література

Андрощук, Ф. 2021. *Десятинна церква: відома і невідома*. Київ. Андрощук, Ф., Панченко, М., Ковалюх, М. 1996. До передісторії спорудження Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, с. 43–46.

Бредіс, Н. 1996. Технологічні дослідження стародавнього меча з княжого поховального комплексу. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Київ, с. 47.

Ениосова, Н. В. 2016. Исследование химического состава металла и техники изготовления украшений и бытовых предметов из камерных погребений Старовознесенского некрополя. *Древнерусский некрополь Пскова X – начала XI века*. Том II. Камерные погребения древнего Пскова по материалам археологических раскопок 2003–2009 гг. у Старовознесенского монастыря. Санкт-Петербург, с. 512–553.

Зоценко, В. М. 1983. Экспорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику. *Археологія*, 44, с. 47–61.

Зоценко, В. Н. 1999. Высокие наконечники ножен мечей конца X – начала XI вв. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. Санкт-Петербург, с. 35–48.

Зоценко, В., Иевлев, М. 2010. Бронзовая литейная форма XI ст. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной*, Санкт-Петербург, с. 371–374.

Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д. 2013. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. Київ, с. 73–80.

Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ.

- Иоаннисян, О. М., Ёлшин, Д. Д., Зыков, П. Л., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, А. В., Лукомский, Ю. В. 2009. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.). *Труды Государственного Эрмитажа*, XLIX, с. 330–366.
- Каинов, С. Ю., Олейников, О. М. 2015. Модель для изготовления деталей наконечников ножен мечей (Власьевский 2 раскоп, Великий Новгород). *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Вып. 29. Великий Новгород, с. 217–225.
- Каргер, М. К. 1940. Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, IV, с. 12–20.
- Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева. Отчёты и материалы (1938–1947 гг.)*. Киев.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 1. Москва; Ленинград.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 2. Москва; Ленинград.
- Кирпичников, А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. САИ Е1-36. Москва; Ленинград.
- Козюба В. 2005. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва). *Ruthenica*, IV, с. 169–214.
- Козюба, В. К. 2021a. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Києві. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 209–228.
- Козюба, В. 2021б. Цвинтар XI–XII століть біля Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 9, с. 61–74.
- Комар, О. В. 2019. Досвід використання радіоуглеродного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 254–267.
- Комар, О. 2022. «Князівське поховання» з досліджень Йосифа Хойновського 1892 року в Старому Києві. *Opus Mixtum*, 10, с. 49–74.
- Корзухина, Г. Ф. 1950. Из истории древнерусского оружия XI в. *Советская археология*, XIII, с. 63–94.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Корзухина, Г. Ф. 1957. К реконструкции Десятинной церкви. *Советская археология*, 2, с. 78–90.
- Крыласова, Н. Б., Подосёнова, Ю. А. 2015а. Поясной набор с чернью из Рождественского могильника X–XI вв. *Вестник Музея археологии и этнографии Пермского Предуралья*, V, с. 21–27.
- Кучера М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев.
- Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва.
- Михайлов, К. А. 2005. Древнерусские наборные пояса в XI–XII вв.: «северная» и «южная» традиции. *Русь в IX–XIV веках: взаимодействие Севера и Юга*. Москва, с. 132–144.
- Спиргис, Р. 2013. Растительный орнамент древних ливов – декор или христианская символика? *Acta Archaeologica Albaruthenica*, 19, с. 73–111.
- Фехнер, М. 1968. Крестовидные привески «скандинавского» типа. *Славяне и Русь: к шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова*, с. 210–214.
- Androshchuk, F. 2019. When and How Were Byzantine Miliaria Brought to Scandinavia? Constantinople and the dissemination of silver coinage outside the empire. *Constantinople as Center and Crossroad*, 23, Istanbul, p. 55–88.
- Bronk Ramsey, C. 2021. *OxCal 4. 4*. URL: <http://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>.
- Engovatova, A. V., Zaitseva, G. I., Dobrovolskaya, M. V., Burova, N. D. 2012. Potential of the radiocarbon method for dating known historical events: the case of Yaroslavl, Russia. *Radiocarbon*, 54 (3–4), p. 615–624.

Engovatova, A. V., Cherkinsky, A., Zaiseva, G. I. 2020. The Extermination of the Ancient Russian City of Yaroslavl at the Beginning of the 13th Century: The Long Journey to Exact Dating. *Radiocarbon*, 62 (6), p. 1833–1844.

Gancarski, J. 1996. Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzciniicy gm. Jasło, stanowisko 1. *Sprawozdania Archeologiczne*, 48, s. 167–175.

Heijne, C. von. 2007. Keepers of the Past. Hoarding in old grave-monuments in Viking-Age Scandinavia. *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm, p. 148–152.

Hausmann, R. 1909. *Übersicht über die archäologische Forschung in den Ostseeprovinzen im letzten Jahrzehnt: Vortrag, gehalten auf dem Historikertag zu Riga 1908*. Riga.

Janowski, A. 2006. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X–XIII w. Z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu. *Acta Militaria Mediaevalia*, 2, s. 23–50.

Janowski, A. 2012. Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich. *Pruthenia*, VII, s. 7–35.

Kazakevičius, V. 1998. Iš vėlovojo geležies amžiaus Baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai). *Lietuvos Archeologija*, 15, s. 287–332.

Marschak, B. I. 1986. *Silberschatze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*. Leipzig.

Mikhailov, K. 2007. Uppland-Gotland-Novgorod. Russian-Swedish relations in the Late Viking Age on the basis of studies of belt mountings. *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm, p. 205–211.

Paulsen, P. 1953. *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*. Stuttgart.

Pavlova, V. V., Kovalukh, N., Skripkin, V., Pazdur, M. F. 1996. An attempt to radiocarbon date the conquest of Kiev in 1240 ad. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria Matematyka-Fizyka*, 80, *Geochronometria*, 14, № 1331, p. 257–262.

Reimer, P. J. 2022. Evolution of radiocarbon calibration. *Radiocarbon*, 64 (3), p. 523–539.

Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus minorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Stockholm.

Sikora, P. 2001. Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 22, s. 107–134.

Sikora, P. 2003. Frühmittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 31, s. 11–38.

Stenberger, M. 1947. *Die Schatzfunde Gotlands. Der Wikingerzeit*. II. Lund.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands*, 1. Stockholm.

Tönisson, E. 1974. *Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jahrhundert – Anfang 13. Jahrhunderts): ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte*. Tallin.

Urbanavičius, V. 1970. Graužių lobis. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*, 3 (34), p. 77–83.

Археологічні знахідки модерного часу з досліджень 1892 року Йозефа Хойновського на Старокиївській горі

Стаття присвячена знахідкам 1892 року з археологічних спостережень Йозефа Хойновського на Старокиївській горі. Ці предмети дослідник відносив до давньоруського часу. Нині науковці вважають їх артефактами модерного часу. У результаті досліджень останніх десятиліть з'явилася можливість порівняти предмети з колекції Й. Хойновського з добре датованими матеріалами XVII–XIX ст. та оцінити значення публікації цього археолога-аматора й колекціонера для вивчення матеріальної культури України зазначеного періоду.

Ключові слова: XVII–XIX ст., Київ, Україна, скляний посуд, скляні кухлі, скляні глеки, карафки, скляні чарки, віконне скло, кахлі, керамічні іграшки.

The findings of 1892 from the archaeological observations of Jozef Chojnowski on Starokyivska Hill are examined in the paper. The researcher attributed these items to the Old Rus Age. Now scholars consider these artifacts to be dated to the 17th–19th centuries. As a result of research in recent decades, one can compare the objects from the collection of Jozef Chojnowski with well-dated materials of the 17th–19th centuries and evaluate the significance of the publication of this archaeologist-amateur and collector for the study of the Ukrainian material culture of this period.

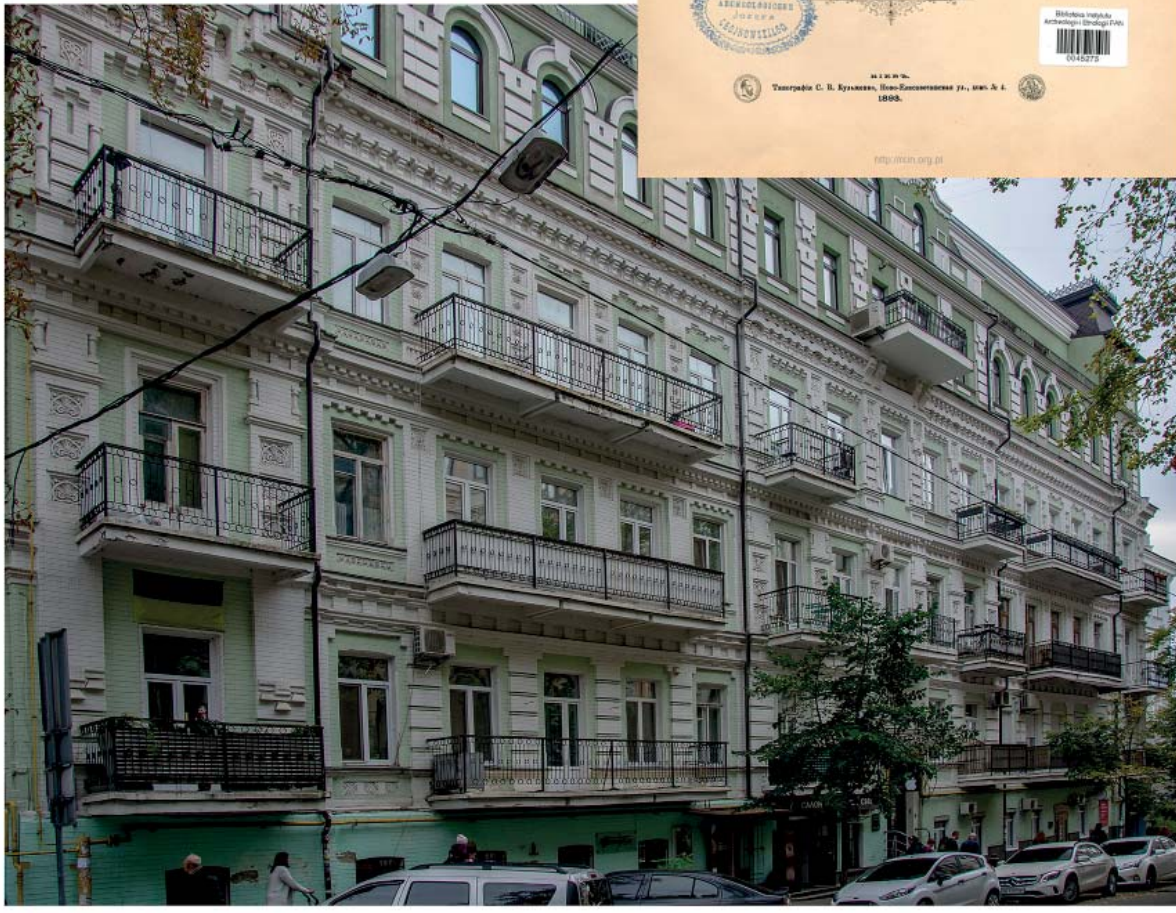
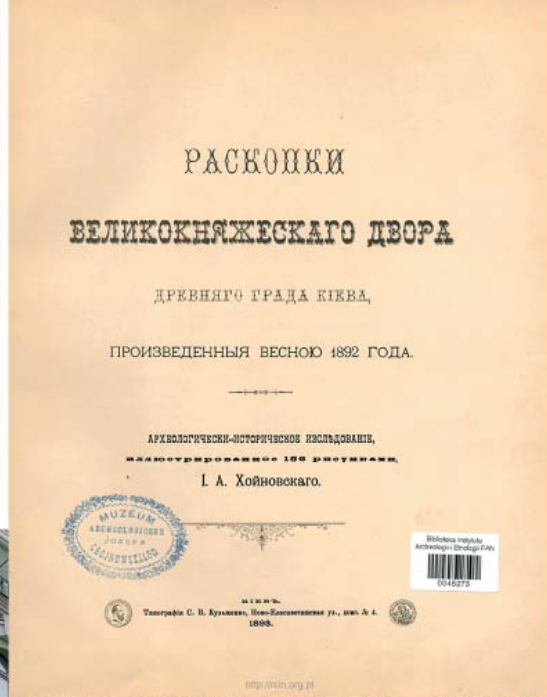
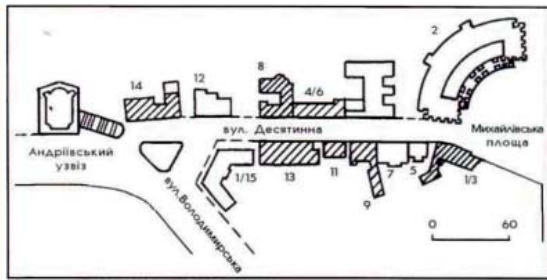
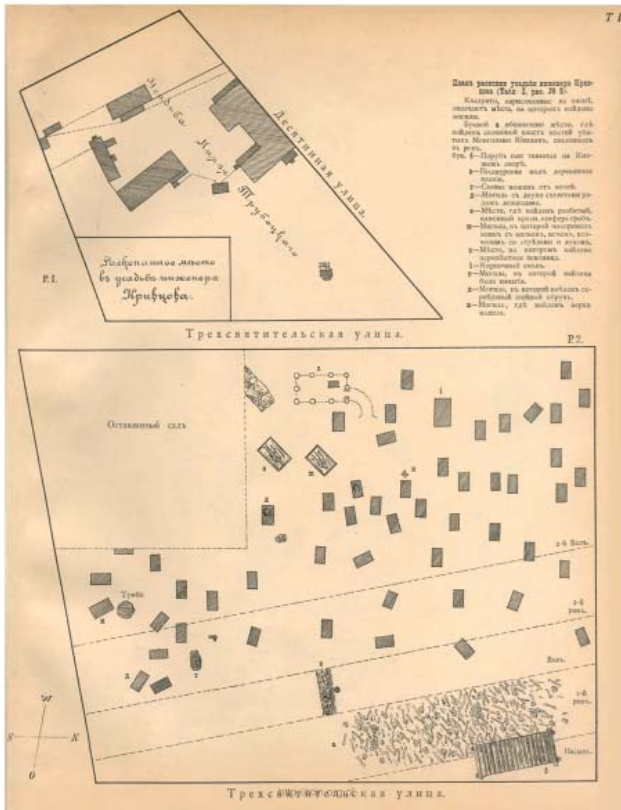
Key words: 17th–19th centuries, Kyiv, Ukraine, glassware, glass mugs, glass jars, decanters, glass shot-glasses, window glass, stove tiles, ceramic toys.

В історичному центрі Києва взимку-навесні 1892 року на ділянці по вул. Десятинній приблизно на місці нинішнього будинку № 13 на території тогочасної садиби В. Кривцова розпочалися будівельні роботи й зняття ґрунту для спорудження нового будинку (іл. 1). Під час земляних робіт за власною ініціативою і відповідно до своїх можливостей та знань археологічні дослідження проводив київський археолог-аматор і колекціонер, господар приватного музею Йозеф Хойновський (1833–1914) (іл. 2). За їх результатами він власним коштом видав книгу, де опублікував знахідки, плани виявлених давніх об'єктів та свої висновки й інтерпретації отриманих матеріалів та історичної топографії Києва X–XIII ст. [Хойновський 1893]. Із сучасною атрибуцією знахідок і археологічних об'єктів, описаних Й. Хойновським, можна ознайомитись у публікаціях наукових співробітників Музею історії Десятинної церкви В. Козюби та О. Комара [Козюба 2023; Комар 2022]. У цій статті звернемо увагу на предмети, які можна віднести до модерного часу (XVII – початок XIX ст.).

На одній з кольорових ілюстрацій книги Й. Хойновського зображено скляний посуд, виявлений під час земляних робіт на садибі В. Кривцова (іл. 3: 1–6). З опису умов будівництва й археологічних спостережень дослідника [Хойновський 1893, с. 2–3, 20–21] виникає сумнів, що знахідки були в тому стані, який показано на опублікованому кольоровому малюнку. Автор сам пише, що через грубе й швидке копання робітниками котловану весь

посуд йому дістається в уламках. З власного досвіду сучасних археологічних досліджень та обробки колекцій скляних виробів (знахідки з території Михайлівського Золотоверхого монастиря й Старого Арсеналу в Києві) також можемо стверджувати, що археологізовані скляні вироби вкрай рідко зберігаються в культурному шарі цілими або з невеликими пошкодженнями. Очевидно, ілюстрація є авторською реконструкцією. У той час дослідники без ґрунтовної археологічної освіти й підготовки, навіть більш досвідчені, такі що отримували офіційний дозвіл на розкопки та їх фінансування, вважали за можливе звіти й публікації супроводжувати не тільки документальними фотознімками та кресленнями, а й «фантазійними» малюнками-реконструкціями. Зокрема, так чинив найвідоміший нині сучасник Й. Хойновського серед археологів – Вікентій Хвойка [Козюба 2010, с. 58–78].

Сумніви викликає не лише запропоноване Й. Хойновським датування скляних виробів, а й реконструкція їхнього зовнішнього вигляду. Порівняємо предмети на ілюстраціях публікації 1893 року зі знахідками останніх десятиліть. Насамперед схожими на скляні посудини XVII – першої половини XIX ст. є зображення глеків і кухлів з розеткоподібним дном-піддоном (іл. 3: 4–6) [Хойновський 1893, т. IX: 26, 28, 29]. Таке дно відоме в кухлів, глеків і баклаг з розкопок у Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Старого Арсеналу (Вознесенського монастиря), Гостинного двору та інших місць (іл. 4) [Івакін, Козубовський та ін. 1999; Сер-

Лл. 1. План ділянки досліджень 1892 р. та її сучасний вигляд (світлина С. Венцеславського).
Титульна сторінка книги Й. Хойновського з печаткою його приватного музею

Іл. 2. Портрет Йозефа Хойновського

геева, Івакін та ін. 2017, с. 52, рис. 62: 2, 4, 5, іл. 2: 2, 8, 15; Починок, Чекановский 2015, рис. III: 3, рис. IV: 3, 8, рис. X: 1, 2, 4, 5; Чекановський 2023а, рис. IV: 3, 8, рис. X: 1, 2, 4, 5]. Привертає увагу форма кухля з кулеподібним тулубом (іл. 3: 6). На ілюстраціях Й. Хойновського такий кухоль зображено досить умовно і він має іншу форму, порівняно з виявленими й опублікованими в наш час знахідками. Прикладом можуть бути кухлі з характерною ручкою, яка має загострений верх, зі Старого Арсеналу й території Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 4: 6, 9, 14; іл. 5: 10). Кухлі XVII–XVIII ст., крім розеткоподібного, часто мали округле або дископодібне денце, форма тулуба могла бути округлою і циліндричною (іл. 4: 4, 13, 14; іл. 5: 11). Ручка досить часто не мала зверху загостреного завершення-дзьоба (іл. 5: 11) [Починок, Чекановский 2015, рис. VIII, IX; Чекановський 2023а, рис. 416: 6, рис. 418: 4, 6, рис. 420: 1, 4, рис. 424: 3, 10, рис. 425: 4, рис. 426: 6, рис. 429: 2, рис. 430: 1, 2]. Український скляний столовий посуд модерної доби потребує докладнішого вивчення й публікацій знахідок, тому зараз ще неможливо аргументовано

співвіднести поєднання різних форм та елементів оздоблення для конкретних груп виробів, у тому числі й для скляних кухлів.

Хвилястий скляний наліплений пояс на боковій стінці глека з ілюстрації в книзі Й. Хойновського (іл. 3: 4) є характерним саме для кухлів. Нижня частина цієї посудини, так як її зображено, теж більше схожа на фрагментовані знахідки кухлів із циліндричним тулубом (іл. 4: 4, 7, 9, 13) [Починок, Чекановский 2015, рис. X: 1, 2; Чекановський 2023а, рис. 416: 6]. Подібних цьому вузькогорлому глеку або карафці з довгою ручкою і рельєфом наразі серед опублікованих знахідок скляного посуду виявити не вдалося. До іншого глека з ілюстрації Й. Хойновського (іл. 3: 5) є ближчі аналогії. У глеків XVII–XVIII ст., знайдених у Києві в останні десятиліття, горло ширше, ніж зображено в публікації 1893 року, порівняно великого діаметру, а дно може бути як розеткоподібне (іл. 4: 15, 16), так і дископодібне (іл. 5: 1) [Починок, Чекановский 2015, рис. III: 1, 3, 4, 7, 8, рис. IV: 1–3; Чекановський 2023а, рис. 416: 5, рис. 420: 2, рис. 421: 7, рис. 426: 5]. Вузькогорлі глеки й карафки, виявлені в Києві в останні десятиліття, мають іншу форму тулуба (іл. 5: 2, 3, 5, 5а, б, 6а, 7). Ручка у глеків здебільшого була прикріплена не до краю вінець посудини (іл. 5: 1), а до середини горлечка (іл. 4: 15, 16; іл. 5: 4, 5, 5а, б, 6а) [Сергеева, Івакін та ін. 2017, с. 54: 1–3, 6, іл. 2: 12–14, 20; Починок, Чекановский 2015, рис. 3: 6, рис. IV: 4–6; Чекановський 2023а, рис. 418: 3, 7, рис. 420: 3, 6, 17, рис. 421: 4, 11, рис. 427: 5, рис. 431: 2]. Для фрагментованої скляночки-стопки (іл. 3: 2) є багато аналогій XVII–XVIII ст. з розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Гостинного двору, Старого Арсеналу (Вознесенського монастиря) (іл. 5: 12–20) [Сергеева, Івакін та ін. 2017, с. 53, рис. 63: 2, 5, 8 іл. 2: 7, 10; Чекановський 2023а, рис. 390: 7, рис. 419: 2, рис. 421: 10, рис. 424: 1, рис. 426: 3, 4, рис. 427: 4].

Важко інтерпретувати посудини, що їх Й. Хойновський називав «сльозницями». Він використав назву давньоримських посудинок, у які, як тоді вважали, збирали сльози плакальниць під час похоронних церемоній (це також могли бути ємності для ефірних олій) [Ольговський; Пукліна 2016, с. 52], і відтво-

Іл. 3. Малюнки з публікації Й. Хойновського та деякі аналогії його знахідок: 1–6 – скляний посуд; 7 – віконне скло; 8 – виделка й ніж з кістяними ручками; 9 – виделка, територія Михайлівського Золотоверхого монастиря; 10–13, 15, 16 – розписні кахлі печі голландського типу; 14 – оздоблення верхньої частини кахляної печі; 17, 19, 20 – полив’яні рельєфні пічні кахлі; 21 – кахля з колекції Б. Ханенка (фонди НМІУ); 22–23, 25, 27, 28 – глиняні іграшки XVII–XIX ст.; 24 – іграшка з фондів НМІУ (передано В. Козловською); 26 – іграшка з фондів НМІУ

рив свої знахідки дещо схожими на них. На ілюстрації дослідника вони зображені високими, вузькогорлими, з плоскими дископодібними денцями, діаметр яких більший за діаметр верхньої частини посудин (іл. 3: 1). Денця давньоруських посудин мають подібний вигляд, але вони меншого діаметру, а самі посудини зовсім іншої форми (іл. 6: 1–4) [Щапова 1972, рис. 4, 7, 8, с. 56, 57, рис. 11; Щапова 1997, табл. 22–24, Журухіна 2015, с. 51]. Деякі з різновидів скляних посудин для пиття XVII–XVIII ст. мають подібну форму денець, але вони значно більших розмірів (іл. 6: 5, 9) [Чекановський 2023а, с. 402, рис. 428: 3; Дивовижний Межибіж 2018]. Вірогідно, малюнок високих «сльозниць» – це авторська реконструкція за уявленнями Й. Хойновського, яка спиралася на фрагменти різних частин різних типів посудин різного часу, виявлених дослідником.

Щодо колбоподібної посудини з тонким і високим горлом, то важко за малюнком упевнено вказати час її виготовлення (іл. 3: 3). Схожі форми побутували як у давньоруський (іл. 6: 3) [Щапова 1997, табл. 24: 12], так і в модерний час [Чекановський 2023а, рис. 418: 3, рис. 421: 11, рис. 426: 14; Мистецький арсенал 2024, с. 414]. Звісно, у XVII–XVIII ст. це були посудини інших розмірів і товщини (іл. 5: 9; іл. 6: 11). Малюнок у книзі Й. Хойновського також може бути авторською реконструкцією, яка поєднувала кулясті нижні частини скляних посудин з верхніми частинами вузькогорлих карафок і глеків.

Серед ілюстрацій, опублікованих Й. Хойновським, є зображення дискового віконного скла (іл. 3: 7). За малюнком важко впевнено датувати цю знахідку. Технологія виготовлення скла в цей час, порівняно з технологією XI–XIII ст., практично не змінювалась. Головною відмінністю пізнього гутного скла від давньоруського є його хімічний склад і колір [Василенко 2022, с. 416; Журухіна 2023, с. 193; Раппопорт; Щапова 1972, с. 65–67]. Візуально це проявляється в тому, що давньоруське віконне скло має жовтуватий колір, інший характер патинування (сіро-жовта поверхня з дрібними тріщинками), за хімічним складом – це калій-свинцево-кремнеземне скло. У XVII–XVIII ст. склу віконних дисків притаманний зеленуватий відтінок, сіро-зеле-

на зі сріблястим блиском патина, за хімічним складом – це калій-кальцієво-кремнеземне скло [Щапова 1972, с. 65–67, 71]. Можемо порівняти фрагменти давньоруського віконного скла з території Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 6: 23, 23а) [Журухіна 2023, с. 193] і виріб XVII–XVIII ст. із Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) (іл. 6: 7). На нашу думку, малюнок більше передає особливості подібних виробів, характерних саме для модерного часу – зеленувато-синій відтінок (такий колір є на зламі віконного скла з ілюстрації книги Й. Хойновського (іл. 3: 7)), хвиляста поверхня, а також широкий, плоский, потовщений край (іл. 3: 7). Для цієї знахідки є багато аналогій XVII–XVIII ст., виявлених під час досліджень територій Старого Арсеналу і Михайлівського Золотоверхого монастиря, Софійського майдану (іл. 6: 6–8, 10, 23, 23а) [Чекановський 2023а, с. 390 рис. 416: 2, 10].

Очевидно, дослідник неправильно датував виделку й ніж з кістяними ручками (іл. 3: 8) часом великокняжої доби. Такі предмети столового начиння відомі з розкопок під Берестечком, території Михайлівського Золотоверхого монастиря, Чигирини (іл. 3: 9) і датуються XVII–XVIII ст. [Свешніков 1993, с. 180; Івакін, Г, Козубовський та ін. 1999, т. 1, ч. 2, рис 72: 1; Куштан 2024; Сергеева 2023, с. 472]. Таку саму помилку він зробив і щодо фрагментів розписних кахель для печі голландського типу. Це досить дивно, бо такого роду опалювальні конструкції та кахлі побутували ще у XIX ст. Й. Хойновський, певно, не бачив таких предметів у колекційних збірках і закордонних музеях, не відвідував місця, де вони збереглися. Кахляні печі XVIII ст. ще існували цілими і діючим в окремих садибах і монастирях в Україні навіть на початку XX ст. (іл. 7: 8) [Лашук 1993, с. 38; Попельницька 2005, с. 90–92; Попельницька 2008; Чернігівщина, Дараган В. Г. садиба 1990, с. 218; Чернігівщина, Кахлярство 1990, с. 297]. Можна припустити, що Й. Хойновський просто не цікавився декоративно-прикладним мистецтвом і антикваріатом модерної доби, а був зосереджений на артефактах середньовіччя і більш давнього часу. Розписні кахлі з гладкою поверхнею з розкопок на вул. Десятинній (іл. 3: 10–13, 15, 16) мають багато аналогій, у тому числі серед знахідок з археологічних

Іл. 4. Скляний посуд XVII–XVIII ст. з археологічних досліджень Києва:
1–3а – Гостинний двір; 5, 13, 14, 16 – Михайлівський Золотоверхий монастир;
4, 6–12, 15 – Старий Арсенал (Вознесенський монастир)

досліджень Києва й Батурина (палацового комплексу К. Розумовського і садиби Кочубеїв) (іл. 6: 12–14, 16–18; іл. 7: 2) [Чекановський 2023а, рис. 408, 412–415; Батурин 2020]. Вироби того ж типу було виявлено 1926 року під час розкопок С. Гамченка перед будівництвом школи на розі вулиць Десятинної та Володимирської поряд з ділянкою, за будівельними роботами на якій спостерігав Й. Хойновський (іл. 7: 3) [Попельницька 2008]. Розписні кахлі XVIII ст. відомі також за музейними збірками [Лашук 1993, с. 38–40].

Точнішим Й. Хойновський був у визначенні хронології рельєфних глиняних кахель, хоча помилково вважав їх спрощенням «стародавніх» розписних кахель часів Великого Князівства Литовського. За сучасними уявленнями – це вироби XVII–XVIII ст. На вул. Десятинній було знайдено рельєфні поліхромні пояскові та лицьові кахлі з рослинним «кованим» орнаментом і кахлі, вкриті зеленою поливою (іл. 3: 17, 19, 20). Такі самі датовані полив'яні поліхромні кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. відомі з розкопок у Батурині [Батурин 2020], збігаються навіть кольори полив (іл. 3: 20; іл. 6: 22). Під час сучасних досліджень Києва поліхромні кахлі трапляються нечасто, натомість теракотові й одноколірні полив'яні вироби з такими самими й подібними орнаментами – дуже поширений археологічний матеріал. З великою вірогідністю можна припустити, що все це – вироби саме київських гончарів. Кахлі, зображені в книзі Й. Хойновського, мають аналогії серед знахідок, виявлених у наш час під час досліджень Києво-Печерської лаври [Фінадоріна 2011а, с. 180, 181; Фінадоріна 2011б, с. 137; Фінадоріна 2016, с. 151, 153], території Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 6: 15) [Чекановський 2023а, с. 367, 373, 374, 382,], Старого Арсеналу тощо (іл. 6: 19–21) [Чекановський 2023б, с. 173, 175, 177; Мистецький арсенал 2024, с. 405]. Для квадратної зеленої полив'яної кахлі, зображеної в публікації (іл. 3: 17), точного відповідника за орнаментом нам віднайти поки що не вдалося, але вироби схожих фасонів добре відомі (іл. 6: 20).

Інші деталі пічного набору модерного часу (іл. 3: 14, 18) Й. Хойновський вважав оздобленням давньоруської церкви. До цього його спонукали виявлені давньоруські

поховання, знахідки будівельних матеріалів – плінфи та пірофілітових плит. Зображена дослідником частина круглого виробу з рельєфним орнаментом насправді є оздобленням верхньої частини печі (іл. 3: 14). Можна порівняти цю деталь і схожу на неї з розкопок Острога (іл. 7: 1) [Середньовічна мода 2024] та конструкцію завершення кахляної печі XVIII ст. із садиби Дараганів у Козельці (іл. 7: 8) [Лашук 1993, с. 38]. Інша керамічна жолобчаста деталь, можливо, є частиною димаря (іл. 3: 18) або широкого устя печі чи каміна. Схожі знахідки було виявлено на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 7: 5, 6) та Старого Арсеналу (Вознесенського монастиря) (іл. 7: 7) [Мистецький арсенал 2024, с. 404]. Ще одна деталь є коронковою прикрасою кахляної печі. Подібними компонентами оздоблювали ярусні пояси та верх конструкції печей (іл. 3: 18, ажурна деталь). Серед знахідок на вул. Десятинній були також полив'яні й розписні колони поясного оздоблення печей голландського типу та розписні кахлі-коронки [Хойновський 1893, табл. XXV: 146, 147, табл. XXVII: 121, табл. XXIX: 133]. Деталі пічних наборів, опублікованих Й. Хойновським, є чудовим матеріалом для реконструкції зовнішнього виду опалювальних конструкцій XVIII ст. До того ж вони вказують на місце розташування садиби заможного власника. Це свідчить, що даний район міста став територією тогочасної престижної забудови [Попельницька 2008]. Досить довго, до середини XVII ст., ділянка Верхнього Міста в Києві не мала такого значення й залишалася місцем навколмонастирських поселень. Можливо, за писемними джерелами, документами з архівів вдасться встановити господаря цієї садиби.

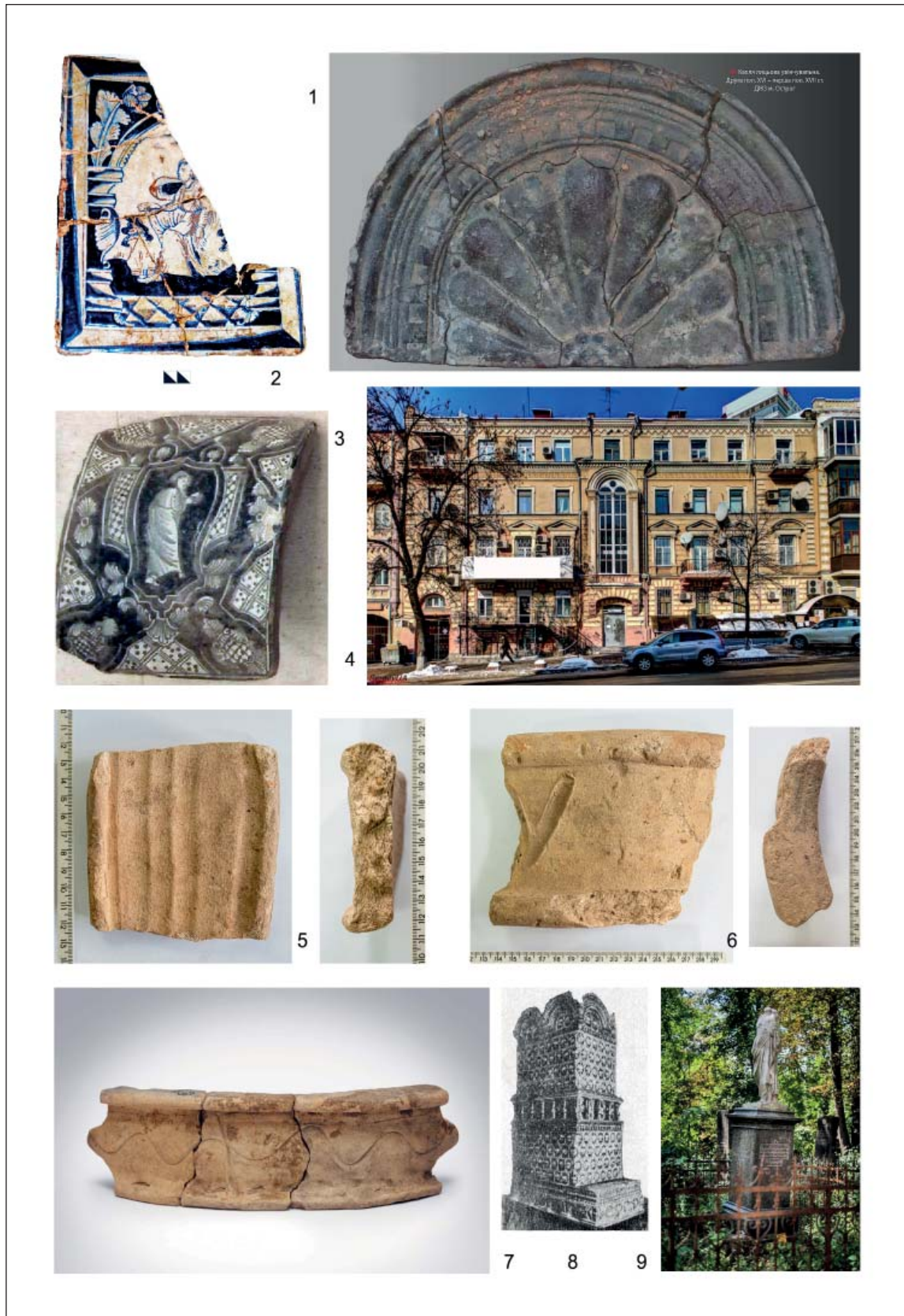
Ще однією категорією знахідок, що їх Й. Хойновський помилково вважав давньоруськими, є фрагменти глиняних іграшок XVII–XIX ст. Серед них – полив'яні фігурки птахів, тварин, голівки ляльок-«баринь», свистунці у вигляді пташки і коника (іл. 3: 22, 23, 25, 27, 28). Антропоморфні фігурки дослідник трактував як елементи оздоблення давніх печей (іл. 3: 28). Щодо свистунців автор вважав, що сучасні йому такі ж вироби наслідують давньоруську традицію. Керамічні іграшки достатньо часто трапляються під

Іл. 5. Скляний посуд XVII–XVIII ст. з археологічних досліджень Києва: 1–10, 16–20 – Михайлівський Золотоверхий монастир; 12, 13 – Гостинний двір, 11, 14, 15 – Старий Арсенал (Вознесенський монастир)

Лл. 6. Давньоруський скляний посуд: 1-3 – реконструкція, 4 – знахідки донець посудин; віконне скло модерного часу: 6, 8 – Михайлівський Золотоверхий монастир, 7 – Старий Арсенал (Вознесенський монастир), 10 – Софійська площа; скляний посуд XVII–XVIII ст.: 9 – Старий Арсенал (Вознесенський монастир), 11 – фонди Мистецького арсеналу; кахлі XVII–XVIII ст.: 12–18 – Михайлівський Золотоверхий монастир, 19–21 – Старий Арсенал (Вознесенський монастир), 22 – Батурин; віконне скло давньоруської доби: 23, 23a – Михайлівський Золотоверхий монастир

Іл. 7. 1 – кахля, Батурин, палацовий комплекс К. Розумовського; 2 – деталь оздоблення печі, м. Острог, ДІКЗ;
3 – кахля з розкопок С. Гамченка 1926 р.; 4 – будинок, у якому мешкав Й. Хойновський і містився його
приватний музей, Київ, вул. Симона Петлюри, 10; 5, 6 – деталі пічного набору, Михайлівський золотоверхий
монастир, 1998 р.; 7 – деталь пічного набору, Старий Арсенал (Вознесенський монастир);
8 – піч у садибі Дараганів, м. Козелець, XVIII ст.; 9 – могила Й. Хойновського (Байкове кладовище в Києві),
автор світлини: Norbert Piwowarczyk

час дослідження об'єктів XVII–XIX ст. в Києві [Сушко 2022].

Два предмети, опубліковані Й. Хойновським, проливають світло на традиції колекціонерства кінця XIX – початку XX ст. і спосіб поповнення тогочасних музейних зібрань. Фрагмент глиняної іграшки з колекції Національного музею історії України (НМІУ) записано в інвентарні описи як переданий у 1925 році до фондів музею археологом В. Козловською (припускаємо, що з колекції Вікентія Хвойки) (іл. 3: 24). Нещодавно цю знахідку було опубліковано в кількох дослідженнях і каталогах [Сушко 2024, № 290, с. 99; Чебановський 2020, с. 99; Чебановський 2023а, с. 407]. При порівнянні зовнішнього вигляду знахідки та ілюстрації в книзі Й. Хойновського зрозуміло, що це один і той самий артефакт (іл. 3: 23). Інший предмет – кахля із зображенням, схожим на малюнок на кахлі з публікації Й. Хойновського. Вона була передана як дарунок до Київського художньо-промислового і наукового музею ще в 1911 році з колекції Богдана і Варвари Ханенків (іл. 3: 21) [Попельницька 2008]. Ідентифікація кахель потребує окремого докладного порівняння зображення в публікації 1893 року і власне самої кахлі, яка зберігається в Національному музеї історії України. Припускаємо, що свого часу Ханенки могли придбати цю знахідку в археолога-аматора й колекціонера, яким був Й. Хойновський. Він мав у Києві за місцем проживання на вул. Безаківській (сучасна вул. Симона Петлюри) приватний музей з можливістю

публічного огляду колекції (іл. 7: 4). Пізніше Й. Хойновський заповів її Варшавському товариству сприяння мистецтв. Нині вона зберігається у Варшаві в Національному та Археологічному музеях, а також у Національному музеї в Познані [Байкове кладовище]. Історія згаданих знахідок (глиняної іграшки та кахлі) свідчить, що частина предметів з колекції дослідника може зберігатися в Києві у фондах Національного музею історії України та в інших музеях міста.

Й. Хойновський одним з перших опублікував київські старожитності. У книзі «Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года» були представлені (можливо, спотворено) кольорові зображення давніх предметів. Серед знахідок були артефакти, які дослідник вважав давньоруськими й такими, що належать пізнішому періоду. Щодо коробчастих кахель з рельєфним орнаментом автор зробив правильний висновок про датування їх часом, пізнішим за XIV ст. Хоча й у цьому випадку не зміг точніше визначити хронологію. Незважаючи на помилки дослідника, значення археологічних спостережень Й. Хойновського і публікація їх результатів, з огляду на вивчення артефактів XVII–XIX ст., можна оцінити як важливий етап початкового періоду їх дослідження – часу накопичення та введення в науковий обіг. Нині знахідки, опубліковані Й. Хойновським, можна критично оцінити і більшість з них використовувати при вивченні матеріальної культури України модерної доби.

Джерела та література

Байкове кладовище в Києві. Могила Юзефа Хойновського. Автор фото Norbert Piwowarczyk. URL: <https://artsandculture.google.com/asset/the-baikove-cemetery-in-kyiv-tomb-of-j%C3%B3zef-chojnowski/qAHLuoLWMybmuQ>.

Батурын. 2020. URL: <https://www.ucrainica.ca/ua/our-projects/74>.

Василенко, А. А. 2022. Скляні знахідки на території Троїцько-Іллінського монастиря м. Чернігова. *Грааль науки*, 23, с. 451–462.

Дивовижний Межибіж: Археологи реставрують скляний посуд XVII століття та стародавні скляні кубки. 2018. URL: <https://khm.depo.ua/ukr/khm/divovizhniy-mezhibizh-arheologiy-restavruyut-sklyaniy-posud-xvii-stolittya-ta-starodavni-sklyani-kubki-20181228893016>.

Житловий будинок, у якому жив Юзеф Хойновський. URL: <https://maps.interesniy.kiev.ua/ua/streets/petlyury-simona-kominterna/zhiloy-dom>.

Журухіна, О. 2015. Давньоруське скло на київському Подолі. *Пам'ятки України*, 5–6 (213–214), с. 50–55.

Журухіна, О. 2023. Скло та вироби з коштовного каміння давньоруського часу. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ, с. 180–200.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1999. *Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р.* Інститут археології НАН України.

Івакін, Г., Козюба, В., Чміль, Л. та ін. 2023. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ, 544 с.

Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження: Матеріали науково-практичної конференції, с. Халеп'я, 19 лютого 2010 року. Збірник наукових праць*. Трипілля, с. 59–78.

Козюба, В. 2023. Садиба Трубецьких у Києві: історичне та археологічне минуле. *Opus mixtum*, 11, с. 58–77.

Комар, О. 2022. «Князівське поховання» з досліджень Йозефа Хойновського 1892 року в Старому Києві. *Opus mixtum*, 10, с. 49–74.

Куштан, Д. П. 2024. Археологічні розкопки на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині. URL: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=105:2012-03-19-07-45-46&catid=71:2012-02-09-08-39-37&Itemid=96.

Лащук, Ю. П. 1993. *Українські кахлі IX–XIX ст.* Ужгород, 80 с.

Мироненко, Л. В. 2017. *Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.:* дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Інститут археології НАН України, 382 с.

Мистецький арсенал. Колекція. 2024, Київ, с. 414–422. URL: <https://artarsenal.in.ua/vystavku/vydannijj/mystetskyj-arsenal-kolektsiya/>.

Ольговський, С. Я. Скловаріння. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Edu/ForStudents/AnticStates/Handicraft/Glassmaking.html>.

Попельницька, О. 2005. Зібрання кахель XIV–XVIII ст. Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування. *Український керамологічний журнал*, 1–4 (15–18), с. 81–92.

Попельницька, О. 2008. Художні кахлі XVIII ст. з Національного музею історії України. URL: <http://prostir.museum.ua/post/27777>.

Попельницька, О. О. 2021. Автографи, екслібриси та дарчі написи відомих археологів на виданнях з бібліотеки Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 7, с. 305–321.

Починок, Э. Ю., Чекановский, А. А. 2015. Стеклянная посуда из раскопок на территориях киевских монастырей XVII–XVIII вв. *Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века*, с. 294–299.

Пукліна, О. 2016. Скляний парфумерний посуд з Ольвії із зібрання Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1), с. 50–54.

Раппопорт, П. А. Древнерусское зодчество: оконное стекло и мозаика. URL: <https://tehlib.com/arhitektura/stroitel-ny-e-materialy-okonnoe-stek/>.

Свешніков, І. К. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів. 304 с.

Середньовічна мода на п'єци. Що зображали на кахлях XV–XVIII ст. 2024. URL: https://zahid.net/serednovichna_moda_na_pyetsi_n1583143.

Сергеєва, М., Івакін, В., Тараненко, С., Бібіков, Д., Зоценко, І. 2017. *Археологічні дослідження кийського Гостинного двору*. Київ, 121 с.

Сергеєва, М. 2023. Вироби з кістки. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ, с. 465–473.

Сушко, А. 2021. *Керамічна іграшка XI–XIX ст. Каталог*. Київ, 2021. 115 с.

Фінадоріна, Д. В. 2011а. До порівняльного аналізу пічної кахлі Печерського та

Вознесенського монастирів XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, Київ, 20, с. 178–183.

Фінадоріна, Д. 2011б. Художньо-декоративні різновиди пічної кахлі XVII ст. з розкопок Київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник*, 2010. Київ, с. 135–143.

Фінадоріна, Д. 2016. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво–Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 140–160. URL: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/issue/view/1/1%282016%29>

Фотографія вул. Десятинної. Автор: Сергій Венцеславський. URL: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Файл:80-391-0348_Будинок_Київ_вул._Десятинна,_13.jpg.

Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, произведенные весной 1892 года*. Киев.

Чекановський, А. 2020. Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII ст. з досліджень Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прилеглих територій у 1996–1990 рр. *Нові дослідження пам'яток козацької доби*. Ніжин, 29, с. 93–101.

Чекановський, А. 2023а. Кахлі. Скляні вироби. Дрібна керамічна пластика. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ, с. 357–411.

Чекановський, А. 2023б. Кахлі з розкопок Старого Арсеналу в Києві 2005–2009 років. *Oris mixtum*, 11, с. 170–182.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. 1008 с.

Щапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва. 216 с.

Щапова, Ю. Л. 1997. Стеклянная посуда. *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва, с. 31–33, табл. 22, 23, 24, 25.

Єлизавета Архипова

Романські бронзові чаші XII–XIII століть з археологічних розкопок в Україні

У статті розглянуто романські бронзові чаші з гравіюваними християнськими зображеннями морально-етичного змісту й орнаментами XII–XIII ст., що були знайдені під час археологічних розкопок в Україні. За класифікацією Поклевського чаші відносяться до типів II, III і V. Виготовлені в майстернях долин Рейну, Маасу та Ельби, вони надходили на територію Київської Русі через Галицьке князівство. Призначення чаш не має однозначного тлумачення. Вважають, що їх могли використовувати як ритуальний посуд, а також у побуті. За археологічним контекстом дві чаші з поховань і одна з житлового будинку були предметами розкоші й маркерами соціального статусу. Як саме могли використовувати п'ять чаш, знайдених у культурних шарах XII–XIII ст., достеменно невідомо.

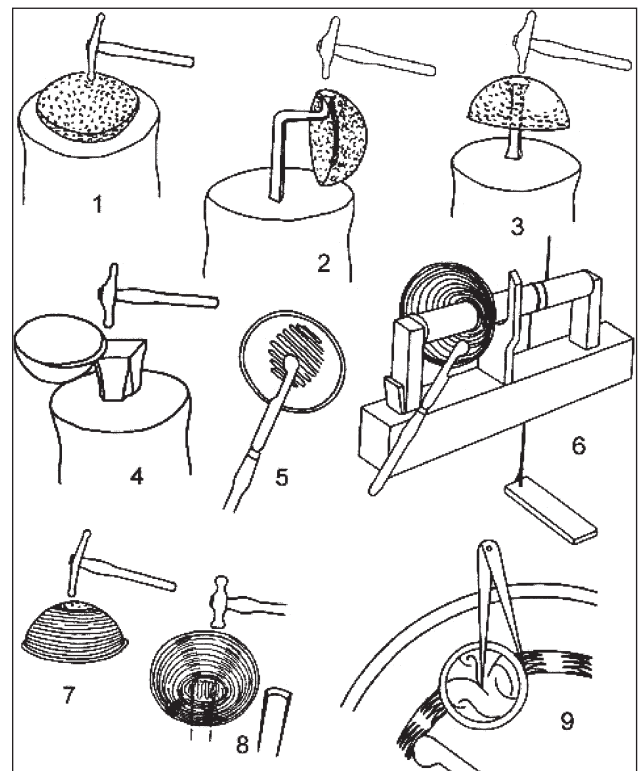
Ключові слова: бронзові чаші, XII–XIII ст., романський, Україна, Західна Європа, іконографія, призначення.

The paper examines Romanesque bronze bowls of the 12th–13th centuries with engraved Christian images of moral and ethical content and ornaments, which have been found during archaeological excavations in Ukraine. According to existing classifications, the bowls belong to Poklewski types II, III and V. Having been made in the workshops of the Rhine, Meuse and Elbe valleys, they came to Kyiv Rus via Principality of Halych. The purpose of the bowls is not clearly defined. It is believed that they could be used both as ritual dishes and in everyday life. By the archaeological context, two bowls from burials and one from residential building were luxury items and markers of social status. The real use of five bowls found in the cultural layers of the 12th–13th centuries is unknown for sure.

Key words: bronze bowls, 12th–13th centuries, Romanesque, Ukraine, Western Europe, iconography, purpose.

Знайдені в Україні бронзові чаші відносяться до досить компактної групи виготовлених з тонких пластин методом холодного кування бронзових чаш (блюд чи тазів) XI–XIII ст. діаметром від 25 до 35 см, заввишки від 4 до 8 см (можливі відхилення), з відігнутими під прямим кутом вінцями завширшки до 1 см. Трапляються однакові за формою і розмірами чаші як із зображеннями та латинськими написами, так і без них. Переважно чаші мають широке пласке денце, на якому було зручно вміщувати зображення; на деяких посередині денця є опуклий або увігнутий медальйон з валиком або без валика по краю (omphalos); неоздоблені чаші також мають кругле фестончате дно. Спосіб виготовлення бронзових чаш на початку XII ст. описав пресвітер Теофіл у «Записках про різні мистецтва», а технологію виготовлення реконструював Г. Тротціг (іл. 1) на прикладі чаш пізньої епохи вікінгів з острова Готланд [Trotzig 1991, s. 67–77, fig. 54].

За місцем зосередження знахідок бронзових чаш переважно в зоні поширення торгівлі середньовічного Ганзейського союзу між Західною, Північною та Східною Європою вони отримали умовну помилкову назву «ганзейські чаші» [Kisa 1905]. Насправді, такі чаші

Іл. 1. Реконструкція процесу виготовлення бронзових чаш методом холодного кування за Г. Тротцігом [Trotzig 1991, p. 75]

є більш ранніми, а їх розповсюдження припадає переважно на романський період, і до часу розквіту ганзейської торгівлі в XIII ст.

вони вже навіть вийшли з моди. Тому назви «романські чаші» [Weitzmann-Fiedler 1956; 1957; 1981] або «гравійовані бронзові чаші» [Müller 1998, S. 39; 2011, S. 234] є більш коректними.

Вважають, що у XI–XIII ст. на виробництві гравійованих бронзових чаш спеціалізувалися майстерні долин Маасу та Нижнього Рейну і Вестфалії¹. Продукція цих майстерень поширювалася в країнах Центральної, Північної та Східної Європи, особливо в Балтійському регіоні, та надходила на Русь, окремі знахідки відомі в Італії, Єрусалимі, Криму, азійській частині Російської Федерації [Яковлев 1998, с. 171–176; Quast 2017, S. 87]. XI–XIII ст. датуються і неорнаментовані бронзові чаші такої самої форми, що переважно походять з поховань Центральної та Східної Європи і Східної Скандинавії, не пов'язаних із романською культурою.

Призначення цих чаш, крім їхньої головної функції (ємність для рідини), має багато тлумачень і визначається, через брак даних про контекст походження переважної більшості чаш, за змістом оздоблення. Якщо, незважаючи на деякі формальні відмінності, чаші, знайдені в похованнях, були маркером соціального статусу і заможності небіжчика як предмети «бенкетного набору» [Eisenschmidt 1994: 62–63], то призначення чаш, знайдених у культурних шарах міст, поселень, замків, у монастирях, водоймах та інших місцях, визначають по-різному: або як богослужбові та ритуальні, які використовували також з дидактичними цілями в монастирях і школах, або як предмети розкоші в побуті [Weitzmann-Fiedler 1981, S. 10ff; Белов 1958, с. 206; Kovács 1961, S. 1–17; Poklewski 1961, s. 58–59, 65; Даркевич 1966, с. 57; Lovag 1999, S. 17, Nos. 192–199; Müller 2006, S. 204; 2011, S. 236; Janowski, Zamelska-Monczak 2016, s. 199–219 та ін].

Публікації окремих знахідок гравійованих чаш присвячено багато праць, починаючи з кінця XIX ст. З початку XX ст. проводяться дослідження щодо класифікації та визначення їх

використання, що базуються на іконографії зображень [див.: Poklewski 1961, s. 22–25]. Серед праць другої половини XX – початку XXI ст. – статті й монографія Джозефи Вейтцманн-Фідлер [Weitzmann-Fiedler 1956, p. 109–152; 1957, p. 1–34; 1981], що включає 189 чаш, книга Тадеуша Поклевського, який проаналізував близько 150 чаш, включно з чашами без декору [Poklewski 1961], а також найбільш повний корпус (понад 600 чаш, з яких приблизно 300 – із гравіюванням) Ульріха Мюллера [Müller 2006]. До корпусу він включив також чотири чаші з України, проте свідчення щодо походження трьох з них містять помилки (див. Перелік наприкінці цієї статті), а фрагмент однієї (№ 285) походить з Білорусі з городища Зборова XII–XIII ст. на лівому березі Дніпра, вище міста Рогачова Гомельської області [Даркевич 1970, с. 151–152, рис. 2].

Дж. Вейтцманн-Фідлер, як і попередники – В. Гремплер, А. Кіса та Я. Антоневиц [Poklewski 1961, s. 22–23], поділяє чаші з гравіюванням на три типи: чаші на міфологічні (Геракл, Пірам, Тисба та ін.) і християнські теми (історія Самсона, життя святих та ін.), чаші із зображеннями чеснот і пороків, чаші із зображеннями «ангелів», воїнів, тварин, зірок і стилізованих квіткових та геометричних орнаментів. Вона датує всі чаші з гравіюванням XII ст. і зазначає, що неоднорідність їх декору свідчить про те, що виготовлення чаш не могло бути зосереджено в якомусь одному центрі. Окрім регіону Нижнього Рейну і Вестфалії, це могли бути території сучасної Бельгії, інші країни Північно-Західної та Північно-Східної Європи, включаючи Англію. За іконографією, писемними джерелами й археологічним контекстом виготовлення чаш із моралізаторським підтекстом, за її версією, відбувалося в майстернях монастирів з освіченим духовенством і бібліотеками [Weitzmann-Fiedler 1981, p. 9–17; Müller 2006, S. 204].

Для аналізу чаш із території України ми будемо використовувати типологію Т. По-

¹ У. Мюллер зазначає, що територія поширення бронзових чаш не є підставою для визначення місця їх виробництва. На це вказують значні іконографічні й якісні відмінності, невизначеність послідовності процесу виробництва (можливо, мав місце розподіл на виготовлення «напівфабрикатів» та їх гравіювання), а також існування майстерень з обробки кольорових металів не лише у Північно-Західній Європі [Müller 2011, S. 238]. Не сприяє визначенню центрів їх виробництва і склад використаної сировини (оскільки нею часто був металобрухт), а за браком металографічних аналізів – і технології їх виготовлення.

клевського та У. Мюллера, тому розглянемо їх докладніше.

Т. Поклевський поділив чаші за змістом зображень і формально-стилістичними ознаками на шість типів і визначив хронологію їх поширення та центри виготовлення [Poklewski 1961, s. 25–49].

Тип I – чаші з латинськими написами та християнськими й міфологічними сюжетами, розташованими в оповідальній послідовності навколо центрального зображення в медальйоні.

Тип II – з погрудними зображеннями людських фігур у півколах навколо центрального зображення в медальйоні, які персоніфікують християнські чесноти і вади з пояснювальними написами. Навколо центрального зображення – моралізаторські вислови й орнаменти. Зображення на чашах підтипу IIa гравійовані тонкими лініями, орнамент деталізований, написи виконано коректно, майже без помилок.

Чаш I типу і підтипів IIa і IIc збереглося небагато, оскільки їх виготовляли на замовлення, і кожна є унікальним твором. Т. Поклевський датує їх межею XI–XII ст. – кінцем XII ст. і вважає, що центр з їх виготовлення містився в районі Рейну і Маасу, а також Вестфалії [Poklewski 1961, s. 65].

Чаші підтипу IIb мають гравіювання, зроблене глибокими штрихами. Зображення доволі схематичні, складки одягу широкоплечих фігур у півколах передано умовно вертикальними рисками однакової довжини, написи з помилками й пропусками, деякі персонажі без пояснень. Рослинно-геометричний орнамент між ними спрощений і має вигляд довгих радіальних пагонів із чашечками квітів і округлим листям, пучками паралельних ліній та імітацією мотузки у вигляді коротких S-подібних рисок.

Чаші типу III подібні чашам підтипу IIb, але без написів, із зображеннями погруддя людських фігур із крилами, так званих «ангелів». За малюнком облямівки медальйонів Т. Поклевський поділяє чаші цього типу на три підтипи: IIIa – з імітацією мотузки по краях, IIIb – без облямівки і з грубим малюнком, IIIc – з облямівкою зигзагоподібними лініями і без орнаменту. Судячи з місць знахідки на торговельних шляхах, переважно східного

напрямку, чаші типу IIb і типу III робили на експорт. На межі XII–XIII ст. центр із їх виробництва перемістився на Нижню Ельбу в Саксонію. Там спочатку продовжили традиції свого попередника та виробляли чаші підтипу IIb, а згодом, ймовірно, до середини XIII ст. – чаші типу III. Стандартизація і схематизація зображень на цих чашах були зумовлені переходом до масового виробництва [Poklewski 1961, s. 64–65].

Тип IV – чаші без написів: IVa – із зображеннями тварин, IVb – птахів. Нечисленність чаш ускладнює визначення їх походження. За формальною подібністю до чаш XII ст. підтипу IIa Т. Поклевський вважає, що чаші IV типу є бічною гілкою єдиної послідовності розвитку типів I, II та III [Poklewski 1961, s. 49].

Чаші V типу – без написів, з рослинним, геометричним або геометрично-рослинним орнаментом, переважно в медальйонах, розташованих у вигляді рівнораменного хреста: Va – медальйони з рослинним орнаментом; Vb – з абстрактним штрихуванням. Т. Поклевський зазначає, що орнамент чаш цього типу, незважаючи на певні аналогії, не має типологічної спорідненості з чашами I–III типів. Тому він, припускаючи їх походження з майстерень Рейно-Маас-Вестфальського центру, за місцем знахідки в Південно-Східній Балтиці не виключав їх виготовлення на межі XI–XII ст. місцевими майстрами [Poklewski 1961, s. 49, 65].

Тип VI – без зображень і написів. Найбільш численна група – межі X/XI – кінця XIII ст. На його думку, аналогічні за формою й розмірами «балтійські» чаші з поховань вікінгів не були пов'язані з романською культурою, а їх виробництво для місцевих потреб, як, можливо, і чаш типу V, незалежно від центрів виготовлення чаш I–IV типів з початку XI до XIII ст. було розміщено в Померанії та Самбії [Poklewski 1961, s. 49, 62, 65].

У. Мюллер, підсумувавши дослідження попередників, акцентуючи одну з головних функцій чаш – ємність для миття рук (Handwaschgeschirrs), також поділив чаші на шість типів (A–F) і запропонував більш детальну їх стратифікацію.

Чаші типу A – з міфологічними (A1) і християнськими темами (A2), порами року

та небесними знаками (A3), філософськими темами (A4). На території Східної Європи відомо лише кілька таких чаш, центром їх поширення є Північно-Східна Європа. Оскільки обставини їх виявлення переважно невідомі, за палеографією та художньо-історичними критеріями він відносить їх до кінця XI – початку XII ст.

Чаші типу В – із зображеннями чеснот і вад, а також написами. Персоніфікації чеснот і смертних гріхів від чотирьох до дванадцяти в півколах навколо центрального медальйона. При однаковій композиційній схемі вони мають різну іконографію: персоніфікуються лише чесноти або лише вади чи їх поєднання. На відміну від Поклевського, Мюллер вважає, що «якісна ознака» гравіювання не працює. Він поділяє чаші типу В на підтипи: В1 – із зображеннями жінок, переважно з німбами і без написів; В2 – із персоніфікацією чеснот і пороків; В3 – тільки з персоніфікацією чеснот; В4 – тільки пороків; В5 – із зображеннями озброєних чи вояків. Мюллер датує чаші типу В першою половиною XII – XIII ст.

Тип С – з бюстами крилатих людей поділяється на чаші зі спотвореними написами або абrevіатурами та орнаментами (С1) і «німі», без написів (С2), або із комбінацією обох типів (С3). Мюллер зазначає, що візуалізація на чашах добра і зла, добродесної та порочної поведінки, переданих в узагальнених формах, мала важливе значення в житті переважно неписьменного середньовічного суспільства і синхронізується із церковними й філософськими дискурсами того часу навколо цих тем [Müller 2006, S. 99–100; 2011, S. 233, 237–247].

Чаші типу D – із зображеннями тварин та сценами полювання – нечисленні. За хронологією супутніх матеріалів і стилістикою зображень чаші цього типу відносяться до кінця XI ст. [Müller 2006, S. 100, 125].

На чашах типів А (15 екз.), В (24 екз.) і D (1 екз.) трапляються зображення рицарів або озброєних фігур. Оригінальність зображень і різноманіття декоративних мотивів на

цих чашах свідчать про їх виготовлення за індивідуальним замовленням, а іконографія є джерелом історії середньовічного обладунку [Janowski 2009, s. 112–136]. Дж. Вейтцманн-Фідлер виокремила їх у групу «Ritter-Schalen» – рицарські чаші [Weitzmann-Fiedler 1981, p. 117–121; Müller 2006, S. 172–175].

Чаші типу E – з рослинним і геометричним орнаментами різноманітних варіантів, декор яких відповідає репертуару оттонівської орнаментики та загальноприйнятому канону християнських уявлень. Чаші підтипу E1 мають хрестоподібну композицію з медальйонами на кінцях; E2 – хрестоподібну з круглих форм; E3 – центричні з розміщенням орнаментів у медальйонах; E4 – мотиви аркад або архітектурні мотиви; E5 – мотив медальйонів; E6 – центральне зображення й орнамент, гравіювані так званім вовчим зубом. Чаші цього типу трапляються з південного заходу на північний схід (Готланд/Фінляндія), з численними знахідками в могильниках епохи вікінгів, на Готланді, на схід від Ельби до Фінляндії, але відомі також на території Польщі й Русі переважно у похованнях, рідше – у водоймах чи на поселеннях. Чаші цього типу датують XI–XII ст., але їх продовжують використовувати у XIII ст. [Müller 2006, S. 100, 135 f; 2011, S. 247–251].

Чаші типу F – без зображень. За типологією і розмірами відповідають бронзовим чашам епохи вікінгів IX–X ст.², проте навіть якщо вони хронологічно й типологічно близькі до романських чаш Високого Середньовіччя, це «різні явища», та їх не слід розглядати як пряме свідчення скандинавської присутності [Müller 2011, S. 251]. Як маркери статусу небіжчика бронзові чаші переважно без зображень або з гравіюваним рослинним чи геометричним орнаментом, як і у вікінгів, входили до складу поховального інвентарю могильників XI–XIII ст. західних і східних слов'ян східного й центрального регіонів Німеччини, Східної та Південної Балтики – Самбії, Польщі та Східної Європи [Poklewski 1961, s. 37, 65; Müller 1996; 2006, S. 125, Abb. 38; 2011, S. 251–252; Janowski, Kurasiński 2003, p. 653–

² У похованнях вікінгів знаходять і інші за формою та розмірами бронзові чаші, як наприклад, у похованні 644 могильника 2А в Бирці [Воронин 2014, с. 22, рис. II.1:47] та в камерному похованні V південного могильника Хедебю [Arents, Eisenschmidt 2010, с. 31, рис. II.2:12, II.2:13a].

675; Михайлов 2016, с. 124]. Хоча переважно чаші без зображень походять з поховань, їх також знаходять і на поселеннях [Müller 2011, S. 251; Топорова 2014, с. 263–265, рис. 3].

Відомі випадки розміщення в похованнях і чаш із жіночими зображеннями алегорій чеснот або пороків типу Іа і Іб, що їх датують від межі XI–XII ст. до межі XII–XIII ст. Наприклад, у курганно-грунтовому могильнику Малий Кауп біля міста Зеленоградська Калінінградської області РФ у похованні К44 фінального етапу здійснення обряду кремації, який у XII ст. уже мало використовувався в історичній Пруссії, подібна чаша слугувала як «тимчасова» урна для переносу згорілих кісток небіжчика з багаття до могили. Припускають, що чаша була «елементом наглядної пропаганди християнської ідеї й бичування людських вад» [Кулаков 2013, с. 135–136, рис. 7]. Традиція використання саме металевих чаш чи блюд відома в обрядових практиках багатьох народів. Наприклад, у населення Західного Сибіру та Північного Зауралля для цього використовували чаші з Ірану, Золотої Орди, Волзької Болгарії та романські із Західної Європи [Яковлев 1996, с. 175].

Про використання чаш для миття рук свідчать рунічні написи на деяких бронзових чашах епохи вікінгів [Müller 2006, S. 326, N. 98, Abb. 2], а також арабського мандрівника Ібн-Фадлана про омовіння рук русами з використанням «миски» [Крачковский 1939, с. 79; Trotzig 1991, р. 70–77]. Існування традиції використання бронзових чаш для омовіння у церквах підтверджує зображення подібних посудин на рельєфі XIII ст. готичного порталу собору в Намбурзі [Hamann-Mac Lean 1949–1950, Abb. 64] та на мініатюрах рукописів [Müller 2006, Abb. 6, 8–9]. Таким чином, миття (рук) як акт гостинності в загробному ритуалі, а також зміцнення миру та спільноти робить чаші частиною кодексу поведінки, символом статусу й престижу, а, враховуючи поєднання фізичної чистоти з етичним аспектом чистоти в християнському богослов'ї, їх головною функцією [Müller 2011, S. 255–256].

Проте універсальний підхід не може розповсюджуватися на різноманітні за змістом і якістю зображень чаші. Якщо чаші з латинськими написами та зображеннями чеснот і вад, міфологічних і християнських персона-

жів, на думку більшості дослідників, мали літургійні або ритуальні функції, частина науковців виключає можливість їх належності до культових предметів. Оскільки біблійні сцени та алегоричні зображення трапляються й на побутовому посуді, а на романських чашах є зображення й на світські теми, вони вважають, що чаші використовували як столовий посуд [Белов 1958, с. 206; Миролубов 2004, с. 15].

Мюллер зазначає, що при визначенні використання чаш треба враховувати їх просторовий і часовий розподіл, іконографію та контекст знахідки [Müller 2011, S. 253].

Дж. Вейтцманн-Фідлер на підставі іконографії та порівняння написів, що супроводжують оповідальні цикли зображень на чашах з міфологічними й християнськими сюжетами, з латинськими збірками шкільних текстів XI–XIII ст. вважає, що такі чаші (типи I, II і III за Поклевським та A, B і C за Мюллером) використовували в жіночих монастирях. Тісно пов'язані з дидактичною літературою і навчанням у церковних школах, чаші перших двох типів, на її думку, були ніби навчальними посібниками. Чаші із зображеннями пороків та з іншими зображеннями (типи Іб і ІІІ за Поклевським та С за Мюллером) використовували в покайних ритуалах. Подібно до «дзеркала душі» ізраїльських жінок, черниці використовували такі чаші для покайня й очищення, сльозами змиваючи свої гріхи, а також для ритуальних омовіння перед сповіддю та для споглядання. Оскільки чаші знаходили поблизу жіночих монастирів, а деякі – у річках та водоймах, вона вважає, що за давніми (грецько-римськими) звичаями у воду їх кидали для очищення [Weitzmann-Fiedler 1956, 10, р. 109–152; 1957, 11, р. 1–34; 1981, р. 9–17]. Проте, хоча з поясненнями Дж. Вейтцманн-Фідлер щодо дидактичної та виховної функції чаш, зображення на яких відображають християнські морально-педагогічні ідеї, погодилися й інші дослідники [Poklewski 1961, s. 58–59; Müller 1996; 2006, S. 204, 237ff, 2011, S. 256], одностайної підтримки вони не знайшли [Крыжановская 1993, с. 9–14; Müller 1996, р. 156; Cohen, Safran 2006, р. 211–218].

М. Я. Крижановська зазначає, що функціональність предметів середньовічного вжиткового мистецтва та відповідність констру-

ції, форми й оздоблення призначенню свідчать, що такі доволі великі чаші навряд чи могли використовувати на уроках із дітьми. Вони не могли надихати черниць на лиття покаянних сліз, тим паче, що «такі гріхи, як ідолопоклонство, заздрість, гнів, ненависть навряд чи були найбільш типовими для монастирських затворниць». Вона вважає версію про використання для ритуального омовіння рук черницями водою із чаш із зображеннями гріхів недостатньо обґрунтованою. За змістом вони, найвірогідніше, могли використовуватися для зливу брудної води з водоліїв під час літургії [Крыжановская 1993, с. 12]. До того ж міркування про використання чаш у монастирях або для покаянних вправ не має підтвердження ні археологічним контекстом, ані свідченнями писемних джерел [Müller 2011, S. 241].

А. С. Коен і Л. Шафран зазначають, що хоча романські чаші з Іспанії та Риму за місцем знаходження й могли використовувати як літургійні, за розмірами й мотивами вони відрізняються від них. Немає підтвердження й навмисному киданню чаш річковим духам, а випадки їх потрапляння у воду є результатом втрати при перевезенні, затопленні поселень чи кладовищ та ін. Вони також вважають, що джерела, до яких апелює Вейтцманн-Фідлер щодо використання чаш як складової будь-яких покаянних ритуалів, як і зв'язок чаш саме із чернечим середовищем, не підтверджують її висновків. Не погоджуються вони і з узагальненням щодо дидактичного значення зображень та на прикладі чаші з Принстонського музею доводять, що чаші з міфологічними зображеннями могли слугувати посібниками для занять з риторичних вправ [Cohen, Safran 2006, p. 212–216]. А на думку Е. Ковач, вони слугували не так для навчання, як для глибоких роздумів – медитації [Kovács 1961, s. 1–17].

Важко уявити також використання чаш із зображеннями смертних гріхів як «сакральних» посудин для освяченого вина та хліба у Євхаристії [Топорова 2013, с. 112]. Хоча типологічно вони подібні, літургійні чаші мають зображення зовсім іншого змісту [Ross 1062,

Іл. 2. Дискос із зображенням Христа і грецьким написом. X–XI ст. Київ. НМІУ

р. 73–74, tabl. XLIX, no. 90]. Наприклад, на знайдений у Києві візантійській бронзовій літургійній чаші-дискосі X–XI ст. (іл. 2) діаметром 30 см і заввишки 4 см усередині зображено Христа Пантократора, який стоїть серед кипарисів – символів безсмертя, а по вінцях є євхаристичний грецький напис [Ханенко 1902, с. 32, табл. IX, № 249; Пуцко 1983, с. 137, рис. 9]³. За типологічною схожістю з візантійськими літургійними чашами припускають, що саме останні могли бути прототипами гравійованих романських [Quast 2017, S. 88–89].

Не сприяли зображення смертних гріхів і вад на чашах і прийому їжі, тому вони не могли слугувати посудом і в монастирських трапезних. На думку М. Я. Крижановської, найбільш вірогідно, що в церквах і монастирях чаші слугували для збирання подаянь, які подавали не тільки грошима, а й шматками хліба, м'яса, фруктів чи овочів. Більш пізня форма посудин для милостині – кружка з прорізом для монет – була менш зручною. Для проповідників, ченців і черниць гравійовані зображення на чашах слугували підказкою для оповідача та ілюстраціями для слухачів, перелік смертних гріхів на яких

³ Дискос зберігається в НМІУ, № в-2020. Містився в колекції Варвари і Богдана Ханенків, був знайдений на перехресті вулиць Володимирської та Рейтарської наприкінці XIX ст.

змушував їх поспішати відкупатися. Заклики ж до чеснот, що значно рідше трапляються на чашах, вочевидь, були меш результативними. Таким чином, зображення на чашах були своєрідною скороченою заміною пенітенціалій (покаянних книг) та провісниками індульгенцій [Крыжановская 1993, с. 12–13]. Підтвердженням її гіпотези, наприклад, є сучасне використання подібної чаші для збору подаянь у соборі Святої Хедвігі в Берліні, встановленої на кам'яному стовпчику біля входу до храму.

На думку Я. І. Смирнова, про подібне використання чаш, але для роздачі милостині, свідчать латинські написи на срібній чаші з Київського скарбу 1876 року із садиби Чайковського – «*подкрепляющий чрево, помни о бедняке*» та подібний за змістом напис на свинцевій сільниці з Музею Ключні, а також звичай роздавати милостиню біднякам і обов'язок князів не забувати, бенкетуючи, про бідняків [Корзухина 1951, с. 67–70, рис. 1].

Хоча металеві чаші, як і інший посуд, могли використовувати в різні періоди по-різному, а умови виявлення визначають їхнє останнє призначення [Beghelli, Pinar Gil 2019, р. 287], наведені приклади, як і випадки знаходження чаш та їхніх фрагментів, у тому числі без написів зі схематичними зображеннями, біля монастирів і храмів [Janowski, Zamelska-Monczak 2016, s. 212–213], підтверджують існування традиції їх використання в церкві.

За умовами знайденої 1971 року на Русі поки що єдиної чаші IV типу із зображенням тварин під мощенням в'їзду до садиби першої половини XII ст. заможного мешканця Старої Русси О. В. Топорова, слідом за Г. Тротцігом, вважає, що, як і подібні чаші цього типу, її як предмет розкоші могли використовувати для сервірування або для декоративних цілей. Про високий соціальний статус мешканців садиби, де було знайдено чашу, свідчать берестяні грамоти та коштовні предмети візантійського й західноєвропейського походження [Топорова 2014, с. 263–264]. Значний знос і потертість свідчать про її тривале й інтенсивне використання.

Про ще одне призначення понад 220 бронзових чаш, переважно без зображень (майже половина від знайдених у Європі

станом на 2011 рік [Müller 2011, S. 236]), нібито свідчать чаші з культурних шарів поселень на схід від Балтійського моря в Північно-Східній Естонії. Іноді вони слугували ємностями для скарбів, але частіше їх знаходять у наборах із 8 і більше чаш – 65 (52+13), 35 і 34, вставленими одна до одну. Звичайно, так роблять для зберігання або транспортування предметів торгівлі (наприклад, в Оломоуці також було знайдено три чаші III типу, вставлені одна в одну [Dohnal 2011, s. 75, obr. 1]). Оскільки, на відміну від західнослов'янських територій, Готланду, Фінляндії та Латвії, в Естонії в похованнях не знайдено жодної чаші, ті посудини не мали статусного значення та, вочевидь, залишилися непотрібними. Припускають, що ці чаші, які на той час уже вийшли з моди в Північній Німеччині та Південній Скандинавії, були завезені датчанами під час хрестового походу 1220 року для хрещення місцевого населення. Судячи із зображення подібних чаш на фресках 1200–1225 років церкви Оал (Святого Миколая) у Данії, їх дійсно могли використовувати як портативні «хрестильниці» або дарували новим підданим – місцевому дворянству – як символ належності до світу рицарських цінностей [Tamla 1998, S. 9–36; Tamla, Valk 2017, р. 93–109, fig. 5]. Більшість чаш не мають точної дати, декілька із зображеннями (тип В за Мюллером і II за Поклевським) датуються XII або раннім XIII ст. У новому культурному контексті вони, вочевидь, не мали свого колишнього значення [Tamla, Valk 2017, р. 94–100, 102–103] та, за словами Мюллера, навіть чаші із зображеннями чеснот і пороків не можна розглядати як свідчення місії зі зміни віри [Müller 2011, S. 255].

Знайдені на Русі бронзові чаші за археологічним контекстом датуються XII–XIII ст. Їх поширення з другої половини XII ст., як і інших категорій художніх виробів західноєвропейського ремесла, було зумовлено активізацією впливу католицької церкви і торгівлі Німеччини, а пізніше – Ганзейського торговельного союзу [Medeltidens 1985, р. 160] та розквітом церковного й монастирського будівництва та ремесла [Даркевич 1966, с. 62–63, III, IV]. Нечисленність знайдених на Русі бронзових чаш пояснюється відсутністю

традиції їх використання, нечисленністю католицької общини, а також їх дорожнечою і відсутністю покладів мідної руди⁴ при досить розвиненому мідноливарному виробництві та вторинним використанням місцевими майстрами пошкоджених чаш як сировини. Про бережне ставлення до «латинських» чаш, як і до інших виробів європейських митців, свідчать приклади їх ремонту в разі пошкодження [Даркевич 1966, с. 70].

Щодо практики переробки металевих виробів, то вона існує з глибокої давнини (рекомендації для переплавлення мідного брухту дає в I ст. н. е. Пліній Старший у «Природній історії»). Вирізані ж платівки металу з бронзових чаш зазвичай використовували для ремонту й виготовлення шайб, фітінгів, заклепок, пряжок, піхов для ножів. Фрагменти бронзових чаш та іншого бронзового брухту знайдено в майстерні та будівлях у фортеці в Померанії та інших місцях у Польщі [Müller 2011, S. 238–239, Abb. 3; Janowski, Zamelska-Monczak 2016, s. 214–217; Quast 2017, S. 83, 89, Abb. 5]. Відомо також про виготовлення прикрас із ранньосередньовічних бронзових чаш центральноазійського походження населенням VI–IX ст. Камсько-Вятського межиріччя [Лещинская, Пастушенко 2018, с. 66–80]. У Києві пошкоджену романську чашу було знайдено в зруйнованій господарській ямі разом з металобрухтом у вигляді скупчення мідних платівок (376 шт.) від великих посудин і пошкодженим оплавленим грифоноподібним водолієм першої половини XIII ст. північно-німецького походження та іншими матеріалами XII–XIII та XIV – початку XVI ст. [Архипова, Мовчан 2002, с. 78–80, рис. 3].

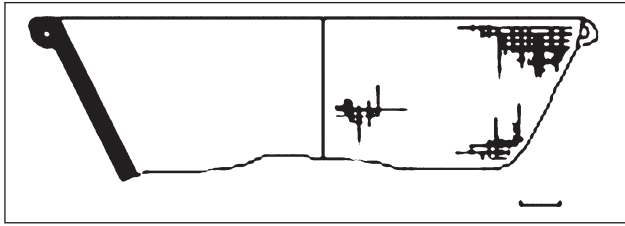
На території України чаш I (А) типу не знайдено. До типу II (В) відносяться фрагменти та майже цілі чаші кінця XII, межі XII–XIII ст. Це невеличкий фрагмент із частиною рослинного орнаменту (кат. 1, іл. 5) колекційного походження, вірогідно, з могильника посаду літописної Теревовлі неподалік села Зеленче Тернопільської області, фрагмент

дна (кат. 4, іл. 8) – з поховання на київському Подолі, чаша з дитинця давньоруського городища (кат. 3, іл. 7) біля села Городище Шепетівського району Хмельницької області та чаша (кат. 2, іл. 6) з Херсонесу. Чаші мають гравійовані зображення, щільні центричні пелюсткові композиції та написи латиною. Зображення умовних широкоплечих фігур у півкругах, розташованих навколо центрального медальйона, складок у вигляді вертикальних ліній однієї довжини, орнаменту з довгих радіальних стебел з чашечками квітів, листям і пучками паралельних ліній характерні для виробів області Маасу – пониззя Рейну. Причотаманний їм схематизм зображень характеризує вироби й інших галузей західноєвропейського вжиткового мистецтва, що надходили в Східну Європу з кінця XII ст., на межі XII–XIII ст. [Даркевич 1966, с. 56; 1970, с. 152].

До масової продукції відносяться також чаші першої половини XIII ст. зі стандартними схематичними зображеннями «ангелів» III типу («німі», без написів підтипу C2 за Мюллером), виробництво яких Т. Поклевський пов'язує з майстернями Нижньої Саксонії [Poklewski 1961, s. 26–27, 37, 65, tabl. XIIIb, nr. 44; XIIIb, nr. 46; XVIIIb, nr. 82b], а В. П. Даркевич – з Маас-Рейн-Вестфальським центром [Даркевич 1966, с. 56]. Зображення анонімних фігур «ангелів» і відмовлення від диференційованої програми чеснот та пороків стає відображенням процесу стандартизації у XII–XIII ст. [Müller 2011, S. 233, 237–247]. У Києві такі чаші знайдено в «місті Володимира», одну (кат. № 6, іл. 10) разом з водолієм та іншим металобрухтом, а другу (кат. № 5, іл. 9) – неподалік від місця знаходження будівлі (церкви чи монастиря) давньоруського часу на садибі Я. В. Кривцова [Даркевич 1966, с. 11, № 11, табл. 13, 3; Архипова, Мовчан 2002, с. 78–80, рис. 3].

Чашу V типу (E3/4) знайдено 1988 року в Чернігові (кат. № 7, іл. 11) у похованні могильника кінця X – початку XIII ст. За аналогічними чашами з подібними зображеннями, що походять з поховання XII ст. у кургані

⁴ Кольорові метали надходили на Русь через торгівлю з країнами Сходу та Заходу. На східному напрямку головним постачальником мідної сировини була Волзька Болгарія. З другої половини X ст. мідь та олово привозили на Русь із західноєвропейських копалень (Німеччина, Бельгія, Швеція); з XII ст. мідь, олово й свинець надходили із центральноєвропейських країн [Цветные 2008, с. 146–148, 161–162].

Іл. 3. Фрагмент чаші. Чорнівське городище XII – першої половини XIII ст. [Возний 2009, рис. А.149, 1]

біля с. Яровщина в басейні Ладозького озера, Камені Поморському (Польща) та Бебікону (Швейцарія) [Даркевич 1966, с. 34, табл. 14, 1; Roklewski 1961, tabl. Па, nr. 6; Хb, nr. 35], чаша з Чернігова XII ст. Вона може бути як предметом маас-рейнського імпорту, так і майстерень на південно-східному узбережжі Балтики [Даркевич 1966, с. 34, 56].

Визначити форму мідної чаші або миски за невеличким фрагментом (іл. 3), що був знайдений на Чорнівському городищі, як і бронзової посудини, виявленої на посаді Ленківців на р. Прут [Возний 2009, с. 225, рис. А.149, 1], неможливо.

За свідченням Києво-Печерського патерика, ще за життя преподобного Антонія (983–1073) було відомо, що у варязькому скарбі, у якому безліч золота і срібла, були посудини латинські, а печера, у якій було виявлено скарб, отримала назву варязької: *«въ житии святого Антонія повъдаеть, Варяжскыя поклажей есть, понеже съсуди Латиньстїи суть, и сего ради Варяжская печера зоветься и донингъ»* [Абрамович 1991, с. 169]. «Латинські» срібні чаші входили до скарбу XII ст., знайденому в Києві 1876 року на вулиці Рейтарській [Корзухина 1951, с. 64–81, рис. 1–5].

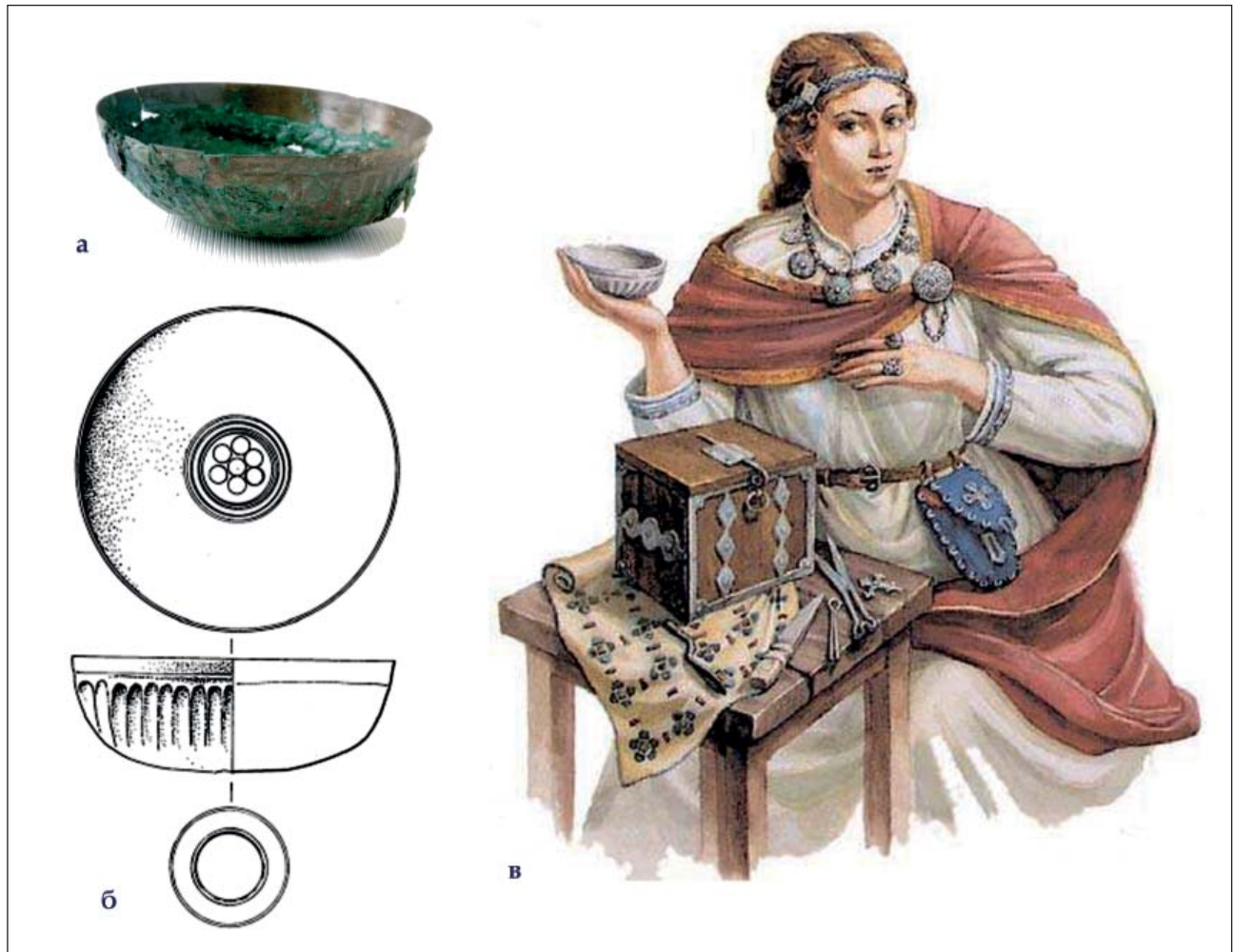
Як показує картографування, більшість романських чаш, знайдених на Русі, як і інших предметів західноєвропейського імпорту, походить з Києва, Київського, Галицько-Волинського, Переяславського, Чернігівського і Муромо-Рязанського князівств⁵ [Даркевич 1966, с. 62, табл. III; 1970, с. 152–153, рис. 3].

Концентрація предметів західноєвропейського ремесла XII–XIII ст. на території цих князівств Київської Русі зумовлена, з одного боку, тим, що їх експорт на Русь відбувався торговельним шляхом *«через Галицьке князівство, поширюючись з південного заходу на північний схід у напрямку Галич – Київ та далі по Десні (Вициж) на Оку до Рязані. Інша дорога в Рязань йшла від Києва вгору по Дніпру (Зборово) і потім по Угрі на верхню Оку. Грецьким шляхом – з Києва вниз Дніпром твори романського мистецтва проникали до Криму (Херсонес)»* [Даркевич 1970, с. 152–153, рис. 3]. З іншого боку, розповсюдженню сприяли політичні, культурні та конфесійні контакти із Західною Європою, будівництво католицьких церков і включення Русі в загальноєвропейські культурні процеси. Це нібито дозволяє припускати можливість використання бронзових чаш у церкві, але за археологічним контекстом поки що визначається тільки їх використання у поховальному обряді (кат. № 4, 7) та побуті (кат. № 2). Як саме могли використовувати чашу, знайдену поблизу залишків підмурків будівлі давньоруського часу (кат. № 5), ускладнює невизначеність стосунку чаші до церкви чи поховання. Невідомо також призначення пошкодженої чаші, знайденої разом з металобрухтом (кат. № 6), а також чаш із культурних шарів XII–XIII ст. давньоруських посад (кат. № 1) та городища (кат. № 3).

Щодо романських бронзових чаш типів ІІb і V (кат. 4, 7) з поховань Києва і Чернігова, то, як і чаші без написів і зображень у Південно-Східній Прибалтиці, північних регіонах Русі (територія Новгородської землі⁶) [Даркевич 1966, с. 27–28, 32, 34, 55–56, № 44А, 45А, 54А, 56Б, табл. 13, 5; Топорова 2014, с. 263–264, рис. 3] та в Центральній і Північній Європі, вони є не тільки свідченням сприйняття слов'янськими елітами культурних північноєвропейських і західноєвропейських ідей [Müller 2011, S. 255], а й проявом збереження в поховальних традиціях зв'язку сканди-

⁵ Треба зазначити, що до 1127 року, коли Чернігівська земля внаслідок княжих усобиць розпалась на два князівства – Чернігівське і Рязанське, вона включала східні землі до Мурому й навіть після розподілу політично та економічно Рязанська земля була тісно пов'язана з Черніговом і входила до складу Чернігівської єпархії. У літописі під 1187 роком мовиться: *«Бе бо тогда еще Рязань и Чернигов едина епископья»* [Летопись 1856, с. 100–101].

⁶ Вважають, що на Новгородську землю чаші потрапляли з країн Північної Європи – Данії та Швеції, а особливо з Готланду, з якими Новгород мав тісні зв'язки [Рыбина 2001, с. 100].

Іл. 4. Чаша з елітного камерного жіночого поховання могильника межі X–XI ст. біля Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві: *а* – фото, *б* – вигляд із трьох боків [Івакін, Козюба 2023, рис. 50]; *в* – реконструкція поховального начиння [Івакін 2004–2005, р. 51]

навських переселенців з прабатьківщиною [Janowski, Kurasiński. 2003, р. 667]. Прикладом може бути відзначене скандинавською «вуаллю» елітне камерне жіноче поховання другої половини X ст. біля Михайлівського Золотоверхого собору (іл. 4), яке відноситься до завершального етапу практикування так званого дружинного камерного поховального обряду Київського некрополя межі X–XI ст. [Івакін 2007, р. 190; Івакін, Козюба 2023, с. 59, 63, рис. 50, 65]. Серед багатого речового інвентарю цього поховання є бронзова чаша діаметром 12 см, заввишки 4,2 см, яка має напівсферичну форму, профільовані неглибокими канелюрами стінки й вигнуте денце з гравійованою розеткою із семи рівновеликих кіл у медальйоні з внутрішнього боку та двома концентричними колами зовні [Івакін, Козюба 2023, с. 63, рис. 50, 5; Івакін 2007, р. 187,

fig. 8]. Чаша, вірогідно, середньоазійського походження [Спицын 1899, табл. IV, 15; Маршак 1976, с. 228, 238]. Разом зі срібним хрестом і предметами скандинавського і візантійського походження вона свідчить про збереження хрещеною елітою Києва язичницьких поховальних традицій (іл. 4: *в*).

Перелік чаш із території України

1. Невеличкий фрагмент (4,8×2,8 см) стінки чаші з гравійованим рослинним орнаментом у вигляді радіальних пучків врізаних ліній, що пересічені двома півколами, та залишком літери з відсічкою (кат. 1, іл. 5). За інформацією В.П. Даркевича, фрагмент (інв. № 3067) знайдено на давньоруському городищі біля села Зеленче Тербовлянського (з 2021 року Тернопільського) району Тернопільської області [Даркевич 1966, с. 9, № 3,

табл. 14, 2]. Фрагмент походить з колекції старожитностей колишнього австрійського старости в м. Броди та Тереховля археолога-аматора Крушинського, зібраної ним наприкінці XIX – на початку XX ст., яку Львівський історичний музей купив у 1946 році, коли сім'я колекціонера виїжджала до Польщі. За словами І. К. Свешнікова, за якого було здійснене надходження цієї колекції до музею: «Крушинський зібрав трохи пам'яток із Бродівщини та велику колекцію з околиць Тереховлі, в основному давньоруських речей із сусіднього з нею с. Зеленче, які він скуповував у місцевих селян. Був у цій збірці також скарб бронзових речей з міста Хеби у Чехії та кілька античних грецьких посудин, привезених Крушинським із Криму» [Свешніков 2008, с. XV]. Вважається, що більшість предметів цієї колекції походить з розмитого водою могильника XII–XIII ст. біля с. Зеленче – посаду літописної Тереховлі⁷. Розвідкою Львівського історичного музею 1956 року було з'ясовано, що це ґрунтовий могильник на лівому березі р. Серет. Серед бронзових речей – прикраси, культові предмети, ливарні формочки, предмети озброєння [Власова 1962, с. 246–259].

За подібністю орнаменту цієї чаші з орнаментом чаш із Херсонесу й Лунда (Швеція) В. П. Даркевич, слідом за Т. Поклевським [Poklewski 1961, tabl. IIIa, nr. 8; XVI, b, nr. 53], датує її межею XII–XIII ст., область Маасу – пониззя Рейну і відносить до типу IIb. Проте подібність до орнаменту і напису на чаші із селища Тогур Томської області РФ [Яковлев 1996, с. 171–173, рис. 1] дозволяє припускати віднесення чаші з Тереховлі до проміжного варіанта поміж підтипами IIa і IIb і датувати кінцем XII, межею XII–XIII ст. Фрагмент зберігається у Львівському історичному музеї (ЛІМ КР № 18540).

У каталозі У. Мюллера помилково замість Тернопільської зазначено Хмельницьку область і наведено дані про чашу типу В4 діаметром 27 см із зображеннями пороків і написами, а в посиланні на джерело публікації (Даркевич 1966, с. 54) йдеться про водолії та свічники [Müller 2006, S. 345, Nr. 282].

2. Чаша діаметром 30 см, заввишки 5 см (кат. № 2, іл. 6) була сплющена і розбита на

Іл. 5. Фрагмент чаші з рослинним орнаментом із с. Зеленче Тернопільської обл. Межа XII–XIII ст. Львівський історичний музей [Даркевич 1966, табл. 14, 2]

кілька частин, реставрована. Чашу знайдено в 1956 році під час розкопок Г. Д. Белова у кварталі XXV в північному районі Херсонеса у будівлі № 1 XIII–XIV ст. [Белов 1958, с. 203–206, рис. 1–2; Наследие 2011, с. 258–259, 549, № 248]. У каталозі У. Мюллера помилково зазначено: Вщизьке городище, Херсонська область [Müller 2006, S. 345, Taf. 14, Nr. 284].

Усередині на дні чаші в медальйоні, окресленому двома концентричними колами гравійованого мотузкового орнаменту, розміщено поколінне зображення фігури юнака в капелюсі, який тримає щит мигдалеподібної форми зі сферичним умбоном у лівій руці та якийсь овальний предмет – у правій. Навколо фігури напис – SU-PE-R-B-IA – Гординя. Щит – атрибут Гордині на чашах із зображеннями чеснот і вад. За спостереженнями А. Яновського, умбон зображують саме на щитах овальної форми, тоді як щити більш геометричної форми не мають цього елемента [Janowski 2009, s. 127, rys. 15]. Навколо медальйона у хрестоподібно розташованих півколах, окреслених врізаними лініями, зображено чотири людські погруддя (добре збереглося зображення трьох) з курносими носами й надзвичайно широкими

⁷ Щіро дякую доктору історичних наук Святославу Терському за надану інформацію.

Лл. 6. Чаша з алегоричними зображеннями та латинськими написами з Херсонесу. Межа XII–XIII ст. Національний заповідник «Херсонес Таврійський» [Наследие 2011, с. 258–259, № 248]

ми плечима, голови яких попарно повернені одна до одної. За пояснювальними латинськими написами навколо (деякі – з пропусками) – це зображення: IDOLA-TRIA – Ідолопоклонства, INVI-DIA – Заздрості, Наклепу, LUXU-RIA – Зниженості, I(R)-A – Гніву. Навколо бюста останньої фігури неохайно прокреслено навскісні хрестики. Вище поміж фігур на стінках чаші – стилізовані зображення рослин з однаковими написами, що чотири рази, як і орнамент, повторюються навколо кожної фігури: OD-IUM – Ненависть, PE-CCA-TU(M) – Гріх, DO-LUS – Обман. По краю чаші пунктирно гравійовано поясок мотузкового орнаменту. За класифікацією Т. Поклевського, це чаша типу Пв (В4 – за Мюллером), межа XII–XIII ст., Пониззя Рейну або область Маасу – Пониззя Рейну за В. П. Даркевичем [Poklewski 1961, tabl. IIIa, nr. 8, s. 44; Даркевич 1966, с. 37, № 63, табл. 13, 1; Weitzmann-Fiedler, J. 1981,

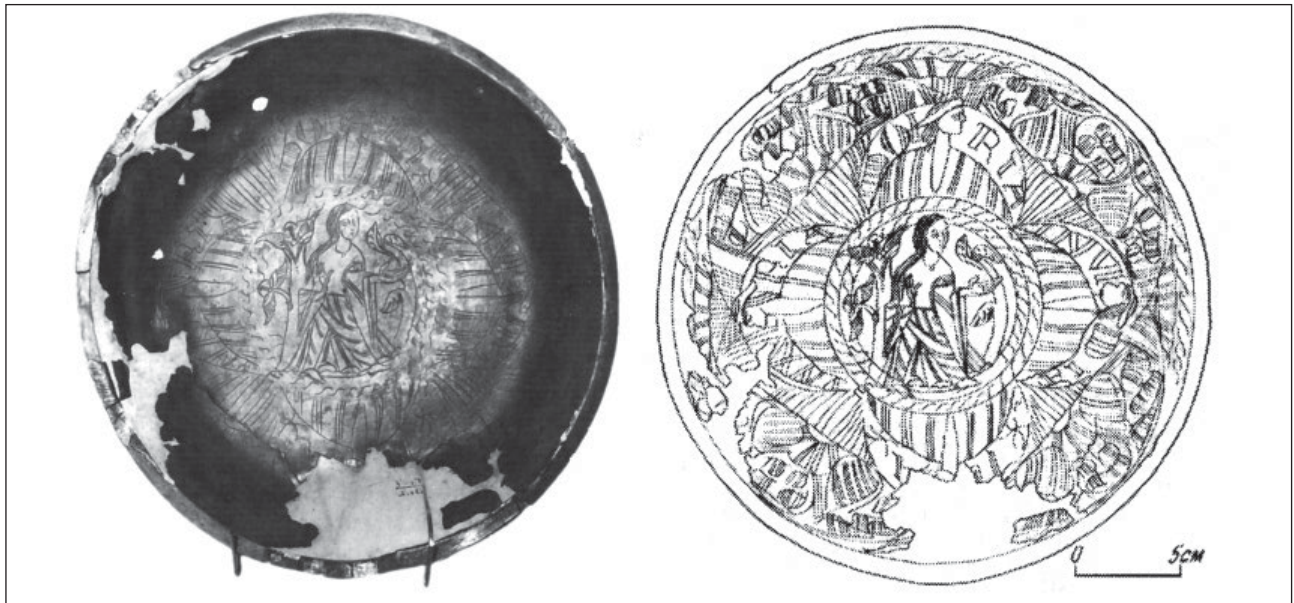
S. 108–109, Taf. 114, Abb. 95; Müller 2006, S. 345, Taf. 14, Nr. 284]. Зберігається в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (№ 109/36445).

Подібні за стилем, композиціями зображень, рослинно-геометричним орнаментом та епіграфікою чаші було знайдено в Ризі (Латвія), Кальві (Естонія), Філіповці (Польща), Роттердамі (Голландія), Россумі (Нідерланди), Штаде (Нижня Саксонія), у середній течії річки Об біля селища Тогур, чаша з колекції Строганових (Державний Ермітаж), Старої Рязані та інші [Poklewski 1961, tabl. IVa, nr. 13; tabl. Xa, nr. 26b; tabl. XIXb, nr. 97; tabl. XXb, nr. 99; Даркевич 1966, с. 43, 45, табл. 12, 1, 2; 13, 2; 1970, с. 150–153, рис. 1; Крыжановская 1993, с. 9–14; Яковлев 1996, с. 171–176, рис. 1].

3. Чаша діаметром 26,5 см, заввишки 5,9 см⁸ із гравійованими алегоричними зображеннями й латинськими написами всередині

⁸ Заввишки – 4,4 см [за: Миролюбов 1983, с. 54] або 5,9 см [за: Миролюбов 2004, с. 15].

⁹ Широ дякую Анні Онисимівні Песковій за надані матеріали.

Іл. 7. Чаша з алегоричними зображеннями та латинськими написами із с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Межа XII–XIII ст. Державний Ермітаж: 1 – фото [Миролюбов 2004]; 2 – малюнок [Пескова 1981, рис. 2]

(кат. 3, іл. 7)⁹. Знайдена під час розкопок 1957 року в одній із клітей валу дитинця давньоруського городища другої половини XII ст. неподалік села Городище Шепетівського району Хмельницької області [Каргер 1957, с. 13–14]. Деякий час городище помилково ототожнювали з літописним Ізяславом [Пескова 2008, с. 74–79].

На денці чаші всередині, у медальйоні, окресленому двома стрічками мотузкового орнаменту, зображено жіночу фігуру в русі, босоніж, з довгим волоссям і довгому одязі з широкими рукавами. Руки зігнуті в ліктях, ліва – із завеликою розкритою долонею, права – у жесті сприйняття піднята догори. Обабіч неї – стилізовані дерева. Навколо жіночого зображення хрестоподібно в півколах розташовано погруддя чотирьох (збереглося три) чоловічих фігур з довгим волоссям, у капелюхах видовженої форми та широкому одязі. Фігури зображені анфас, голови кожної пари звернуті одна до одної. Одяг зображений паралельними лініями, обабіч них – пояснювальні написи латиною: «INVI-DIA» – заздрість, «GLO-RIA» – хвастощі, «UNX-UA» – ненажерливість. На стінках чаші поміж чоловічих фігур – химерний стилізований щільно компонований геометричний орнамент [Каргер 1962, с. 60; Даркевич 1966, с. 10, № 6; Пес-

кова 1981, с. 69, рис. 2; Миролюбов 1983, с. 54–55, кат. № 245; 2004, с. 15, ил. 25; Якубовський 2003, с. 17, 33]. М. О. Миролюбов відносив чашу до підтипу Па, А. О. Пескова – ІІв (В4) межі XII–XIII ст., басейн Маасу та Пониззя Рейну [Poklewski 1961, s. 44–45, tabl. IIIa, nr. 8]. У. Мюллер помилково відносить чашу до типу С2, оскільки посилається на коротку (без опису і зображення) інформацію В. П. Даркевича про знахідку чаші із Шепетівського городища, а описує і дає зображення київської чаші (кат. 5, іл. 9) із садиби Кривцова [Müller 2006, S. 345, Taf. 18, Nr. 283]. Датування чаші межею XII–XIII ст. підтверджують умови знахідки чаші на давньоруському городищі-фортеці, яке було засновано в першій половині XII ст. волинським князем Ізяславом Мстиславичем (1135–1142) і спалено 1241 року ордами Батия та більше не відновлювалося, а також форма щита з умбоном. Зберігається в Державному Ермітажі (ГД-57/13012).

Подібні за стилем зображень, композиції, рослинно-геометричним орнаментом та епіграфікою чаші з фігурами пороків або чеснот у центральному медальйоні походять із с. Кальві в Естонії із зображенням Пихи, Ідопоклонства на чаші з могильника Малий Кауп біля міста Зеленоградськ у Калінінградській області РФ, Гордині на чаші з Херсоне-

Іл. 8. Фрагмент чаші з поховання в Києві, вул. Хорива, Почайнинська. Межа XII–XIII ст. Музей історії міста Києва [Павлова 2015, с. 73]

су [Кулаков 2013, с. 135–136, рис. 7], Надії та Смиренності на двох чашах зі Старої Рязані [Даркевич 1966, с. 21–22, табл. 14, 4, № 39; 1970, с. 150, рис. 1], Смиренності на чаші з Лунда у Швеції [Poklewski 1961, tabl. XVI b, nr. 53].

4. Фрагмент 16,2×16,5 см дна чаші знайдено під час розкопок 1984 року в Києві в давньоруському похованні на вулицях Хорива та Почайнинській (кат. 4, іл. 8). Збереглося гравійоване зображення медальйона, окресленого двома поясками мотузкового орнаменту, у якому зображено погруддя широкоплечої фігури чоловіка анфас з головою, повернутою у профіль, у капелюсі та з крилами. Складки його одягу зображені умовно подвійними хвилястими вертикальними лініями. Навколо медальйона хрестоподібно розміщено чотири такі самі постаті, поміж якими збереглися окремі літери латинських написів: «DOL-TRA» («Idolatria» – Ідолопоклонство) та «INV» – початок спотвореного слова «IVNIDIA» – Заздрість [Сагайдак 1991, с. 124, рис. 69; Павлова 2015, с. 73]. Чаші із зображеннями тільки пороків, центральній у медальйоні з імітацією мотузки по краю, за класифікацією Т. Поклевського відносяться до перехідного періоду – тип ІІв/ІІа (В 4 або В4/С1 – за Мюллером), межа XII–XIII ст., басейн Маасу та Нижнього Рейну) [Poklewski 1961,

s. 45–46, 64–65; tabl. XIXb, nr. 97, tabl. XXIb, nr. 107b; Müller 2006, S. 317, 323, 331–333, 335, Taf. 12, Nr. 161, Taf. 13, Nr. 196, Taf. 14, Nr. 240, Taf. 21, Nr. 180-3]. Чаша зберігається в Музеї історії міста Києва (А4893).

5. Чаша діаметром 26,2 см, заввишки 4 см (кат. 5, іл. 9) знайдена в Києві у 1892 році під час розкопок Й. Хойновського на садибі Я. В. Кривцова на Трьохсвятительській вулиці (тепер вул. Десятинна), на глибині 2,5 м біля кладки з плінфи та плит пірофілітового сланцю на цем'янковому розчині від церкви давньоруського часу [Хойновский 1893, с. 18–19, табл. VI, 20]. Усередині гравійовано схематичні стилізовані погрудні зображення п'яти крилатих людських фігур, так званих «ангелів» – одного по центру, чотирьох хрестоподібно розташованих фігур навколо нього та схематично зображений квітковий геометричний орнамент поміж них. Пір'я крил, складки одягу та орнамент зображені глибокими гравійованими паралельними лініями. Квіти рослин мають вигляд широкої трапеції зверху, яку утворюють радіально розташовані пучки з трьох ліній, нижня, що звужується – стебло – штрихування або пучки з двох ліній. За класифікацією Т. Поклевського, чаша відноситься до типу ІІв, С2 – за Мюллером (без омфалоса на дні або він не вказаний) [Poklewski 1961, s. 46, 64–65; tabl. XIa, nr. 37; Müller 2006, S. 318, 329, 331, Taf. 18, Nr. 19-1, Taf. 20, Nr. 131-1, 153]. За умовами знахідки Т. Поклевський і В. П. Даркевич датують чашу початком XIII ст. – 1240 роком – це час, коли Батий зруйнував Київ [Даркевич 1966, с. 11, № 11, табл. 13, 3]. Державний історичний музей у Москві (№ 43607).

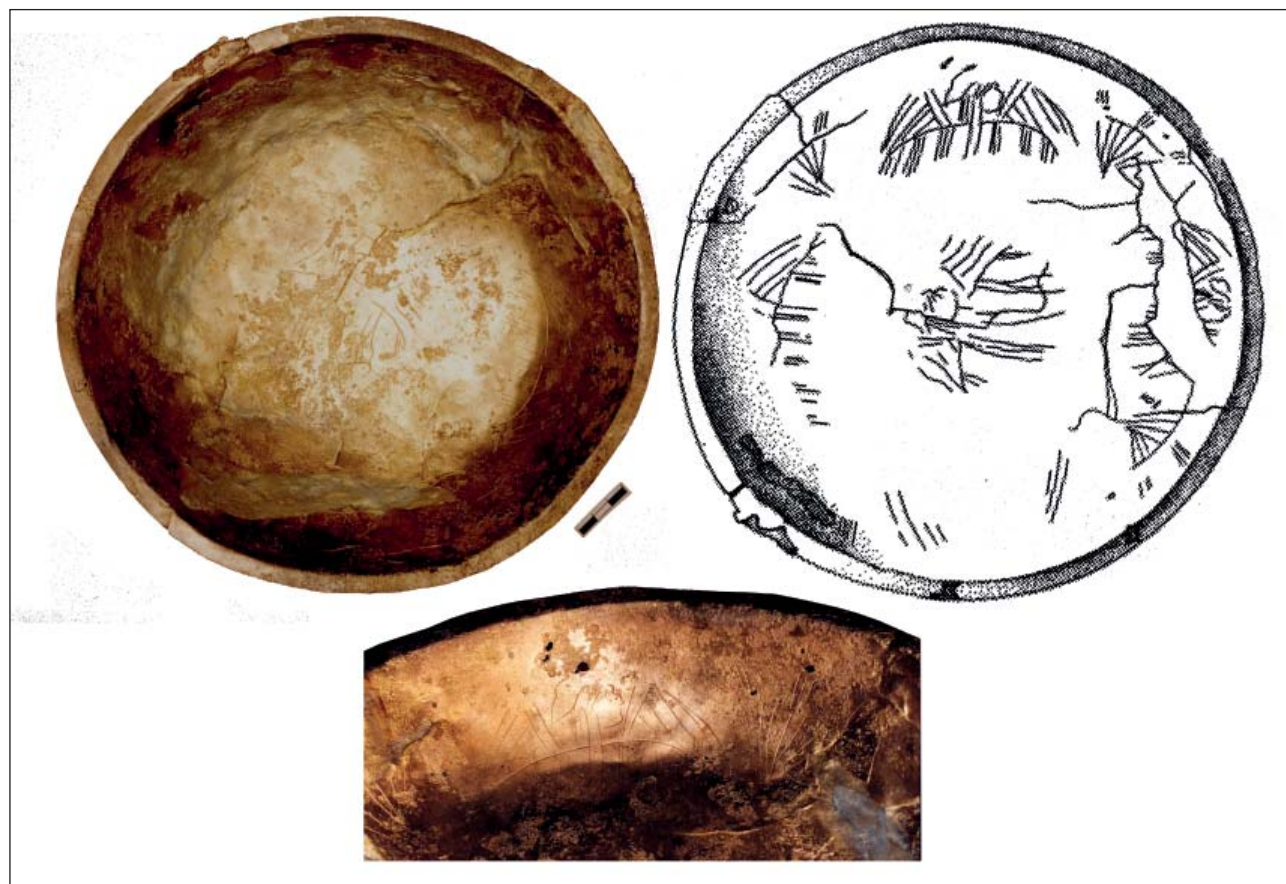
Серед романських чаш із аналогічними зображеннями – чаша, знайдена в Києві на вул. Володимирській у 1998 році (кат. 6, іл. 10), чаші з Фінляндії, Чехії, Німеччини [Poklewski 1961, s. 26, 27, tabl. XIIb, XIIIb, XVIIIb, nr. 44, 46, 82b]. Аматорські розкопки Й. Хойновського 1892 року в найдавнішій частині Києва – «городі Володимира» – не дають підстав для однозначного тлумачення контексту знахідки чаші. Її нібито знайдено неподалік залишків кам'яної будівлі давньоруського часу, у якій перші християни до офіційного прийняття християнства Руссю збиралися на таємні богослужіння. Поряд

Іл. 9. Чаша із зображеннями «ангелів» з Києва (садиба Кривцова). Перша половина XIII ст. Державний історичний музей, Москва. 2 – графічне зображення [Хойновский 1893, табл. VI, 20]

з цією будівлею містилися зруйновані поховання. За свідченнями літопису, на цьому місці був розташований «Янчин» Андріївський жіночий монастир, закладений 1086 року Всеволодом Ярославичем, Й. Хойновський вважає, що чашу використовували для роздачі причастя [Хойновский 1893, с. 9, 18–19, І]. Проте під час археологічних досліджень 1975 року на цій території було відкрито фундаменти ротонди другої половини XII – XIII ст., яку автори розкопок вважали світською спорудою [Боровський, Толочко 1979, с. 90–103]. Інші дослідники вбачають у ній храм домініканського монастиря Діви Марії, заснований у Києві в 1220–1230 роках польським місіонером Яцеком Одровонжем [Щавелева 1984, с. 145]. Ототожнення ротонди з католицьким храмом Діви Марії не набуло одностайної підтримки, С. А. Висоцький вважає, що це православний храм Святої Катерини, залишки якого якраз на цьому місці вказані на плані І. Ушакова 1695 року [Висоцький 1994, с. 76]. Атрибуція цієї будівлі залишається дискусійною. Водночас відкриття на цій території разом з язичницькими християнських поховань не виключає розміщення чаші в похованні. Невизначеність контексту знахідки чаші дозволяє датувати її, як і аналогічну чашу з Києва (кат. 6, іл. 10), першою половиною XIII ст. [Архипова, Мовчан 2002, с. 78–80, рис. 3].

6. Деформовану чашу (кат. 6, іл. 10) знайдено в Києві 1998 року в південно-західній частині «міста Володимира» на садибі на вул. Володимирській, 12 у зруйнованій господарській ямі разом з металобрухтом та іншими матеріалами XII–XIII та XIV – початку XVI ст., за якими, цей металобрухт потрапив до ями не раніше другої половини XIV ст. Чашу було реставровано 1999 року. Її діаметр – близько 26,5 см, висота 5–6 см, вінця прями, відігнуті під прямим кутом на 0,9 см. Усередині чашу прикрашають гравійовані схематичні однотипні погрудні зображення п'яти фігур «ангелів» анфас, з крилами за спиною: одного в центрі й чотирьох хрестоподібно розташованих навколо з головами у профіль (найбільш чіткими є креслення трьох фігур, на місці четвертої – втрати й ушкодження). Поміж них на стінках чаші нанесено орнамент у вигляді пучків паралельних ліній. Добре збереглося зображення одного ангела з виступаючим носом і пухлими губами, у капелюсі. Складки просторого одягу зображено паралельними лініями. За класифікацією Т. Поклевського, чаша відноситься до типу IIIb, C2 – за Мюллером [Poklewski 1961, s. 46, 64–65; tabl. XIa, nr. 37; Müller 2006, S. 318, 329, 331, Taf. 18, Nr. 19-1, Taf. 20, Nr. 131-1, 153]. Як і аналогічна чаша з Києва із садиби Кривцова (кат. 5, іл. 9), чаша датується першою половиною XIII ст. [Архипова, Мовчан 2002, с. 78–80, рис. 3]. Археологіч-

Іл. 10. Чаша із зображеннями «ангелів» з Києва, вул. Володимирська, 12. Перша половина XIII ст. Археологічний музей Інституту археології НАН України. 2 – графічне зображення [Архипова, Мовчан 2002, рис. 3]

ний музей Інституту археології НАН України (AM 2959/8475).

Серед романських чаш з аналогічними зображеннями, київським близькі чаші із Фінляндії, Чехії, Німеччини [Poklewski 1961, s. 26–27, tabl. XIIb, XIIIb, XVIIb, nr. 44, 46, 82b]. На думку Ж. Ловаг, аналогічна чаша з Угорського національного музею в Будапешті може бути угорського походження і такі чаші виготовляли по всій Європі [Lovag 1999, s. 79, no. 194]. Неохайно виконані стилізовані стандартні зображення свідчать про їх виробництво на ринок і походження з одного бронзоліварного центру, який з кінця XII ст. в Західній Європі містився в Нижній Саксонії [Poklewski 1961, s. 37, 65] або, як вважає В. П. Даркевич, їх виготовляли в майстернях області Маасу – Нижнього Рейну [Даркевич 1966, с. 11, № 11].

7. Чаша діаметром 24,7 см, заввишки 6,8 см, з горизонтально відігнутими вінцями завширшки 1 см і трохи ввігнутим усередину денцем, що утворює рельєфне коло діаметром

7 см, так званий омфалос (кат. 7, іл. 11). Чашу було знайдено 1988 року в похованні № 171 Чернігівського ґрунтового некрополя кінця X – початку XIII ст. на вул. Куйбишева, 13 (сучасна вул. Магістратська). Усередині чаші ломаною лінією гравійовано зображення п'яти медальйонів, розташованих хрестоподібно – центрального круглого й чотирьох овальних на стінках. Медальйони окреслено подвійним зигзагом тонкими лініями. Між медальйонами на стінках – пучки ломаних ліній різної довжини [Сита, Шекун 2012, с. 271, рис. 5, 1; 9, 10; Сытая 2015, с. 62–63, рис. 1, 2]. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (Арх.-142).

Подібні до чернігівської, чаші XII ст. без написів, з рослинно-геометричним орнаментом з медальйонами, окресленими паралельними хвилястими лініями, походять з поховання XII ст. у кургані біля с. Яровщина в басейні Ладозького озера, з Каменя Поморського (Польща), Бобікона (Швейцарія) [Poklewski 1961, tabl. IIa, nr. 6; tabl. IXb,

Іл. 11. Чаша з орнаментациєю з поховання в Чернігові. XII ст.
Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського

nr. 25, Xb, nr. 35] і з Угорського національного музею в Будапешті (чашу було знайдено в Дунаї під час днопоглиблювальних робіт, з боку, що виходить на острів Чепель) [Lovag 1999, S. 80, Nr. 198, Abb. 198]. За класифікацією Т. Поклевського, вони від-

носяться до типу Vb [Poklewski 1961, s. 47], а за класифікацією Мюллера – до типу E3/4 – чаші з подібною орнаментациєю і оформленням денця у вигляді омфалоса [Müller 2006, S. 330–331, Taf. 26, Nr. 147–8, 157].

Джерела та література

- Абрамович, Д. І. 1991. *Києво-Печерський Патерик*. Київ. (Репринтне видання з видання 1931 р.).
- Архипова, Є. І., Мовчан, І. І. 2002. Нові знахідки виробів прикладного мистецтва в Києві (за результатами розкопок 1998 р.). *Археологія*, 4, с. 75–87.
- Белов, Г. Д. 1958. Средневековая бронзовая чаша из Херсонеса. *Советская археология*, 2, с. 203–206.
- Боровський, Я. Є., Толочко, П. П. 1979. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 90–103.
- Висоцький, С. О. 1994. Київська ротонда і питання її атрибуції. *Археологія*, 1, с. 72–78.
- Власова, Г. М. 1962. Бронзовые изделия XI–XII ст. из с. Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4. Одесса, с. 246–259.
- Возний, І. П. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст.*: дис... д-ра наук: 07.00.04.
- Воронин, П. С. 2014. Захоронение 644 Могильника 2А, к северу от Борга, Бирка. *Livet i Birka och Haithabu, 1 / Жизнь в Бирке и Хедебю*, 1, с. 7–24.

Даркевич, В. П. 1966. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). САИ, ЕІ-57.* Москва.

Даркевич, В. П. 1970. Новые находки романских бронзовых чаш. *Древние славяне и их соседи.* Москва, с. 150–153.

Івакін, Г., Козюба, В. 2023. Поховання могильника Х – першої половини ХІ ст. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)* / Г. Івакін, В. Козюба, Л. Чміль та ін. Київ, с. 51–67.

Каргер, М. К. 1957. *Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1957/27а, ф. е. 2985.

Каргер, М. К. 1962. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1961 гг. *Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1961 г.* Москва, с. 59–61.

Корзухина, Г. Ф. 1959. О памятниках «корсунского дела» на Руси. *Византийский временник,* Москва, с. 129–137.

Крачковский, И. Ю. 1939. *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу.* Москва; Ленинград.

Крыжановская, М. Я. 1993. Неопубликованная романская чаша из собрания Эрмитажа. *Проблемы развития зарубежного искусства.* Санкт-Петербург, с. 9–14.

Кулаков, В. И. 2013. Мальй Кауп: две формы обрядности. *Pruthenia, VIII, Olsztyn,* с. 127–147. *Летопись по Воскресенскому списку.* 1856. Санкт-Петербург (*Полное собрание русских летописей, 7*).

Лещинская, Н. А., Пастушенко, И. Ю. 2018. Бронзовые чаши и изделия из них на ранне-средневековых памятниках Камско-Вятского междуречья. *Российская археология, 4,* с. 66–80.

Маршак, Б. И. 1976. Материалы по среднеазиатской торевтике. *Советская археология, 1,* с. 227–240.

Миролюбов, М. А. 1983. *Древнерусский город Изяславль. Каталог выставки. Гос. Эрмитаж.* Ленинград.

Миролюбов, М. А. 2004. Памятники письменности и религиозного культа из раскопок древнего Изяславля. *Труды Государственного Эрмитажа, XXX: Из истории русской культуры, вып. 5.* Санкт-Петербург, с. 5–24.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси. Камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий.* Санкт-Петербург.

Наследие 2011. *Наследие византийского Херсона* / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залесская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. Севастополь.

Павлова, В. 2015. Скарби кіївського Подолу в музейних колекціях. *Пам'ятки України: історія та культура, 5–6, травень–червень:* Києво-Поділ, с. 68–74.

Пескова, А. А. 1981. Древний Изяславль. *КСИА, 164,* с. 66–73.

Пескова, А. А. 2008. Большое и малое древнерусские городища у села Городище близ Шепетовки. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: збірка наукових праць, 2.* Коростень, с. 74–79.

Пуцко, В. Г. 1983. Византийский художественный импорт в древнем Киеве. *Slavia Antiqua, XXIX. Poznan,* с. 127–142.

Рыбина, Е. А. 2001. *Торговля средневекового Новгорода: Историко-археологические очерки.* Великий Новгород.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології.* Київ.

Свешніков, І. 2008. Спогади музейного працівника. *Пам'ятки України: Історія та культура, 2, Додаток,* с. I–XXXVIII.

Сита, Л. Ф., Шекун, О. В. 2012. Грунтовий некрополь Чернігова (Центральна група). *Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.)*. Київ; Чернігів, с. 264–280.

Спицын, А. А. 1899. Материалы по доисторической археологии России. *Записки Русского археологического общества*, 11, вып. 1–2. Санкт-Петербург.

Сытая, Л. 2015. Два предмета импорта из раскопок А. В. Шекуна в Чернигове. *Покликання – археологія. Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернігів, с. 62–65.

Топорова, Е. В. 2013. Западноевропейская бронзовая чаша XII века из раскопок в Старой Руссе. *Вестник Новгородского государственного университета*, 73, 1, с. 111–113.

Топорова, Е. В. 2014. Романские бронзовые сосуды XII в. на территории Новгородской земли. *Археологические вести*, 20, с. 259–266.

Ханенко 1902. Ханенко, В. Н., Ханенко Б. И. *Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.)*, V. Киев.

Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года*. Киев.

Цветные 2008. *Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья* / А. А. Коновалов, Н. В. Ениосова, Р. А. Митоян, Т. Г. Сарачева. Москва.

Щавелева, Н. И. 1984. Киевская миссия польских доминиканцев. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 год*. Москва, с. 139–145.

Яковлев, Я. А. 1996. Первая находка Мааско-Рейнской чаши XII–XIII вв. в Азии. *Российская археология*, 4, с. 171–176.

Якубовський, В. 2003. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський.

Arents U., Eisenschmidt S. *Die Gräber von Haithabu (band 2)*. Neumünster, Wachholtz Verlag, 2010. Переклад Мазенковой О. Л. 2014. *Livet i Birka och Haithabu, 1 / Жизнь в Бирке и Хедебю*, 1, с. 25–36.

Beghelli, M., Pinar Gil, J. 2019. Cast Bronze Vessels in the 6th–9th Centuries: Remarks on an Assemblage of Liturgical Implements Found at Morbello (prov. Alessandria, Piedmont, I). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 49, Nr. 2, p. 275–295.

Cohen, A. S., Safran, L. 2006. Learning from Romanesque bronze bowls. *Word and Image*, 22 (3), p. 211–218.

Dohnal, V. 2011. Olomoucké nálezy bronzových mís. *Přehled výzkumů*, 52/2, s. 75–85.

Eisenschmidt, S. 1994. Kammergräber der Wikingerzeit in Aldanemark. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 25.

Hamann-Mac Lean, R. H. L. 1950. Antikenstudium in der Kunst des Mittelalters. *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 15, s. 157–250.

Ivakin, G. J. 2004–2005. Scandinavian grave finds in Kiev. *Historiska Nyheter. Specialnummer: Olga & Ingegerd*, p. 50–53.

Ivakin, G. 2007. Excavations at St. Michael Golden Domes Monastery in Kiev. *Kiev – Cherson – Constantinople. Ukrainian papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001)*. Kiev; Simferopol; Paris, p. 177–220.

Janowski, A., Kurasiński, T. 2003. The Graves with bronze bowls in the area of Early-Piast Poland (10th/11th to 12th century). Issues of Slavic-Scandinavian contacts. *Archaeologia Historica*, 28, p. 653–675.

Janowski, A. 2009. Grawerowane misy brązowe – zapomniane źródła ikonograficzne do dziejów uzbrojenia w średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia*, V, s. 111–136.

Janowski, A., Zamelska-Monczak, K. 2016. Sacrum – profanum. Dwa żywoty misy mosiężnej z Santoka. *Slavia Antiqua*, LVII, s. 199–219.

- Kisa, A. 1905: Die gravierten Metallschüsseln des XI. bis XIII. Jahrhunderts. *Zeitschrift für christliche Kunst*. Jg. 18, Heft 8, 10, 12.
- Kovács, E. 1961. Romanische gravierte Bronzeschalen in Ungarn. *Acta historiae artium Academiae hungaricae*, VII, p. 1–18.
- Lovag, Zs. *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. Catalogi Musei Nationalis Hungarici*. 1999. Ser. Archaeologica, III. Budapest.
- Medeltidens 1985. *Medeltidens ABC är en uppslagsbok ägnad termer och företeelser, som man kan stöta på i litteraturen om denna epoks kultur och historia* [red.: Nina Folin et al.]. Stockholm.
- Müller, U. 1996. Tugend- und Lasterschalen: Bemerkungen zu Ikonographie, Chronologie und Function einer Objektgruppe des hohen Mittelalters. *Realienforschung und historische Quellen*, ed. M. Fansa. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, 15. Oldenburg, p. 145–170.
- Müller, U. 1998. Gravierte romanische Bronzeschalen und Schachfiguren des 11./12. Jahrhunderts. *Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, 9, s. 39–48.
- Müller, U. 2006. *Zwischen Gebrauch und Bedeutung. Studien zur Funktion von Sachkultur am Beispiel mittelalterlichen Handwaschgeschirrs (5./6. bis 15./16. Jahrhundert)*. Zeitschr. Arch. Mittelalter, Beiheft 20.
- Müller, U. 2011. Hochmittelalterliche Bronzeschalen in Osteuropa. *Ekskluzywne zycie – dostojny pochówek: w kregu kultury elitarnej wieków srednich*. Wolin, s. 233–261.
- Poklewski, T. 1961. *Misy brazowe z XI, XII i XIII wieku*. Łódź.
- Quast, D. 2017. Romanische Bronzeschalen vom Monte Iato auf Sizilien. C. Rinne, J. Reinhard, E. Roth Heege, S. Teuber (Hrsg.), *Vom Bodenfund zum Buch. Archäologie durch die Zeiten. Festschrift für Andreas Heege*, Bonn, S. 83–90.
- Ross, M. C. 1962. *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 2: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*. Washington.
- Tamla, T. 1998. Bronzeschalen als Zeugnis der Christianisierung Estlands? *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8. –14. Jahrhunderts*, Mainz; Stuttgart, S. 9–36.
- Tamla, T., Valk, H. 2017. Gifts of the King. «Hanseatic» Bronze Bowls in thirteenth Century Estonia: Signs of Danish Crusades? *Archaeologia Baltica*, 24, p. 93–109.
- Trotzig, G. 1991. *Graftsmanship and fuction /A study of metal vessels found in Viking Age tombs on the island of Gotland, Sweden*. Stockholm.
- Weitzmann-Fiedler, J. 1956–1957. Romanische Bronzeschalen mit mythologischen Darstellungen. Ihre Beziehungen zur mittelalterlichen Schulliteratur. *Zeitschrift für Kunstwissenschaft*, 10, S. 109–152; 11, S. 1–34.
- Weitzmann-Fiedler, J. 1981. *Romanische gravierte Bronzeschalen*. Berlin.

Колекція фаянсу та фарфору XIX століття з розкопок по вул. Щекавицькій, 53 на Київському Подолі¹

Статтю присвячено колекції фаянсових та фарфорових виробів, що були виявлені під час розкопок Київського Подолу (вул. Щекавицька, 53). Вивчені зразки виготовлені на фабриках «Товариства М. С. Кузнецова», Києво-Межигірській фабриці, на заводі Ф. В. Сабаніна (Росія), а також в Англії, Німеччині, Франції. Згідно з клеймами, ці вироби були випущені в період з 1854 року до початку XX ст.

Ключові слова: фарфорові вироби, фаянсові вироби, декор, розпис, техніка друку, орнамент, клеймо, археологічні розкопки, Київ, XIX – початок XX ст.

The collection of faience and porcelain products discovered during the excavations of Kyiv Podil (53 Shchekavytska Street) is analyzed in the paper. The examined samples were made at the factories of the M. S. Kuznetsov Company, the Kyiv-Mezhyhiria factory, the F. V. Sabanin factory (Russia), as well as in England, Germany, and France. According to the stamps, these items were produced between 1854 and the early twentieth century.

Key words: porcelain products, faience products, decor, painting, printing technique, ornament, stamp, archaeological excavations, Kyiv, nineteenth – early twentieth centuries.

Матеріали пізнього Середньовіччя, а тим паче Нового часу, не завжди отримували належну увагу археологів. На даному етапі вивчення матеріальної культури України Нового часу є одним з напрямків у дослідженнях вітчизняних археологів та етнографів. У цих дослідженнях кераміка як одна з найбільш яскравих і виразних складових матеріальної культури посідає чільне місце. Її вивченню присвячено багато наукових праць – дисертацій і публікацій, які з'явилися останнім часом.

Фрагменти фарфорових виробів часто трапляються в археологічних об'єктах XIX ст., але відомі й раніше. Фарфорові та фаянсові вироби різного призначення (столовий, чайний, кавовий та інший посуд, декоративні вироби) масово виготовляли як у межах Російської імперії – заводи Імператорський, Гарднера, Межигірський, Кузнецова, Зусмана та ін., так і в провідних європейських країнах-виробниках цієї продукції – Англії, Німеччині, Франції, Австро-Угорщині. Фрагменти фарфоро-фаянсових виробів, якщо вони мають характерні ознаки або клейма заводів виробників, іноді можуть уточнити датування археологічних комплексів і об'єктів, у складі яких вони були виявлені.

Прикладом такого комплексного датування є археологічні об'єкти з розкопок 2011 року по вул. Щекавицькій, 53 на Київському Подолі. Ділянка містилася в північно-західній частині Подолу Києва в кварталі, обмежено-

му вулицями Почайнинська, Турівська, Набережно-Хрещатицька та Щекавицька. Місцевість, де розташований квартал, відома ще з часів Київської Русі. Уздовж берега старовинної річки Почайни кияни йшли в 988 році до її гирла, щоб прийняти хрещення. Звідси первісна назва Почайнинської вулиці – Хрещатицька, Хрещатик. У XVIII-XIX ст. була знищена піщана коса, що відокремлювала Почайну від Дніпра, унаслідок чого колишня дорога вздовж берега Почайни перетворилася в Дніпровську набережну і згодом отримала назву Набережно-Хрещатицька.

Турівська вулиця відома з 1812 року. Назву отримала від струмка Туровець, правої притоки річки Почайни (тепер у колекторі). Офіційна назва з 1869 року.

Вулиця Щекавицька пролягає від Ярославського провулку та старовинної гори Щекавиці до Набережно-Хрещатицької вулиці. Назва походить від імені Щека – одного з літописних засновників Києва [Тараненко, Шевченко та ін. 2012; 2013].

Під час археологічних досліджень по вул. Щекавицькій, 53 зафіксовано залишки міської садиби, яка складалася з комплексу чотирьох побутово-господарчих об'єктів. У цих об'єктах серед знахідок фарфоро-фаянсового посуду слід відмітити невеликий фрагмент глазурованої зеленої тарілки з рельєфним орнаментом Києво-Межигірської фабрики [Тараненко, Шевченко та ін. 2012].

¹ Щиро дякую за наданий матеріал керівникові науково-дослідного відділу археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» к.і.н. Сергію Тараненку.

Києво-Межигірська фаянсова фабрика заснована 1798 року. Назва походить від місцевості, де була розташована фабрика неподалік Києва на території колишнього Межигірського чоловічого монастиря. На землях монастиря були поклади каолінової глини, придатної для виробництва фаянсу. Тут уперше в Російській імперії стали випускати тонкий фаянс. Фабрику закрили в 1877 році. Серед продукції, яку виготовляли на фабриці, великий попит мав посуд з рельєфним декором з кольоровою глазур'ю. У нашій тарілці зберігся бортик і невелика смуга дзеркала. Бортик прикрашений крупним листям, яке розташовано вертикально. У нижній частині бортика проходить орнамент із трикутників, у центрі яких розміщена опукла крапка. На збереженій частині дзеркала є фрагмент орнаменту – дві квітки, що розділені двома смугами, які пересікаються (іл. 1: 5). Посуд з подібним декором виготовляли впродовж 1830-х років до закриття фабрики [Кузьмін 1910, с. 272; Нечипоренко 2017, с. 13; Чміль, Хамайко, Починок 2017, с. 229].

Гжельський керамічний район. Під час археологічних досліджень Києва майже в усіх шарах ХІХ ст. масово трапляються уламки фаянсового білого посуду із синьо-блакитним підглазурним розписом з рослинно-стилізованими та геометричними орнаментами. Посуд з таким декором відноситься до гжельського виробництва (Гжельський керамічний район Підмосков'я). Це, наприклад, глибока тарілка (d – 20,4 см), у центрі круглого дзеркала якої в подвійному колі хрестоподібно намальовано чотири трилисники, між якими чотири цятки (іл. 1: 1). Розпис виконано вільними мазками, недбало, без дотримання суворої симетрії. По бортику тарілки – рослинний орнамент, який розміщений між двома смугами. Орнаментальна композиція складається з чотирьох повторів одного сюжету з незначними відхиленнями: на рослинному стеблі дво- та трилистки, вусики-пагініці, що в'ються, грона стилізованих ягід барбарисок розташовані симетрично. Живописний декор виконано підглазурно в техніці ручного розпису кобальтом. Ці рослинні мотиви характерні для гжельського розпису [Дулькина, Григорьева 1988, с. 74–75].

Ще дві фрагментовані тарілки (d – 20 см та 20,2 см) за живописним декором і технікою виконання подібні до попередньої (іл. 1: 2, 3). Усі вони на зворотному боці денця мають заглиблений напис клейма, який не читається.

Вінця фаянсової тарілки прикрашені в геометричному стилі в «шахи» синього кольору (іл. 1: 6). Такий орнамент у «шахи» притаманний гжельському розпису.

Подібні тарілки з рослинною гірляндою та «шаховим» орнаментом були знайдені в Києві на вул. Гончара, 17–23 у 2008–2009 роках (розкопки А. О. Козловського), на Десятинному провулку, 3-А, 3-Б, 5-Д у 2010 та у 2012 роках (розкопки А. О. Козловського). Такі самі тарілки було знайдено на території Михайлівського Золотоверхого монастиря в корпусі хористів у 1998 році (розкопки Г. Ю. Івакіна) [Левченко 2014, с. 64–67].

Інша категорія – помадні банки фаянсові (d – 4,6 см, h – 5 см; d – 4,4 см, h – 5,1 см). Банки циліндричні за формою. Денця всередині – овальні. По зовнішньому верхньому краю є виїмка під покришку. Зовні й усередині перша вкрита темно-сірою емаллю, друга – емаллю графітового кольору. Колір глини білий (іл. 3: 9, 10). Ці вироби поширені в міських шарах Російської імперії другої половини ХVІІІ–ХІХ ст., зокрема, у Білорусі. Виробництво таких банок зафіксовано в Гжельському керамічному районі, у Москві у ХVІІІ–ХІХ ст., тому вважається, що їх звідти й завозили, хоча дослідники не виключають їхнього виробництва і в інших містах. Назва «помадні банки» досить умовна – припускають, що їх використовували в аптеках для абразивів, а також вживали у побуті для косметики [Зданович 1993, с. 65–66; Левко 56–57; Розенфельдт 1968].

На одному фрагменті фарфорової чашки стоїть клеймо **фабрики В. Сабаніна**. Чашка на круглому піддоні (d денця – 4 см). Піддон обведено золотою смужкою. Стінки чашки злегка розширені до верху. Основу ручки прикрашає рельєфний кленовий листок, розписаний помаранчево-коричневою фарбою. З одного боку тулуба збереглася золота смужка. На зворотному боці на денці стоїть надглазурне червоне клеймо – віньетка з написом: «Ф. В. Сабаніна» (іл. 3: 2). Чашку було виготовлено в 1845–1875 роках [Салтыков, 1952].

Іл. 1. 1–3, 6 – фрагменти посуду із гзельським розписом; 4 – тарілка англійського виробництва; 5 – фрагмент тарілки Києво-Межигірської фабрики. Авторка ілюстрації Л. Чміль

с. 193]. Вавила Сабанін заснував два заводи. Перший завод був заснований у 1845–1848 роках у сел. Власове Покровського повіту Володимирської губернії. У 1850-х роках завод було переведено в містечко Климовка. Випускали трактирний і парфумерний посуд, аптекарські банки. У 1869 році було відкрито другу фабрику при с. Ратиково Олександрівського повіту Володимирської губернії. Першу фабрику 1875 року закрити спадкоємець В. Сабаніна його син Петро. Друга ще працювала на початку ХХ ст. Коли її було закрито, невідомо [Салтыков 1952, с. 110; Родионов 2005, с. 198].

Більшу частину посуду, який трапляється в Києві в археологічних розкопках, виготовлено на підприємствах Товариства М. С. Кузнецова. **Товариство виробництва фарфорових і фаянсових виробів М. С. Кузнецова** було засновано 1889 року з правлінням у Москві й об'єднувало 8 підприємств Російської імперії, що випускали фарфорову і фаянсову продукцію.

Почали вони свою фамільну справу в 1810 році з кустарного закладу, заснованого в Гжелі в селі Ново-Харитонове Я. В. Кузнецовим. Поступово родичі та спадкоємці Я. В. Кузнецова відкрили фабрики по всій країні. Кілька виробів, що виготовлені на цих підприємствах, було знайдено на Щековицькій, 53.

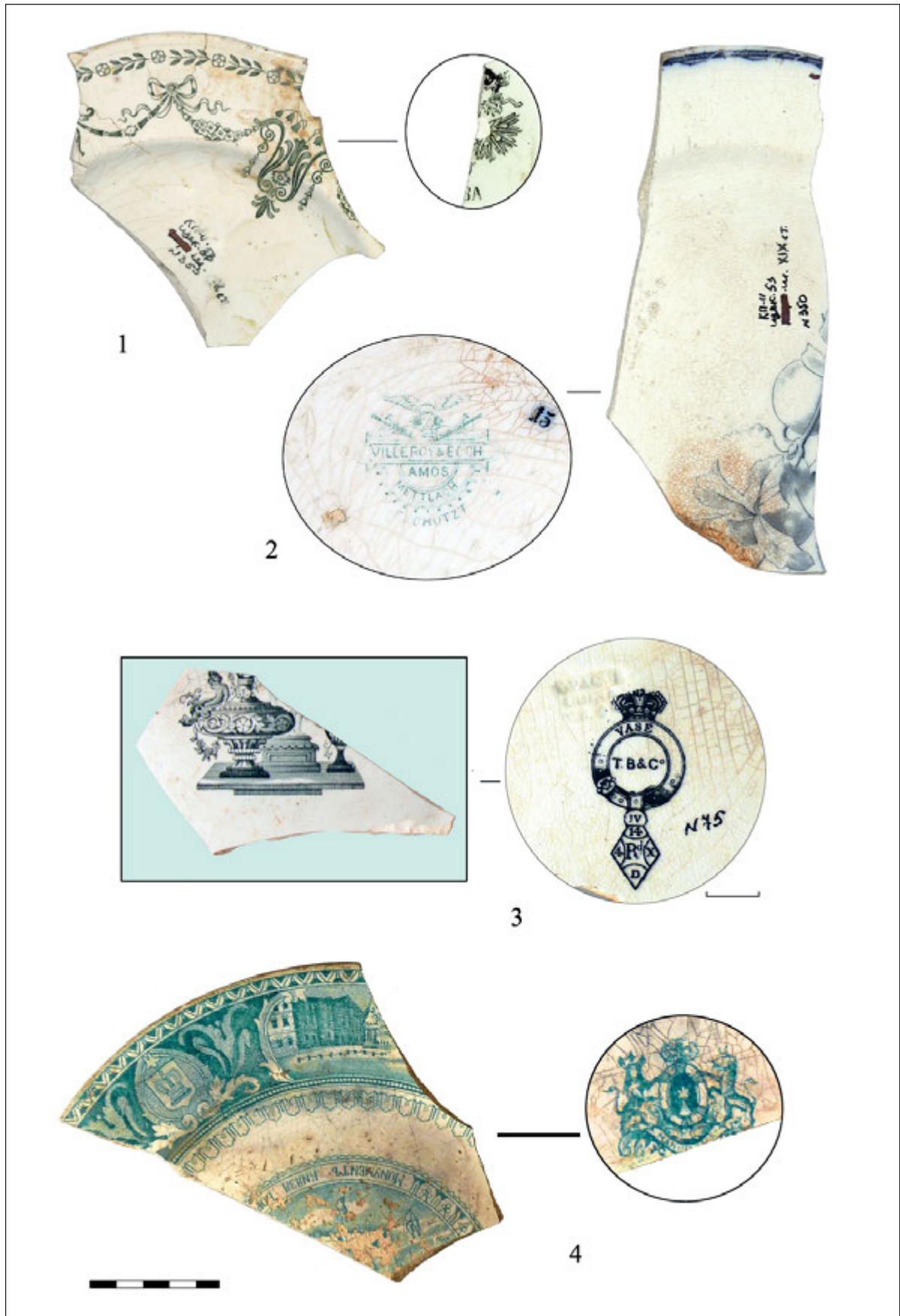
Дульовська фабрика Кузнецових. Це найбільше фарфорове підприємство Кузнецових, засноване 1832 року у Володимирській губернії. На двох фарфорових фрагментах стоять клейма цієї фабрики. Один виріб – білий, циліндричний за формою (d денця – 6,8 см). По зовнішньому краю денця проходять залишки золоті смужки. На зворотному боці денця міститься підглазурне зелене клеймо – шестикутна зірочка з написом у віньєтці «С. Т. Кузнецова въ дулевъ» (іл. 3: 1). Назва села з маленької літери присутня на виробах раннього періоду. Такий тип клейма наносили на вироби заводу С. Т. Кузнецова в Дульові Володимирської губернії в 1854–1864 роках [Салтыков 1952, с. 122, 181].

Другий виріб – фрагмент білого блюдця (d денця – 8 см, d вінця – 15 см). Збереглися частини від дзеркала та бортика. Блюдце глибоке, на круглому піддоні, вінця розхи-

лені, по їх краях видно сліди позолоти. На дзеркалі в центрі – залишки тонкої смуги, яка утворювала коло. По бортику по вертикалі нанесено стилізоване зображення рожевого бутону квітки. Праворуч у верхньому кутку – два помаранчево-коричневі мазки (іл. 3: 3). Малюнок виконано ручним розписом. На зворотному боці на денці – надглазурне червоне клеймо – двоголовий орел, під яким напис по колу «ФАБРИКИ М. С. КУЗНЕЦОВА». У центрі напис «въ ДУЛЕВЪ». Клеймо відноситься до раннього періоду діяльності М. С. Кузнецова 1864–1872 років [Родионов 1952, с. 103].

Тверська фабрика. У 1870 році М. С. Кузнецов купив фаянсове підприємство Ауербаха, що було розташоване в с. Кузнецові за 70 км від Твері. З цього часу підприємство стало називатися Тверською фабрикою. До виробництва Тверської фабрики відноситься фрагмент фаянсової покритки від маснички. Верхня частина виробу – скульптурна фігура у вигляді курки, що сидить на гнізді (іл. 3: 8). Покрита різнокольоровою глазур'ю (зеленою, чорною, рожевою, жовтою, білою). Маснички з декором у вигляді курки почали випускати на фабриці в 1884–1885 роках.

Ще один фрагмент фаянсової тарілки прикрашає друкований декор «Монумент князя Воронцова», виготовлений за англійським шаблоном на одній із фабрик М. С. Кузнецова. Зображення виконано зеленою фарбою. На дзеркалі зображено міський пейзаж, окантований орнаментальною смугою. На смузі фрагмент напису «MONUMENTЪ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА». По бортику тарілки розташовано овальний медальйон із царською короною, оточений стилізованим листям. Далі по бортику в картуші – зображення одного з архітектурних видів Одеси (іл. 2: 4). На зворотному боці денця фрагмент підглазурного зеленого клейма з геральдичною композицією з латинськими літерами. Тарілка датується 1870–1889 роками [Родионов, 2005, с. 116]. Це клеймо, що імітує Королівський герб Британії, використовували, щоб ввести в оману покупця. Таким чином видавали виріб за англійський фаянс. Подібні клейма ставили на виробництві Києво-Межигірської фабрики, фабрики Зуссмана в Кам'яном Броді, фабрики Техфельда та Астерблюма у Влоц-

Іл. 2. 1 – фрагмент фаянсової тарілки Товариства М. С. Кузнецова; 2 – фрагмент фаянсової тарілки німецької фірми «Villeroy & Boch»; 3 – фрагмент фаянсової тарілки англійського виробника «Томас Буф і компанія»; 4 – фрагмент фаянсової тарілки фабрики М. С. Кузнецова. Авторка ілюстрації Л. Чміль

лавську та ін. [Кузьмин 1910, с. 272; Родионов 2005, с. 91, 209].

На іншому фрагменті фаянсової тарілки (d – 24 см) частково збереглося підглазурне зелене клеймо. По ньому можна визначити, що тарілку було виготовлено на одному з підприємств «Товарищества М. С. Кузнецова» в 1889–1900 роках [Салтыков 1952, с. 184]. Збереглася частина дзеркала та бортика тарілки. Край вінця бортика – фестончатий. Уздовж вінця йде смуга друкованого зеленого орнаменту – стебло з листочками, що розміщені попарно. Кожні три пари розділено стилізованою квіткою. Під ним – смуга рельєфного орнаменту. Нижче по бортику – гірлянда з квітів, стрічок, кринів, дзвіночків (іл. 2: 1).

Окрему категорію столового посуду цієї колекції становлять фаянсові тарілки *англійського виробництва*. Англія посідала перше місце у Європі за кількістю керамічних підприємств. У середині XVIII ст. англійські керамісти розробили декорування тонкого фаянсу методом переводного друку. Техніка друку стала широко застосовуватися через дешевизну виготовлення на відміну ручного розпису. На англійських підприємствах було розроблено сюжети друкованих декорів на тему романтичних пейзажів, рослинних і геометричних візерунків, топографічні види. Для російського ринку вони розробили види Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Києва. У представленій колекції 8 фаянсових тарілок англійського виробництва. Здебільшого на них стоять клейма на тему британського герба. Крім клейма виробника, на вироби ставили реєстраційну марку лондонського Патентного бюро у вигляді ромба. Букви та цифри по кутах ромба відображали дату реєстрації декору виробу [Левченко, Крижановський 2019, с. 124].

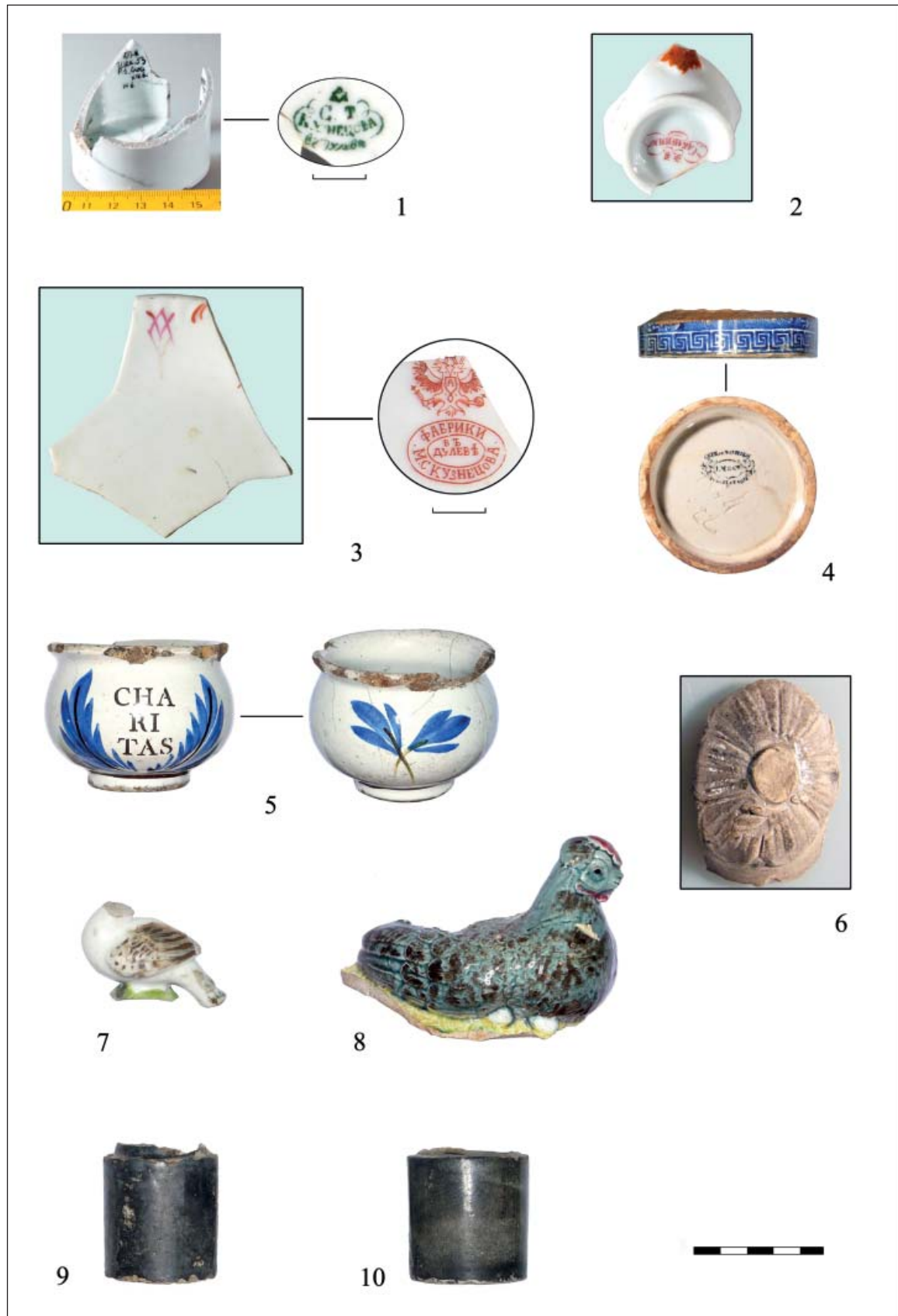
На одній тарілці (d – 26,5 см) дзеркало прикрашене друкованим зеленим зображенням, де на тлі рослинності – левиця та лев. Бортик обрамляє рамка геральдичного орнаменту. У центрі – архітектурна ваза, обабіч, якої симетрично розташоване гротескне зображення коней з рослинними мотивами на тулубі (іл. 1: 4). На зворотному боці денця нанесено підглазурне зелене клеймо, за основу якого взято британський герб. У цент-

рі – овальний медальйон, увінчаний короною. З двох боків корони – латинські літери G та F. По краю медальйона – девіз ордену Підв'язки: «HONI SOIT Y MAL Y PENSE» (франц. «Ганьба тому, хто погано про це подумає»). Ліворуч від медальйона – зображення лева зі стрічкою та написом: «DEUET» (Бог), праворуч на зображенні єдинорога на стрічці – «DROIT» (Право). Під клеймом – напис «PEGASUS». Це клеймо поки ще не вдалося атрибутувати.

На іншій тарілці (d денця – 8 см) центр дзеркала прикрашає розетка рослинного орнаменту. Зображення друковане рожевою фарбою (рис. 4: 2). На зворотному боці денця – фрагмент рожевого клейма з єдинорогом і левом. По цьому фрагменту клейма визначити виробника неможливо. Фаянс тонкостінний.

Наступна тарілка була виготовлена на підприємстві «Томас Буф і компанія» (Стаффордшир, Берслем, Танстолл 1868–1872 роки) Зберігся уламок дзеркала тарілки (12×6 см) (іл. 2: 3). На уламку – зображення архітектурних ваз із антропоморфними й рослинними елементами та скульптур. Друк виконано чорно-сірою фарбою. На зворотному боці – підглазурне чорне клеймо у вигляді кола, над яким розміщено королівську корону, по центру кола – аббревіатура виробника «TB&C»; з написом назви декору «VASE» (ваза). Під клеймом виробника – британська реєстраційна марка у вигляді ромба. По кутах ромба розташовані літери та цифри, які вказують номер виробника, рік, місяць та день реєстрації декору виробу – 14 вересня 1868 року. Ліворуч від клейма у верхній частині – вдавнений у тісті напис у три рядки. На денці є також вдавнена літера L.

Особливо розповсюдженими були вироби з друкованими зображеннями архітектурних мотивів. На фрагменті однієї тарілки – декор «Акрополь». Збереглася нижня частина бортика й частина дзеркала. Друк виконано темно-коричневою фарбою. На дзеркалі – зображення античного портика в оточенні рослинної композиції, у яку вплітається орнамент – хвиля, яка набігає (іл. 4: 6). На зворотному боці на денці – фрагмент підглазурного коричневого клейма. Англійську тарілку з аналогічним декором було знайдено під час археологічних розкопок по вул. Олегівській

Іл. 3. 1, 3 – фрагменти фарфорових виробів виробництва Дульовської фабрики Кузнецових; 2 – фрагмент фарфорової чашки фабрики В. Сабаніна; 4 – фрагмент фаянсового денця з клеймом французького виробництва Крей-Монтеро; 5 – фаянсова банка для косметики (?); 6 – фаянсова покритка; 7 – фарфорова статуетка птаха; 8 – фрагмент фаянсової покритки від маснички; 9, 10 – помадні банки. Авторка ілюстрації Л. Чміль

у м. Києві [Левченко, Крижановський, Іванов 2020, с. 164].

На наступній тарілці (d денця – 7 см) на дзеркалі міститься зображення парково-архітектурного пейзажу зі скульптурами. По бортику проходять смуги геометричного та стилізованого рослинного орнаментів. Зображення – друковані, виконані рожевою фарбою. На зворотному боці денця – фрагмент підглазурного рожевого клейма на тему британського герба. На денці – фрагмент іншого рожевого підглазурного клейма, у вигляді корони (іл. 4: 1).

На уламку наступної тарілки (d – денця 13 см) – фрагмент пам'ятника генерал-губернатору Новоросійського краю та Бессарабії князю М. С. Воронцову (1782–1856), що на Соборній площі в Одесі. Друк виконано рожевою фарбою. На зворотному боці денця зберігся фрагмент рожевого клейма на тему британського герба. На стрічці під клеймом – фрагмент напису назви декору «[WORONZ]OFF». Над клеймом виробника – британська реєстраційна марка у вигляді ромба з вказівкою датування реєстрації декору – 15 вересня 1866 року. На денці є також вдавлений напис (іл. 4: 4). Багато англійських фабрик випускали за патентом цей друкований декор. З аналогічним зображенням пам'ятника М. С. Воронцову знайдено блюдо в коричневому декорі під час розкопок по вул. Олесь Гончара, 17–23. Воно виготовлено під назвою «ODESSA» фірмою «Hore & Carter» в Бурслемі, графство Стаффордшир [Левченко, Крижановський 2019, с. 125].

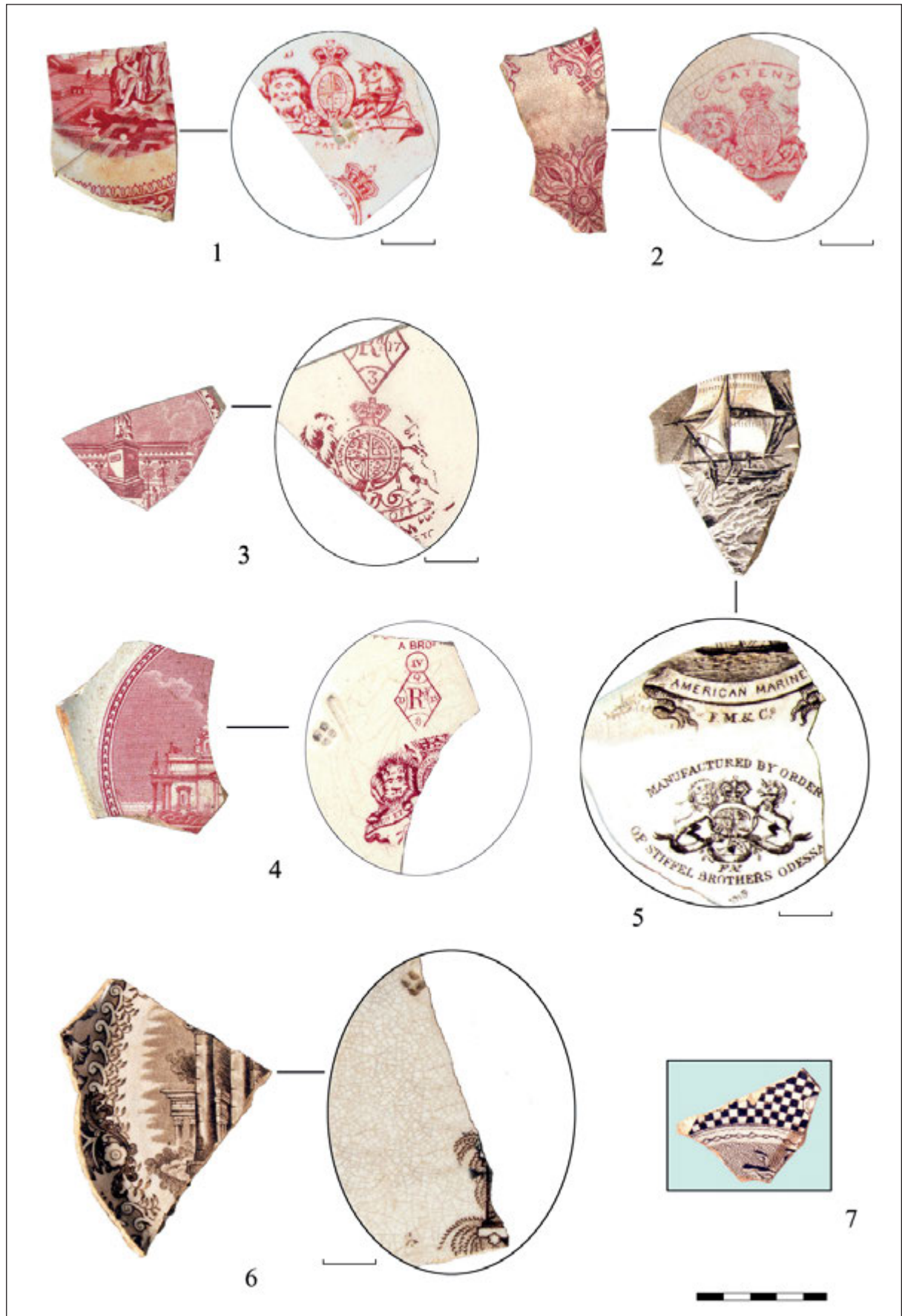
На дзеркалі іншої тарілки – фрагмент архітектурного пейзажу із зображенням палацу з куполами та портика з колонами. Друк виконано рожевою фарбою (іл. 4: 3). На зворотному боці денця – фрагмент рожевого клейма з геральдичною композицією. Над клеймом виробника – фрагмент британської реєстраційної марки у вигляді ромба. За ним можна визначити, що декор тарілки зареєстровано в 1841–1867 роках. Над ромбом напис: «A BRO^S». Виготовлено тарілку на відомій англійській мануфактурі «*Georg Leach Ashworth & Bros*» у місті Хенлі в графстві Стаффордшир на експорт у Російську імперію. Датується тарілка періодом 1862–1890 років [GL Ashworth & Bros (LTD) 2024; North Staffordshire 2024].

Керамічні підприємства Англії укладали торгові контракти з торговими домами Російської імперії. Так, на наступному фрагменті тарілки виробництва «*Morley and Co*» («Морлі та компанія»), крім клейма виробника, стоїть торгова марка замовника Торгового дому «Братів Стеффель»: «OF STIFFEL BROTHERS ODESSA». Брати Стеффель – Людвіг і Сітон – одесити німецького походження. Їм належало декілька магазинів в Одесі [Губарь 2016]. На частині дзеркала тарілки, що збереглося (7,5×5,1 см) – друковане зображення темно-коричневою фарбою морського пейзажу – бурхливе море та вітрильник (іл. 4: 5). Тарілку прикрашав декор під назвою «Американський флот» («*American marine*»).

На зворотному боці денця – підглазурне клеймо з геральдичною композицією та супроводжуваними написами. Над клеймом – «MANUFACTURED BY ORDER». Знизу – напис у два рядки. Перший рядок – «FM». Другий – «OF STIFFEL BROTHERS ODESSA». На денці – фрагмент ще одного зображення морського пейзажу. Під ним – напис: «AMERICAN MARINE». У другому рядку – аббревіатура виробника Френсіса Морлі: «F.M. & C».

Компанія Морлі була розташована в Стаффордширі, Шелтон у місті Хенлі. Цю мануфактуру заснував ще в 1750-х роках Джон Бедделі. Упродовж століття фірма належала різним компаніям. У 1845 році єдиним власником став Френсіс Морлі. З цього часу вона називається «*Morley and Co*». У 1863 році фірму у Френсіса Морлі викупили брати Ешворти та перейменували її в «*Ashworth and Brothers*» [Тарлыгина 2018, с. 322, 330].

Наступний виріб – фаянсова біла тарілка (d денця – 24,3 см), що виготовлена в Німеччині всесвітньо відомим виробником кераміки «*Villeroy & Boch*» (іл. 2: 2). На дзеркалі – друковане зображення сіро-синьою фарбою городньої рослини з великими листками та частиною плоду. Край вінець бортика прикрашено темно-синьою гілкою обплетеної стеблом рослини. На зворотному боці денця – надглазурне друковане зелене клеймо: під зображенням голови Гермеса в крилатому шоломі і двох жезлів-кадуцеїв орнаментальний знак з горизонтальним написами: «VILLEROY & BOCH», «AMOS»,

Іл. 4. 1–6 – фрагменти фаянсових тарілок англійських фабрик; 2 – фрагмент фаянсового блюдця.
Авторка ілюстрації Л. Чміль

«METTLACH», «GESCHUTZT». Від клейма праворуч темно-синьою фарбою написано цифру 15. На денці по черепку прокреслено цифру 23. Ця серія зареєстрована під назвою «AMOS». Клеймо відноситься до періоду 1874–1909 років [PM & M Німеччина]. Німецька фірма «*Villeroy & Boch*» – одна з найбільших європейських виробників кераміки – була заснована 1 січня 1841 року членами двох сімей – Віллерау і Бох, які, поріднившись, створили товариство з правлінням в Меттлахе. «*Villeroy & Boch*» з другої половини XIX ст. експортувала свої вироби у Російську імперію. Продукція фірми була високо оцінена членами Імператорського двору. Фірма «*Villeroy & Boch*» отримала звання постачальника імператорського двору. Ще одним свідомством популярності її продукції служать клейма деяких місцевих заводів – М. С. Кузнецова на Тверській фабриці, І. Е. Кузнецова в Грузино, Зуссманна в Кам'яному Броді, польська влоцлавська фабрика «Брати Кон і К» та ін., які з розрахунку на неуважного або малограмотного покупця свідомо використовували емблему клейма «*Villeroy & Boch*», вносячи в неї деякі зміни [Корусь 2012, с. 44–50; Корусь 2013; Левченко, Крижановський, Іванов 2020, с. 167].

На наступному фрагменті фаянсового виробу – на денці (d – 6,8 см) – стоїть чорне клеймо, що складається з геральдичної композиції з літерами у віньєтці: «LM&C» (Lebeuf, Milliet et Cie). Над віньєткою і під віньєткою написи латинськими літерами. На денці прокреслено по сирому черепку цифри 1544 і 22. Виріб має кільцевий піддон. Із зовнішнього боку прикрашений меандровим орнаментом синього кольору (іл. 3: 4). Посуд був виготовлений у Франції на виробництві **Крей-Монтеро**.

Цю компанію було створено в 1840 році внаслідок злиття двох фабрик у Крейї та Монтеро. До 1876 року вона мала назву *Faïenceries de Creil et Montereau* з торговою маркою Lebeuf, Milliet et Cie. Виробництво двох фаянсових фабрик було однаковим до 1895 року, коли компанія закрила після пожежі фабрику Creil. Випуск фаянсової продукції фірмою Creil et Montereau продовжувався до 1920 року [Крей і Монтеро].

Фаянсова біла банка для косметики (?) (d денця – 4 см, d вінець – 6,9 см, h – 5,5 см) має опуклу форму, на круглому піддоні. Вінець плавно відігнуті назовні. З одного боку на тулубі чорною фарбою зроблено трафаретний напис друкованими латинськими літерами у три рядки «CHA RI TAS» (у перекладі – «любити»). Обабіч від напису намальовано дві симетричні гілки із синім листям на чорному стеблі (іл. 3: 5). З другого боку – дві гілочки синіх пролісків на чорних перехрещених стеблах. Піддон обведено чорною смужкою. Живописний декор виконано в техніці ручного розпису. На виробі відсутнє клеймо, що значно ускладнює визначення часу появи та виробника. Можна припустити, що цей виріб відноситься до іноземного виробництва.

Від фаянсового виробу (блюдця?) збереглися частина бортика та дзеркала. Розміри 5,5×4 см. Зображення виконано темно-коричневою фарбою. По бортику зроблено «шаховий» орнамент, який відокремлюється від дзеркала смугою крапель і смугою переплетених ліній (іл. 4: 7). Орнаменти виконано ручним розписом доволі невпевнено, з порушенням симетрії. Фаянс доброї якості. Походження цього виробу поки що не визначено.

Можливо, від покришки фаянсового виробу походить фрагмент, вкритий поливою сіро-бежевого кольору. Зовні він має рельєфний декор у вигляді шестипелюсткової квітки. Зверху на двох пелюстках – зміщення формовочної маси (іл. 3: 6). З внутрішнього боку виріб вигнутий. По цьому фрагменту визначити виробника та час виготовлення неможливо. Ймовірно, це виріб кустарного виробництва.

Фрагмент фарфорової білої статуетки у вигляді хижого птаха, яка слугувала ручкою від покришки або є фрагментом скульптурної композиції. Крила прорисовано надполив'яним розписом коричневою фарбою. Нижню частину статуетки вкрито світло-зеленою фарбою. На хвості – плями світло-зеленої фарби (іл. 3: 7).

Загалом під час археологічних досліджень на цій ділянці розкопок було знайдено 13 (50%) фаянсових та фарфорових виробів російського походження, 9 (35%) іноземних, 4 (15%) невизначених.

Джерела та література

- Гладкий, М. З. 1969. Фаянс. *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва*. Львів, с. 92–95.
- Губарь, О. 2016. Посуда одесских рестораций 19-го века. URL: <http://culturemeter.od.ua/posuda-odesskih-restoracij-19-go-veka-14216/> [Дата звернення 19 серпня 2020 р.].
- Дулькина, Т. И., Григорьева, Н. С. 1988. *Керамика Гжели XVIII–XX веков*. Москва.
- Здановіч, Н. І., Трусаў, А. А. 1993. *Беларуская паліваная кераміка XI–XVIII стст.* Мінск.
- Корусь, Е. 2012. Каменнобродский фаянс А. Ф. Зуссмана: изделия и марки. *Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования*, 4, с. 44–50.
- Корусь, Е. 2013. Фарфор и фаянс Царства Польского. *Антиквар*, № 9 (76), сентябрь.
- Коханский, В. 1892. *Одесса и ее окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга*. Одесса.
- Кузьмин, Е. 1910. Межигорский фаянс. *Киево-Межигорская фаянсовая фабрика*. Киев, с. 259–268.
- Левко, О. Н. 1992. *Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии*. Минск.
- Левченко, Т. И. 2014. Гжельский фаянс из раскопок в Киеве. *Культура русских в археологических исследованиях: [Сб. науч. ст.]*, 2. Омск; Тюмень; Екатеринбург, с. 64–67.
- Левченко, Т. 2014. Фаянс і фарфор з археологічних розкопок Десятинного провулка в Києві. *Opus mixtum*, 2, с. 192–199.
- Левченко, Т., Крижановський, В. 2019. Англійський фаянс із археологічних розкопок по вул. Олеся Гончара, 17–23 (м. Київ). *Opus mixtum*, 7, с. 124–126, табл. XXXI–XXXIII.
- Левченко, Т., Крижановський, В., Иванов, О. 2020. Західноєвропейський фарфор і фаянс із розкопок по вул. Олегівській (м. Київ). *Opus mixtum*, 8, с. 163–169.
- Левченко, Т., Крижановський, В., Иванов, О. 2023. Фарфор і фаянс з археологічних досліджень по вул. Гончара, 17–23 у Києві. *Opus mixtum*, 11, с. 158–169.
- Нечипоренко, Т. 2017. *Кієво-Межигірський фаянс з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва*. Харків.
- Родионов, А. М. 2005. *Марки русского фарфора*. Киев.
- Розенфельдт, Р. Л. 1968. *Московское керамическое производство*. Москва.
- Салтыков, А. Б. *Русская керамика XVIII – начала XX вв.* Москва.
- Тараненко, С. П., Шевченко, Д. О., Сагайдак, М. А., Міліцин, Д. М., Івакін В. Г. 2012. *Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва НАН України за адресою вул. Щекавицька, 53 у Подільському районі м. Києва у 2011 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 6, 2011/207.
- Тараненко, С. П., Шевченко, Д. О., Сагайдак, М. А., Міліцин, Д. М., Івакін В. Г. 2013. Дослідження у Києві по вул. Щекавицькій, 53 в 2011 р. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ; Луцьк, с. 407.
- Тарлыгина, Д. Ю. 2018. *Английская керамика XVIII–XX веков в собрании исторического музея*. Москва.
- Чміль, Л., Хамайко, Н., Починок, Е. 2017. Фаянсове виробництво Межигір'я за археологічними даними. *Opus mixtum*, 5, с. 192–199.
- Крей і Монтеро. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Fa%C3%AFence_de_Creil-Montereau [Дата звернення 20 листопада 2024 р.].
- North Staffordshire Pottery Marks. URL: <http://www.thepotteries.org/mark/a/ashworth.html> [Дата звернення 12 листопада 2024].
- Сторінка РМ&М Німеччина Саарський басейн. URL: <http://www.porcelainmarksandmore.com/germany/saar/mettlach-01/> [Дата звернення 22 листопада 2024].

Деякі особливості емалей «барм» із Сахнівського скарбу

У статті розглядаються деякі особливості емалевих зображень і написів на щитках «барм» із середньовічного скарбу, знайденого 1900 року поблизу села Сахнівка сучасної Черкаської області. Зазначається, що форма титла, діакритичного знака над написами, не є типовою для слов'янських і грецьких написів, але має паралелі в латинських і деяких грецьких написах, зроблених, імовірно, західноєвропейськими майстрами. Використання деяких кольорів відрізняється від усталеного в православній іконографії XII–XIII ст. і тягнє до італо-візантійського релігійного мистецтва цього періоду. Сукупність кількох ознак дає змогу зробити висновок, що емалі могли бути виготовлені майстром латино-грецького культурного середовища.

Ключові слова: Сахнівський скарб, «барми», перегородчасті емалі, титло, іконопис, Богородиця, Ісус Христос, Іоанн Хреститель, Предтеча, Сицилія, XII–XIII ст.

Some features of enamel images and inscriptions on the shoulder-mantle (barm) from the medieval treasure found in 1900 near Sakhnivka village in contemporary Cherkassy region is considered in the paper. The form of the titlo, the diacritical mark above the inscriptions, is not typical for Slavonic and Greek inscriptions but has a parallels in Latin inscriptions and some Greek ones, probably made by Western European craftsmen. The author notes that the use of some colors differs from those established in Orthodox iconography of the 12th–13th centuries and is drawn toward Italian-Byzantine religious art of this period. The combination of several features makes it possible to conclude that the enamels may have been made by a craftsman of the Latin-Greek cultural circle.

Key words: Sakhnovsky treasure, shoulder-mantle (barm), cloisonné enamels, titlo, iconography, Virgin Mary, Jesus Christ, John the Baptist, Forerunner, Sicily, 12th–13th centuries.

Скарб, виявлений, імовірно, восени 1900 року поблизу села Сахнівка в сучасній Черкаській області, є одним з найбагатших скарбів руського Середньовіччя. Перша інформація про нього з'явилась в «Археологической летописи Южной России» в січні 1901 року [Беляшевский 1901, с. 3], а восени з'явилася детальна публікація [Беляшевский 1901, с. 150–162]. Власником більшої частини скарбу став Б. І. Ханенко – відомий київський підприємець, громадський діяч, колекціонер та меценат. Один ланцюг, що складався з квадрифолійних бляшок, надійшов до зборів М. П. Боткіна – петербурзького художника та колекціонера. У 1902 році в ханенківському виданні «Древности Приднепровья» опубліковано перелік предметів зі скарбу, таблиці з їх зображеннями та додаткові відомості про обставини знайдення [Древности Приднепровья 1902, с. 12, 14, 21–22, табл. XXXI–XXXIII]. У подальшому скарб було описано в каталогах Г. Ф. Корзухіної [Корзухина 1954] та Н. В. Жилиної [Жилина 2017], а окремі предмети зі скарбу розглядали різні автори в контексті тієї чи іншої теми [Толочко 1963, с. 145–164; Бочаров 1984; Рябцева 2005, інші].

Нині більша частина коштовностей зі скарбу зберігається в Національному музеї історії України, зокрема: золота діадема, золоті та срібні колти, очілля з дугоподібних жолобчастих бляшок, рясна з «колодочок» та з ква-

дрифолійних бляшок, чотири медальйони із зображеннями архангела, Ісуса Христа, Іоанна Хрестителя та Богородиці, нагрудна прикраса з криноподібними підвісками, біконічними намистинами та круглим медальйоном, біконічні намистини, оздоблені дрібними перлами, ажурні круглі намистини, прикрашені зерню, шийні гривни, сережка з напускною сферичною намистиною, одинадцять тринамистинних сережок київського типу та золотий зливочок-брусочок.

Уже зазначалося, що особливістю Сахнівського скарбу є дивовижне багатство та різноманітність виробів, прикрашених у техніці перегородчастої емалі: це золота діадема з дев'яти оздоблених перегородчастою емаллю пластин за інв. № ДМ-1783, парні колти з емалевими зображеннями за інв. № ДМ-1779, ДМ-1780, ланцюги з квадрифолійних бляшок («рясна») за інв. № ДМ-1775 та медальйони зі вставними щитками із зображеннями Ісуса Христа за інв. № ДМ-1777, Богородиці за інв. № ДМ-1795, Іоанна Хрестителя за інв. № ДМ-1778 та архангела за інв. № ДМ-1776, які, можливо, становили одну нагрудну прикрасу [Малюк 2023, с. 134–157]. За виявленими в скарбах домонгольського часу нагрудними прикрасами, що складались із медальйонів, закріпилась назва «барми». Вона перенесена з коштовного опліччя, що входило до складу князівського й царського убору в пізніші часи. Етимологія слова залишаєть-

Іл. 1. Пластина із зображеннями Богородиці (інв. № ДМ-1795). Світлина Д. Клочко

ся дискусійною, як, власне і те, як називали намиста з медальйонами на Русі [Корзухина 1954, с.56]

Усі ювелірні вироби із Сахнівського скарбу відрізняються за технічним рівнем та стилістикою і їх особливості дають можливість робити припущення щодо їх походження. Це, зокрема, стосується емалевих зображень та написів на вставних щитках «барм».

Спільною рисою трьох емалевих пластин є наявність написів. На пластині із зображенням Богородиці на золотому тлі праворуч від постаті трохи вище рівня плеча є напис «М-Р» з титлом, ліворуч, над долонею – «ΘΥ» з титлом (іл. 1), на пластині із зображенням Ісуса Христа праворуч від постаті трохи вище рівня плеча – літери «ІС» з титлом, ліворуч – «ХС» з титлом (іл. 2), на пластині із зображенням Іоанна Предтечі праворуч від постаті на рівні плеча – літери «ІСД» з титлом (іл. 3). Усі написи гравіровані на золотому тлі й заповнені емаллю червоного кольору. Здається, що найбільш впевнено виконано напис на пластині із зображенням Христа, напису на пластині із зображенням Богородиці немовби затісно на поверхні, його лінії недбалі. Напис на пластині із зображенням Іоанна Предтечі нібито незавершений, адже ім'я не супроводжується ні словом «святий», ні «Предтеча» або «Хреститель».

Усі написи є скороченнями, над кожним – характерний для скорочень діакритичний знак, так зване титло. У всіх написах знаки мають однакову форму. Титло зображено у вигляді лінії, у центральній частині вигнутої під прямими кутами, завдяки чому утворено виступ, що нагадує літеру «п». Зображення титла подібної форми, схоже, не надто поширені у слов'янській або грецькій епіграфіці. На сьогодні, крім сахнівських «барм», відомі два предмети, що походять з території Русі і мають написи з титлами, форма яких близька до сахнівських: вони мають вигляд лінії з вигином у центральній частині, що утворює аркоподібний виступ. Це насамперед хрест Єфросинії Полоцької, на лицьовому боці якого у верхньому середохресті по кутах розміщено круглі емалеві пластини з літерами синього кольору на білому тлі (іл. 4) [Макарова 1975, табл. 19.5]. З чотирьох пластин з написами повністю збереглася на момент фотофіксації одна, з написом «ХС». Одна, з написом «ІС», пошкоджена (значні втрати емалі тла), ще на одній емаль майже повністю втрачена, хоча напис «НІ» читається. Четверта пластина зруйнована, очевидно, на ній мали бути літери «КА». Над тими написами, що збереглися, титло зображено у вигляді прямої лінії, з дугоподібним виступом у центральній частині. Оскільки на оправі хреста є напис «Г[оспод]и, помози рабу своєму Ла-

Іл. 2. Пластина із зображеннями Ісуса Христа (інв. № ДМ-1777). Світлина Д. Клочко

Іл. 3. Пластина із зображеннями Іоанна Предтечі
(інв. № ДМ-1778). Світлина Д. Ключко

зору, нареченому Богъши, съделавшему крѣсть сии цркви стаго Спаса и Офросиньи», вважають, що хрест у 1161 році виконав руський майстер Лазар Богша. Однак, на жаль, основні дослідження були здійснені за старими фотографіями, рисунками та описами [Алексеев 1957, с. 224–244; 1993, с. 70–78; Макарова 1975, с. 70–73, 118–121] уже після зникнення самого предмета в 1941 році, і не виключено, що не всі особливості цього твору були достатньо проаналізовано. Зокрема, дослідники майже не звернули уваги на перелік реліквій, які мали зберігатися в цьому релікварії і становили його справжню цінність. Зважаючи на величезну роль, яку в Середньовіччя відігравали священні реліквії, а особливо кров Христовою [Sibout 2007, р. 27–33], яка, судячи з напису, мала б міститися в ємності у верхньому середохресті, можна зробити певні припущення щодо історії створення та побутування цього хреста і переглянути або доповнити попередні висновки.

Грецькі написи з титлами у вигляді лінії з аркоподібним виступом в центральній частині також є на трьох гравірованих медальйонах із зображенням Деїсуса (іл. 5) на срібному потирі, що зберігається в Оружейній палаті московського Кремля [Стерлигова 1993, рис. 6–8]. Потир походить зі Спасо-Преображенського

собору в Переславлі-Залеському, побудованого князем Юрієм Долгоруким. Традиційно створення потира також пов'язували з його іменем, але дослідження І. А. Стерлигової свідчить, що потир, який має західні аналогії форми та декору чаші, а також стилю зображень, найвірогідніше, міг бути виконаний західноєвропейським майстром на замовлення владимири-суздальського князя Юрія Всеволодовича, онука Юрія Долгорукого. Еклектична палеографія написів, що поєднує риси XI ст., XII ст. і XIII ст. може свідчити про роботу зі взірця і підтверджує датування потира початком XIII ст. [Стерлигова 1993, с. 5–24].

У латинському світі коло написів як латиною, так і грецькою, з титлом у вигляді лінії з аркоподібним виступом значно ширше. Насамперед можна згадати діакритичні знаки в мозаїчних написах римських церков. У церкві Санта Марія ін Трастевере (Basilica di Santa Maria in Trastevere) у Римі, зокрема, імена пророків Ісайї та Єремії мають такі знаки, присутні вони і в написі «XPC DOMINUS CAPTUS EST IN PECCATIS NOSTRIS» на сувої в руках Єремії (іл. 6). Деякі зображення на мозаїках у храмах Сицилії теж супроводжують написи з титлами з прямокутним виступом, зокрема, у монреальській Санта-Марія Нуова (cattedrale di Santa Maria Nuova) [Sciortino 2012, р. 79]. Вважається, що мозаїчний декор у візантійському стилі створювали переважно венеційські мозаїсти грецького походження у XII–XIII ст. Численні мозаїки Вене-

Іл. 4. Хрест Єфросинії Полоцької, фрагмент
[За: Макарова 1975, табл. 19.5]

Іл. 5. Потир Юрія Всеволодовича, фрагмент
[За: Стерлигова 1993, рис. 6]

ції теж супроводжують написи з титулами з аркоподібним виступом, зокрема, у капелі Сан-Ісідоро базиліки Сан-Марко [De Franceschi 2008, р. 123–130, fig. 1, 4, 11] та баптистерії [De Franceschi 2019, р. 309–317, fig. 2, 16].

Крім монументального мистецтва, подібний напис можна відмітити в книжковій графіці. У Національній бібліотеці Іспанії зберігається латинський Сакраментарій, виконаний, вочевидь, наприкінці XII ст. в сицилійському скрипторії. Рукопис містить латинський текст та дві мініатюри, на одній із яких зображено Богородицю з Дитям на троні. Обабіч її фігури – літери «М-Р» та «ΘΥ» з титулом, що має вигляд лінії з аркоподібним вигином [Arcidiacono 2023, fig. 1].

Такі самі титули в написах на творах ювелірного мистецтва, серед яких є кілька мааських та лімозьких емалей, зокрема, пластина із зображенням Розп'яття з колекції музею Метрополітен (Object Number: 17.190.431), датована 1150–1175 роками [Verdier, 1975, р. 55–60, ill. р. 54], та піксида 1250 року з цієї ж колекції (Object Number: 32.100.282) [Boehm, Taburet-Delahaye 1996, no. 138, р. 386]. Ще один зразок подібного напису – на іконі в техніці егломізе (verre eglomisé) із зображенням Вседержителя (остання чверть XIII ст.), що походить з Венеції (у монастирі святого Павла на горі Атос) [Liakos 2021, р. 12, fig. 1]. На візантійській стеатитовій іконі із зображенням

Розп'яття та Покладення в гроб з колекції Ермітажу майже всі грецькі написи стерті і зображення доповнені латинськими написами з характерним титулом [The Glory of Byzantium 1997, р. 158–159, fig. 105].

Але найпромовистішими можна вважати відомі в різних куточках Європи емалеві зображення святих, над іменами яких, написаних як грецькою, так і латиною, діакритичні знаки подібні до зображених на сахнівських медальйонах. Насамперед ідеться про емалеві медальйони на єпископській митрі із собору шведського міста Лінчепінга, що зберігається в Національному музеї в Стокгольмі (іл. 7). На думку Н. П. Кондакова, емалі митри було виконано в XII ст. в Німеччині [Кондаков 1892, с. 240, 242, рис. 86]. У подальшому було висловлено кілька інших версій щодо походження емалей, зокрема, про виконання їх у Венеції [Deer 1966, р. 48–64] або в константинопольській майстерні за латинського правління, що пояснило б змішання латинських та грецьких літер, а також характерні візантійські особливості [Hetherington 2008, р. 1–16]. Таку атри-

Іл. 6. Пророк Єремія. Мозаїка церкви
Санта-Марія-ін-Трастевере, Рим

Лл. 7. Пластина із зображенням Ісуса Христа. Мітра з
Лінчепінга [Кондаков 1892, рис. 86]

буцію заперечила Antje Bosselmann-Ruickbie, яка, підтримавши думку ряду дослідників про сицилійське походження емалей, відкинула їх раннє датування, вказавши на те, що написи не можуть бути датовані раніше кінця XIII ст. [Bosselmann-Ruickbie 2020, p. 478–493]. Так само до пізньої сицилійської роботи вона віднесла пластини, що оздоблюють єпископські рукавички із Бриксена (сучасний Бресаноне в Італії), на одній з яких обабіч зображення Богородиці – титла з аркоподібним вигином [Bosselmann-Ruickbie 2020, taf. 74. b]. Ще один комплект емалевих медальйонів із зображенням Христа та Богородиці (лл. 8), що оздоблювали єпископські рукавички, був виявлений у 1937 році під час під час археологічних досліджень в Орлеанському соборі в похованні єпископа Рауля Гроспармі (помер у 1311 році) [Chenesseau 1938, p. 73–94]. Написи на них подібні до напису на медальйоні на рукавичках із Бриксена. Походження цих емалей теж пов'язують із сицилійськими майстернями і датують XIII ст.

Серед пластин з емалевими зображенням, що прикрашають коштовне візантійське Євангеліє з музею Санта Марія делла Скала (Ospedale di Santa Maria della Scala) у Сієні можна виділити кілька різних за походжен-

ням і датуванням груп емалей, які не втілюють єдиного композиційного задуму. Частина з них виконана, очевидно, у візантійських майстернях, однак не виключено, що деякі емалі виконано у Венеції та на Сицилії [Hetherington 1978, p. 117–145. 20 illustrations; diagrams; Bosselmann–Ruickbie 2018, p. 85–86]. Можливо, саме тому написи на цих пластинах супроводжують характерної форми знаки.

Усі перераховані твори мають поєднання латинських та грецьких елементів, а місцем їх створення переважно визначають Південну

Лл. 8. Медальйони із зображеннями Христа та Богородиці з поховання єпископа Рауля Гроспармі в Орлеані [За: <https://amiscathedraleorleans.weebly.com/fouilles-archeologiques.html>]

Іл. 9. Іоанн Предтеча. Мозаїка собору Святої Софії в Києві [За: Нікітенко 2018, с. 115]

Італію, або Венецію, де відбувалась активна взаємодія людей, ідей та технологій різних культур.

На окрему увагу заслуговує особливість напису на сахнівській пластині із зображенням Іоанна Хрестителя. Для православної іконографії характерний напис «Πρόδρομος» (Предтеча), який присутній зазвичай і в дійсній композиції (іл. 9). Серед емалей, що походять з території Русі, лише дві мають відповідний напис: зображення Предтечі на хресті Єфросинії Полоцької [Макарова 1975, с. 119] та зображення на одній із пластин, що прикрашають оклад Мстиславова Євангелія [Макарова 1975, с. 117]. На інших емалях із зображенням Іоанна такі написи відсутні. Лише в одному випадку на медальйоні із зображенням Іоанна Хрестителя кам'янобродської цати [Гушин 1936, с. 60] біля лівої руки зображено літери «ΒΑ», які, очевидно, є скороченням від «Βαπτίζων» або, найвірогідніше, «Baptista» – саме такий напис характерний для католицького світу (іл. 10). Т. І. Макарова, яка проаналізувала шість відомих, на жаль, неповних наборів «барм» із території Русі, вважала, що всі вони, крім рязанського набору, виконані різними майстрами, що працювали в одній традиції, можливо, у різний час [Макарова 1975, с. 54–61]. У трьох наборах, включаючи сахнівський, збереглися зображення Іоанна

Предтечі, що супроводжуються лише скороченим іменем. Можна припустити, що виготовляли ці ювелірні вироби майстри того ж кола, що і ювелір кам'янобродської цати, для яких складним був напис «Πρόδρομος» або його монограма, тому в одному випадку було зроблено латинський напис, від якого в подальшому відмовилися, оскільки він був незвичним для замовників.

Ще однією своєрідною рисою емалей сахнівських «барм» є певні колористичні рішення, які не відповідають православної іконографії домонгольського часу. Як у монументальному мистецтві, в іконописі, так і в мистецтві мініатюри та ювелірному мистецтві в домонгольський період існувала особлива традиція використання кольорів, яка базувалась на певному символічному їх розумінні. Зокрема, Богородицю зображали в синій туніці та пурпурному, тобто фіолетовому, мафорії, з-під якого видно було головний убір білого або блакитного кольору, іноді смугастий. Поручі зазвичай мали жовте забарвлення (в емалях жовтий позначав золото). Іноді туніка та мафорій були різного відтінку синього. В одязі Христа варіювалися схожі кольори: або світло-блакитний хітон та пурпурний гіматій; або ж пурпурний хітон та золотавий чи білий гіматій.

І якщо мафорій Богородиці на сахнівській пластині має традиційне синє забарв-

Іл. 10. Пластина із зображенням Іоанна Хрестителя. Ставротека з Асті [Distefano 2017, fig. 6]

Іл. 11. Пластина із зображенням Богородиці.
Ставротека з Козенци [Martinelli 2012, fig. 1, 2]

лення, то червоні чепець під мафорієм і поручі порушують традицію. Можна сказати, що на сьогодні це єдине емалеве зображення з території Русі, де є подібне використання кольорів. Так само неможливо знайти відповідності у візантійському мистецтві. Утім, можна вказати кілька емалевих зображень, у яких для елементів одягу Богородиці використано саме червону емаль. Це, зокрема, бронзовий позолочений енколпійон із зібрання Музеїв Ватикану (Inventario: MV. 61837.2.1), що потрапив до Ватикану з колекції Ветторі в XVIII ст.¹ Цей предмет Т. І. Макарова віднесла до руської перегородчастої емалі [Макарова 1975, с. 90–92], однак, по-перше, ватиканський хрест, найвірогідніше, є частинами двох різних хрестів, адже на двох його боках повторено деісусну композицію, що не характерно для енколпійонів. По-друге, зображення виконані, можливо, різними майстрами в різний час. Робити висновок про виконання хреста руським емальєром, не маючи можливості детальніше його дослідити, мабуть, передчасно.

Червоний убір і поручі в Богородиці зображені також на вже згадуваних пластинах із

рукавичок орлеанського єпископа Рауля Гроспармі² та рукавичках єпископа Бріксена, що зберігаються в Єпархіальному музеї Хофбурга³. Ще один зразок використання червоного кольору в уборі Богородиці – зображення на одній із пластин ставротеки з Козенци на півдні Італії (іл. 11).

Як оздоби єпископських рукавичок, так і ставротеку з Козенци впевнено пов'язують з діяльністю королівських майстерень на Сицилії у XII–XIII ст., хоча в датуванні виробів цих майстерень є розходження [Martinelli 2012; Distefano 2017, р. 73–86; Viejo 2021, р. 304–334]. За висновком А. Munk, до південноіталійської роботи відноситься і група емалей, що прикрашає релікварій святого Власа в Дубровнику, зокрема пластина, на якій зображено Богородицю в червоному головному уборі і з чер-

Іл. 12. Мадонна з Дитям. Маргарітоне да Ареццо.
Ареццо, Museo d'Arte Medievale e Moderna

¹ Див.: <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.61837.2.1>.

² Див.: <https://amiscathedraleorleans.weebly.com/fouilles-archeologiques.html>.

³ Див.: <https://www.hofburg.it/museum?lang=en>.

Іл. 13. Пластина із зображенням Христа
Вседержителя. Ставротека з Козенци
[Martinelli 2012, fig. 1, 2]

воними поручами [Munk 2015, p.77, fig.2a, 79, 86]. Можливо, саме колір убору на цих предметах може бути визначальним для їх датування, адже зображення Богородиці в головному уборі червоного кольору з поручами або навіть тунікою червоного кольору трапляється в європейському мистецтві, можливо, не раніше XIII ст. Одне з найвідоміших і найшанованіших таких зображень – так звана *Madonna Bruna* з базиліки Санта-Марія-дель-Карміне-Маджоре в Неаполі. За легендою, цю ікону написав святий Лука і кілька століть вона зберігалася на горі Кармель, допоки в середині XIII ст. її не принесли із собою в Неаполь монахи-кармеліти, які рятувалися з Палестини від мусульманських переслідувань. Згідно із сучасними дослідженнями, ікону виконав художник тосканської школи, і датовано її приблизно 1280 роком, хоча численні реставрації, що здійснювались протягом століть, утруднюють датування [D'Ovidio 2017, p. 233]. Проте не виключено, що існував прототип, дійсно пов'язаний з Палестиною.

Так само червоноясте забарвлення має головний убір Богородиці на мозаїці фасаду римської церкви Санта-Марія-ін-Трастевере [Piazza 2010, p. 139, fig. 2 c, d]. У ранній період творчості Маргарітоне да Ареццо (приблизно 1250 рік) написав Мадонну з Дитям (іл. 12) (зберігається в Ареццо, Museo d'Arte Medievale e Moderna) у червоному головному уборі і в подальшому повторював це колорис-

тичне рішення. Приблизно 1250-1269 роками датуються роботи майстра францисканського Розп'яття, зокрема Умбрійський диптих, на якому Богородиця теж зображена в червоному чепці (колекція Британської національної галереї, Inventory number NG 6572).

У подальшому червоний колір для одягу Богородиці використовували майстри сієнської та флорентійської шкіл дедалі ширше. Згодом червоний прийшов на зміну пурпуру і в православному іконописі. Не виключено, що поява червоного кольору в убранні Богородиці в емальєрному мистецтві пов'язана з використанням його в іконописі, можливо, початково, в особливо шанованому образі та в творах монументального мистецтва. Тому можна припустити, що червоні емалі в одязі Богородиці могли з'явитися приблизно в той самий час, що і в живописних зображеннях, тобто в XIII ст. для латино-грецького світу, якщо поза увагою не залишилися більш ранні подібні зображення.

Оскільки ставротека з Козенци була подарована собору міста в 1222 році імператором Фрідріхом II [Viejo 2021, p. 307], ймовірно, вона могла бути одним з перших емальєвих творів, у якому використано червоний колір для одягу Богородиці. Зважаючи на мистецьку довершеність виробу, який поєднує візантійські та латинські риси, і значимість такої події як дарування імператором частки дерева Святого хреста собору міста, ставротека мала привернути увагу та викликати наслідування. Не виключено, що й майстер, який виконував сахнівські емалі, міг бачити ставротеку з Козенци. Не можна не звернути уваги на певну подібність незвично широкого обличчя Христа зі зверненим убік поглядом на сахнівському медальйоні та обличчя Христа Вседержителя на хресті з Козенци (іл. 13). Подібними здаються і форма бороди, шиї та обриси плечей, хоча сахнівське зображення має більш схематичний вигляд. Майже ідентичні й зображення хрещатого німба. Так само можна відмітити подібність зображення Іоанна Предтечі до зображення на ще одній сицилійській ставротеці з Асті (іл. 10) [Distefano 2017, p. 73–86, p. 78, fig. 6].

Зважаючи на поєднання в сахнівських емальєх кількох рис, притаманних творам латино-грецького культурного кола в XIII ст.,

зокрема, виконаним у сицилійських майстернях, можна припустити, вони могли бути виконані якщо не на Сицилії, то, принаймні, майстром або майстрами нижчого класу, які були знайомі зі зразками творів королівських майстерень і могли вирушити у «творче відрядження», щоб працювати для руського замовника.

Джерела та література

- Алексеев, Л. В. 1957. Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. *Советская археология*, 3, с. 224–244.
- Алексеев, Л. В. 1993. Крест Евфросинии Полоцкой 1161 г. в средневековье и в позднейшие времена (к 830-летию знаменитой реликвии). *Российская археология*, 3, с. 70–78.
- Беляшевский, Н. 1901. Замечательный клад великокняжеской эпохи. *Археологическая летопись Южной России*, с. 150–162.
- Бочаров, Г. Н. 1984. Художественный металл Древней Руси. X – начало XIII вв. Москва.
- Гуцин, А. С. 1936. Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв. Ленинград.
- Жилина, Н. В. 2017. Древнерусские клады IX–XIII вв. Классификация, стилистика и хронология украшений. Москва.
- Кондаков, Н. П. 1892. История и памятники Византийской эмали: из собрания А. В. Звенигородского. Санкт-Петербург.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. Русские клады IX–XIII вв. Москва; Ленинград.
- Макарова, Т. Н. 1975. Перегородчатые эмали Древней Руси. Москва.
- Малюк Н. 2023. Християнські образи та символіка перегородчастих емалей з колекції Скарбниці Національного музею історії України. *Opus mixtum*, 11, с. 134–157.
- Нікітенко, Н. 2018. Мозаїки та фрески Софії Київської. Київ.
- Рябцева, С. С. 2005. Древнерусский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. Санкт-Петербург.
- Стерлигова, И. А. 1993. «Потир Юрия Долгорукого» из Оружейной палаты Московского Кремля. *Декоративно-прикладное искусство*. Москва, с. 5–24.
- Толочко, П. П. 1963. Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі. *Археологія*, 15, с. 145–164.
- Arcidiacono, G. 2023. Arts, Artworks and Manuscripts in Sicily between the 12th and 13th Centuries: Interactions and Interchanges at the Mediterranean Crossroads. *Arts*, 12 (3), p. 14.
- Bosselmann-Ruickbie, A. 2018. Contact between Byzantium and the West from the 9th to the 15th Century: Relections in Goldsmiths' Works and Enamels. *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen. Bd. 1: Bilder und Dinge. Byzanz zwischen Orient und Okzident*, 9.1, p. 73–104.
- Bosselmann-Ruickbie, A. 2020. Byzantinisierende Emails mit lateinischen Inschriften auf einer Mitra des 15. Jahrhunderts aus Linköping (heute Stockholm): Lateinerzeitliches Konstantinopel oder Sizilien um 1300. *Zur mittelalterlichen Emailkunst und Aspekten von "Kulturtransfer" im Mittelalter*, p. 478–493, taf. 12, 73,74.
- Chenesseau, G. 1938. Les fouilles de la cathédrale d'Orléans (septembre-décembre 1937). *Bulletin Monumental*, 97 (1), p. 73–94.
- Deér, J. 1966. Die byzantinisierenden Zellen schmelze der Linköping–Mitra und ihr Denkmalkreis. *Tortuale. Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Festschrift für Johannes Kollwitz (Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 30, p. 49–64.
- De Franceschi, E. 2008. I mosaici della cappella di Sant'Isidoro nella basilica di San Marco fra la tradizione bizantina e le novità di Paolo Veneziano. *Zograf. Casopis za Srednjovekovnu Umetnost*, 32, p. 123–130, fig. 1, 4, 11.
- Distefano, G. 2017. Sugli smalti cloisonnés della stauroteca di Asti e sui loro contesti: aggiunte all'arte coloniale del XII secolo e alla sua circolazione. *Arte medievale*, IV (VII), p. 73–86.

De Franceschi, E. 2019. I mosaici del battistero, fra il rinnovamento bizantino-paleologo e la produzione pittorica veneta dei primi decenni del Trecento. San Marco, la basilica di Venezia. *Arte, Storia, Conservazione*. Padova, p. 309–317, fig. 2, 16.

The Glory of Byzantium Art and Culture of the Middle Byzantine Era AD. 1997. New York.

Hetherington, P. 1978. Byzantine enamels on a Venetian book-cover. *Cahiers archéologiques*, XXVII, p. 117–145, 20 illustrations; diagrams.

Hetherington, P. 2008. The Enamels on the Mitre from Linköping Cathedral, and Art in Thirteenth-Century Constantinople. *Enamels, Crowns, Relics and Icons: Studies on Luxury Arts in Byzantium*, XI, pp. 1–16.

Liakos, D. 2021. Mount Athos with shine: luxury artworks and their patrons (10th – 15th centuries). *Hilandarski Zbornik*, 15, p. 7–21.

Lunnan Nødseth, I. 2018. The Linköping Mitre: Ecclesiastical Textiles and Episcopal Identity. *Charismatic Objects: From Roman Times to the Middle Ages*. Oslo, p. 198–216.

De Marchi, A. 2022. *Un incunabolo della nuova pittura senese alla fine del Duecento alle radici del Maestro di Città di Castello (Nerio di Ugolino?)*. Firenze.

Martinelli, S. 2012. La stauroteca di Cosenza. Iconografia, tecnica, stile. Pisa.

D'Ovidio, S. 2017. The Making of an Icon: The “Madonna Bruna del Carmine” in Naples (13th–17th centuries). *Saints, Miracles and the Image. Healing Saints and Miraculous Images in the Renaissance*. Turnhout, p. 229–249.

Munk, A. 2015. Localizing Byzantium: group II Enamels on the reliquary of saint Blaise in Dubrovnik. *Scripta in honorem Igor Fisković. Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Festschrift on the occasion of his 70 th birthday*. Zagreb, p. 75–87.

Piazza, S. 2010. Mosaïques en façade des églises de Rome (XIIe–XIIIe siècles): renaissance d'un modèle paléochrétien. *Hortus Artium Medievalium: journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 16, p. 137–150;

Sciortino, L. 2012. Il duomo di Monreale. San Vendemiano.

Sibout, C.-A. 2007. Le Précieux Sang de Fécamp: une relique polysémique notes prises. *Études Normandes*, 56 (2), p. 27–33;

Viejo, J. R. 2021. Parading Staurotheques in Norman Sicily: Relics, Community, and the Conversion of the Other. *Journal of Religious History*, 45 (2), p. 304–334.

Croce-reliquiario pettorale (enkolpion). URL: <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.61837.2.1>.

Plaque with the Crucifixion. URL: https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464420?exhibitionId=%7Baf24f6fb-ab09-4d06-bb45-acdfb4265874%7D&oid=464420&ft=* &fe=1 &locale=en.

Umbrian Diptych. URL: <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/master-of-the-borgo-crucifix-master-of-the-franciscan-crucifixes-the-virgin-and-child>.

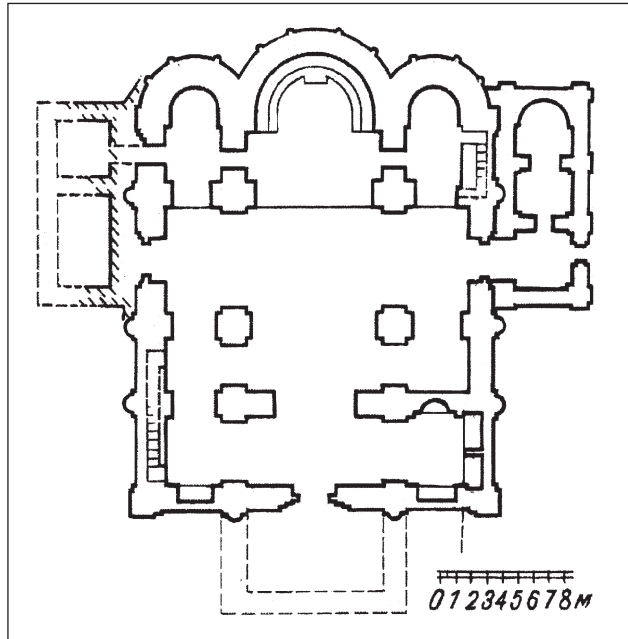
Північна прибудова до Кирилівської церкви

У повідомленні подано опис та креслення фундаментів давньої прибудови до північного фасаду Кирилівської церкви XII ст. у Києві, які були обстежені та обміряні 2005 року, але досі не опубліковані.

Ключові слова: Кирилівська церква, зовнішні прибудови, дяконник.

The description and drawings of the foundations of the ancient addition to the northern facade of the Cyril's Church of the 12th century in Kyiv is provided in the paper. They were surveyed and measured in 2005, but have not yet been published.

Key words: St. Cyril's Church, external extensions, deacon

Іл. 1. План Кирилівської церкви з прибудовами XII ст. [за М. В. Холостенком]

Улітку 2005 року довкола Кирилівської церкви XII ст. у Києві проводилися роботи із заміни мошени. У зв'язку з цим були повністю розкриті фундаменти північної прибудови до храму, що дало змогу дослідити їх та виконати обміри¹. Під час археологічних досліджень було з'ясовано, що фундаменти складаються з частин різного часу побудови та неоднакового стану збереженості.

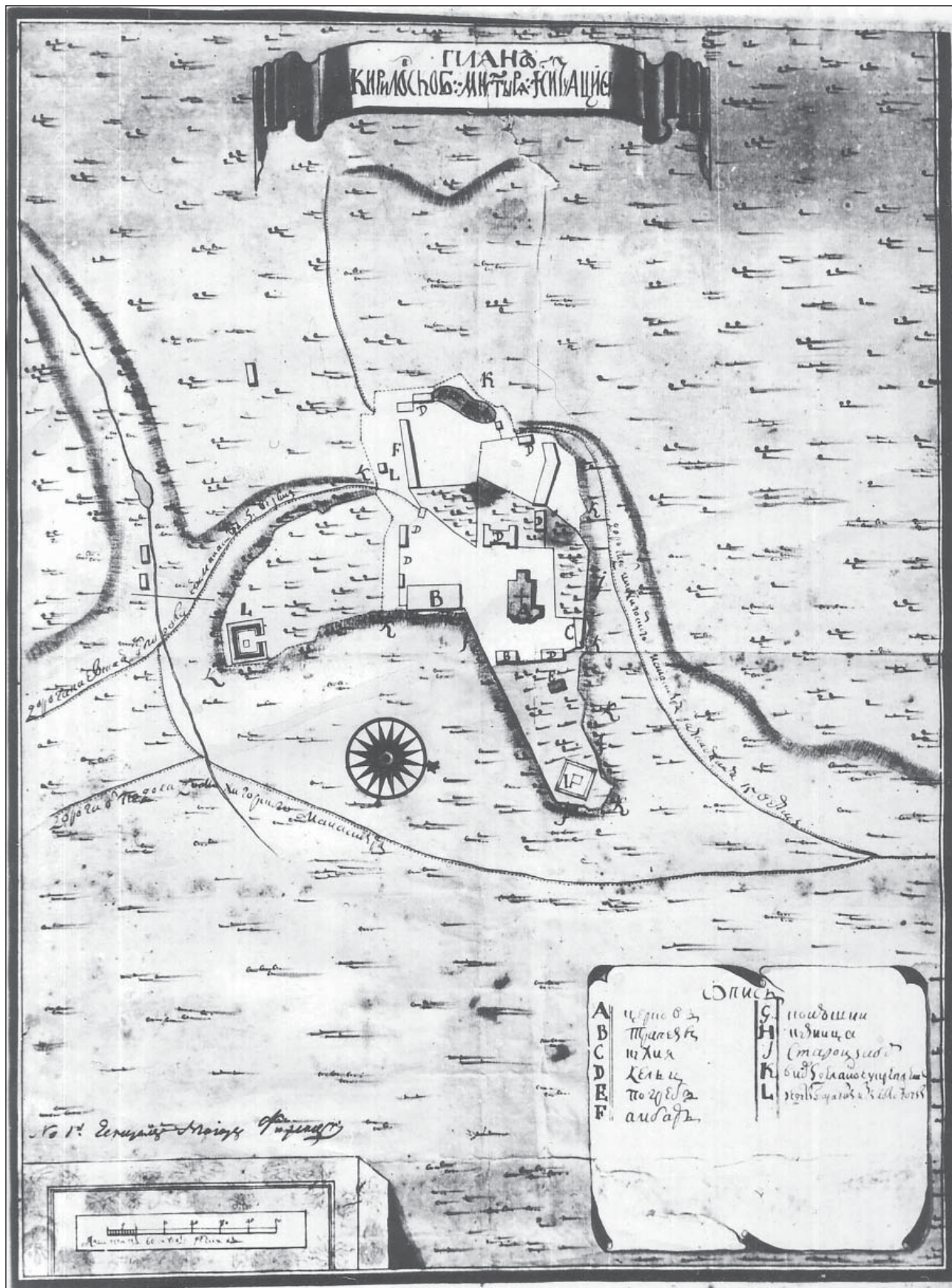
Уперше про існування зовнішніх прибудов давньоруського часу до цього храму стало відомо під час досліджень 1947–1954 років, проведених під керівництвом М. В. Холостенка [Холостенко 1960, с. 11]. На опублікованому плані (іл. 1) показано добре збережені фундаменти південної прибудови, зафіксовано наявність північної та гіпотетично (пунктиром) показано західний притвор (точніше, кригу паперть). Південна прибудова являла

собою вузький тамбур перед південним порталом, до якого зі сходу прилягала невелика каплиця з апсидою, вписаною у зовнішній прямокутник стін. Плінфа південної прибудови однакова з плінфою основної частини церкви. Прибудови зроблені впритул до стін головної церкви, тобто з внутрішнього боку мали власну стіну, на яку спиралося їхнє перекриття. На плані Холостенка впевнено показано вузький дверний отвір у східному пряслі північного фасаду церкви, що мав вести до північної прибудови. Якщо цей прохід існував, його сліди сховані під пізнішою штукатуркою.

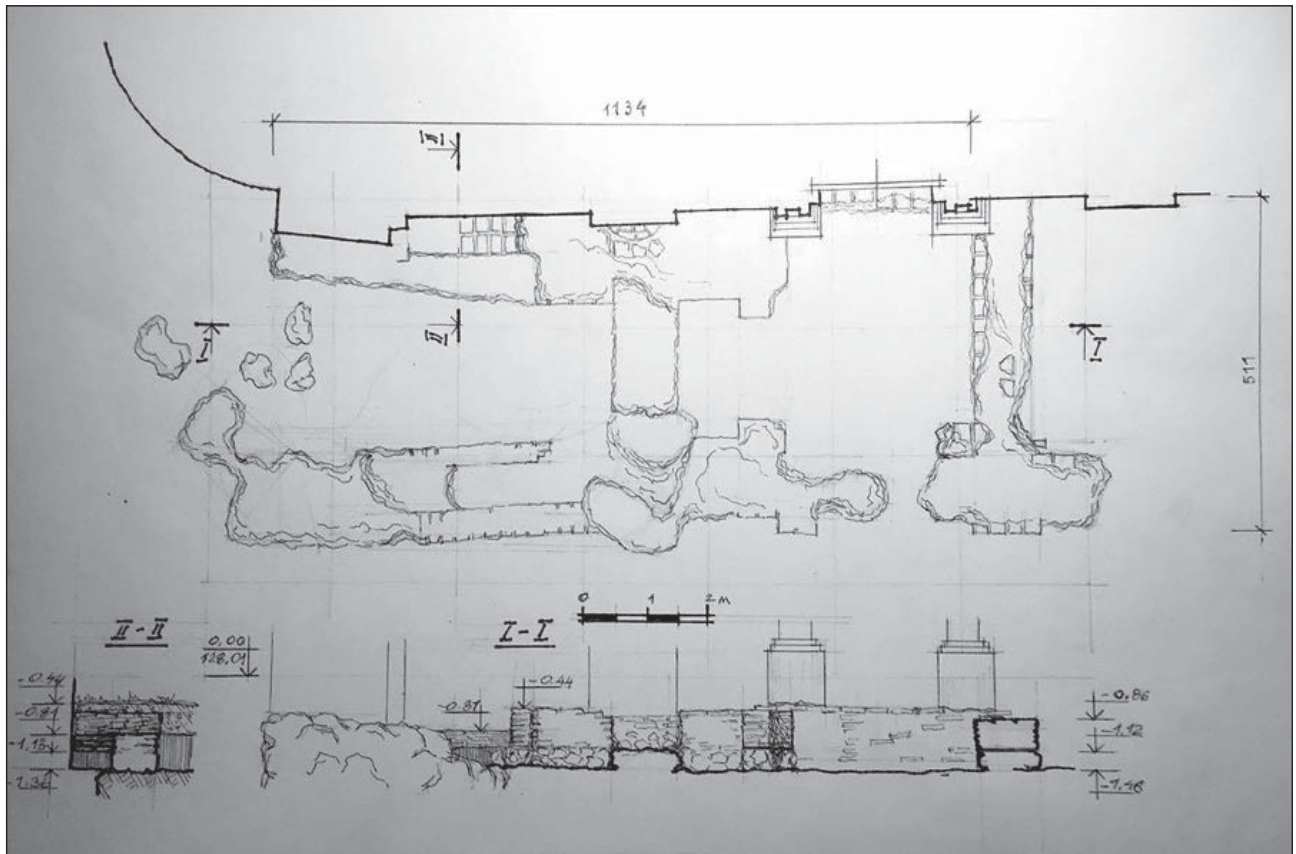
Існування західного притвору й північної прибудови зафіксовано на плані Кирилівського монастиря першої третини XVIII ст. (до пожежі 1734 року) (іл. 2). На більш пізніх планах ці прибудови відсутні. Очевидно, їх було розібрано в ході подальших ремонтних робіт.

Розкриті у 2005 році фундаменти (іл. 3) склалися не тільки з частин давньоруського періоду. Деякі ділянки було перекладено у XVII ст., про що свідчить застосування уламків характерної цегли. Крім того, вони пережили не менше трьох стадій руйнувань. Перше завершилося відбудовою в 1610-х роках. Удруге їх було пошкоджено під час остаточного скасування прибудов після пожежі 1734 року. Тоді навіть збережені стрічки фундаменту сильно постраждали від розбирання на матеріал, від чого у багатьох місцях втратили геометричну форму. І втретє вони зазнали значної руйнації внаслідок обвалу підземного ходу під церквою та проведення протиаварійних робіт у 1948–1949 роках. У цей час, зокрема, повністю зруйновано фундамент східної стіни прибудови, від якого лишився розвал каміння, зрушеного зі свого місця, а на місці провалу біля північної абсиди церкви утво-

¹ Обміри та спостереження виконано за участі А. Реутова, М. Нікітенка та В. Піоро.

Лл. 2. План Кирилівського монастиря до пожежі 1734 р. (РГВИА, ф. 349, оп. 18, д. 2528)
[за дослідженням М. Г. Дегтярьова]

Іл. 3. План північної прибудови до Кирилівської церкви (за обміром 2005 р.)

рився суцільний моноліт забутовки з каміння на цементному розчині.

Під час обмірів за позначку 0.00 було прийнято геодезичний репер на східній пілястрі північного фасаду церкви, що відповідає позначці 128.01 над рівнем моря. Глибина залягання підосви фундаментів прибудови від цієї позначки сягала від -1,36 до -1,46 м, а від сучасної денної поверхні від 0,90 до 1,00 м. У публікації 1950 року Ю. С. Асеев ототожнив давню поверхню XII ст. із рівнем обрізу фундаменту церкви, що міститься на глибині близько 0,8 м від сучасної поверхні [Асеев 1950, с. 81–82]. Під час робіт 2005 року було з'ясовано, що це не так. На ділянці перед східним пряслом північного фасаду на позначці -0,81 (0,37 м від сучасної денної поверхні) нами зафіксовано відмостку з трьох шарів плінфи на розчині, покладену просто на гумусований ґрунт. Ширина відмостки – дві плінфи, розташовані довгою стороною перпендикулярно до стіни церкви. Ця плінфа розмірами 28×18×3,5 см.

Впритул до відмостки прилягав фундамент прибудови, вище починалася кладка її

стіни, що спиралася водночас і на відмостку, і на фундамент. Оскільки обріз фундаменту церкви, за Ю. С. Асеевим, має міститися на глибині 80 см від сучасної денної поверхні, тобто на позначці близько -1,45, денна поверхня XII ст. містилася на 43 см вище від обрізу фундаменту, і нижні частини стін виявилися заглибленими у котлован.

Потужність фундаменту прибудови від давньої денної поверхні складала лише близько 55–65 см. Його підосва лежить на материкку. Фундаменти складено з дрібного бутового каміння (фракції 10–15 см) та битої плінфи на глинистому вапняному розчині. Вище, на позначках від -1,12 до -1,07, були прокладені плити з пірофілітового сланцю (так званого червоного шиферу) завтовшки від 2 до 10 см, простежені в кількох місцях (в одному місці їх було покладено в два шари). Імовірно, положення цих плит також приблизно відповідає рівню давньої денної поверхні.

Над шиферними плитами починалася рівношарова кладка з плінфи на вапняному розчині з низьким вмістом цем'янки. Збереженість кладки від 0 до 3–4 рядів. Основний

Іл. 4. Північний фасад Кирилівської церкви
[за обміром Академії архітектури УРСР 1940-х років]

формат плінфи $27 \times 20 \times 3,5$ см, червоного кольору. У східній частині південної стіни є ділянка з плінфи $32 \times 27 \times 6,5$ см, також червоної (близька за форматом до плінфи основної будови церкви – $32 \times 24 \times 5,5$ см [Асеев 1950, с. 82]).

Через погану збереженість у багатьох місцях неможливо простежити навіть контури фундаментів, не кажучи вже про стіни. Наприклад, немає змоги визначити, наскільки прибудова проходила в західному напрямку, оскільки продовження фундаменту було повністю знищене до підшви. Можна тільки припустити, що, з огляду на розташування вікон на фасаді церкви, вона закінчувалася десь в районі найближчої пілястри. Так само, розташування вікон у східному пряслі фасаду свідчить про те, що наявність цієї прибудови була передбачена в первісному задумі – нижнє вікно прясла розташоване значно вище, ніж «нормальні» вікна нижнього ярусу, щоб дати місце для прилягання прибудови (іл. 4). До речі, це стосується і південної прибудови

ви – нижнє вікно східного прясла південного фасаду так само розташоване вище, ніж вікна в західних пряслах.

Як уже було зазначено, частина поздовжньої стрічки фундаменту, навпроти східного прясла північного фасаду церкви, виявилася розібраною. Замість неї було влаштовано поховальну камеру, стінки якої складені з половинок брускової цегли червоного кольору, доброї формовки, розміром $? \times 13,5 \times 8$ см (жодної цілої цеглини не було виявлено). Траплялися більш тонкі (6 см) зразки з канелюрами. Якість та формат цегли характерні для першої половини XVII ст. Саме поховання на час дослідження було вже відсутнє з якихось невідомих причин. Постало питання, навіщо було виламувати кладку фундаменту, якщо поховання легко можна було влаштувати поруч у ґрунті? Можна лише висловити припущення, що в цьому місці містився дверний проріз, а поховання під порогом мало символічне значення – як ознака покаяння небіжчика.

Далі на схід ішло продовження давньоруської стрічки фундаменту, складеної з невеликих брил залізистого пісковика і битої плінфи на глинистому вапняному розчині. За М. В. Холостенком, прибудова не мала абсиди і завершувалася прямою стіною. На час нашого дослідження обриси фундаменту повністю зникли, каміння з нього було розкидане поряд. Можна лише стверджувати, що східна стіна північної прибудови доходила до краю східної пілястри північного фасаду основної частини церкви.

Відносна недбалість кладки фундаменту прибудови, з використанням уламків плінфи, на слабкому глинистому розчині (але не на глині), а також основний формат плінфи, помітно менший, ніж плінфа основної будови, є ознаками, характерними для будівель останньої чверті XII ст. Водночас, як уже було вказано, можливість появи зовнішньої прибудови в цьому місці була передбачена в первісному задумі, як про це свідчить розташування вікон на фасаді.

Влаштування зовнішніх прибудов до храму було звичайним явищем уже в давньоруський період. На жаль, крім зовнішніх галерей Софійських соборів у Києві й Новгороді, жодної з них не вціліло. Імовірно, вони слугували зручним джерелом будматеріалів у разі потре-

би ремонту основної будівлі. Здебільшого ці прибудови використовувалися для поховання небіжчиків, але це не виключає, що вони могли виконувати й інші функції.

Якщо призначення південної прибудови не викликає сумнівів (це поховальна каплиця), функція північної прибудови не так очевидна. Справа полягає в особливостях організації внутрішнього простору самої Кирилівської церкви. Адже тут у південному приміщенні вівтаря, де традиційно мав бути розташований дияконник (ризниця), було влаштовано повноцінну придільну церкву на честь св. Кирила Олександрійського [Пуцко 1979, с. 243–255]. Відтак довелося шукати для дияконника

інше місце. Розташування ризниці ліворуч від вівтаря не регламентовано каноном, і є лише даниною традиції. Можна припустити, що деякий час функції жертovníка й дияконника могли суміщатися в приміщенні північної абсиди, але це створювало б незручності в ході богослужіння. Тому вже в первісному задумі було передбачено винесення дияконника в зовнішню прибудову. Можливо, невелика ділянка кладки прибудови, складена з плінфи, близької за форматом до плінфи основної будівлі, свідчить про спорудження первісної ризниці одночасно із церквою, а наприкінці XII ст. відбулася її перша перебудова з продовженням у західному напрямку.

Джерела та література

- Асєєв, Ю. С. 1950. Архітектура Кирилівського заповідника. *Архітектурні пам'ятники: зб. наукових праць*. Київ, с. 73–85.
- Пуцко, В. Г. 1979. Приделы Кирилловской церкви в Киеве. *Зборник Народного Музеја*, IX–X. Београд, с. 243–255.
- Холостенко, Н. В. 1960. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве. *Памятники культуры. Исследования и реставрация*, 2. Москва, с. 5–19.
- РГВИА. *Российский государственный военно-исторический архив*, Москва, ф. 349, оп. 18, д. 2528.

Іллінська церква в Чернігові за результатами новітніх досліджень

Середньовічна Іллінська церква в Чернігові – одна з найбільш цікавих пам'яток архітектури Східної Європи. Її унікальність полягає в наявності комплексу підземного монастиря XI–XVIII ст. (т. зв. Антонієві печери) та застосуванні техніки будівництва, незвичної для східноєвропейської архітектури. Мета статті – схарактеризувати цю унікальну споруду, спираючись на результати останніх досліджень, проведених за участю авторів у 2015–2016 роках. Також розглядаються питання можливого датування храму та його зв'язку з іншою унікальною пам'яткою середньовічної монументальної архітектури Чернігова, т. зв. церквою-усипальницею, датованою 1070-ми роками.

Ключові слова: Чернігів, Іллінська церква, середньовічна архітектура, крипта, печерний монастир.

The medieval St. Elijah's Church in Chernihiv is one of the most interesting architectural monuments in Eastern Europe. It is unique due to its connection to the complex of the underground monastery dated to the 11th–18th centuries (the so-called Anthony Caves) and the use of the building techniques uncommon in Eastern Europe. The aim of the paper is to characterize this fascinating monument, basing on the results of recent research with the author's participation in 2015–2016. The paper also addresses questions of the possible dating of the church and its potential connection to another unique monument of medieval monumental architecture in Chernihiv, the so-called church-tomb, dated to the 1070s.

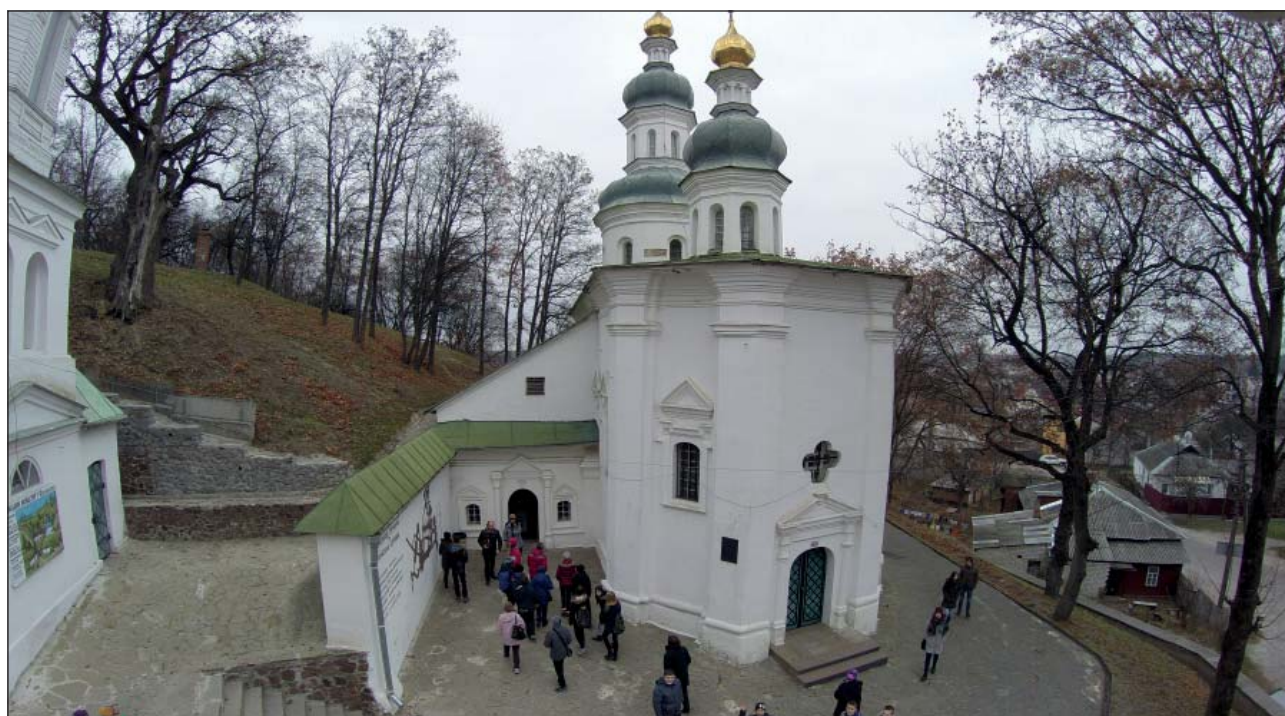
Key words: Chernihiv, St. Elijah's Church, medieval architecture, crypt, cave monastery.

Іллінська церква (іл. 1–4) розташована на південний захід від меж середньовічного Чернігова, в урочищі Болдина гора, у гирлі давнього яру, на його східному схилі, перед входом до комплексу підземного монастиря (Антонієві печери XI–XVIII ст.). Це одна з небагатьох збережених пам'яток архітектури України часу Русі та єдиний уцілілий середньовічний однонавний храм на території Східної Європи.

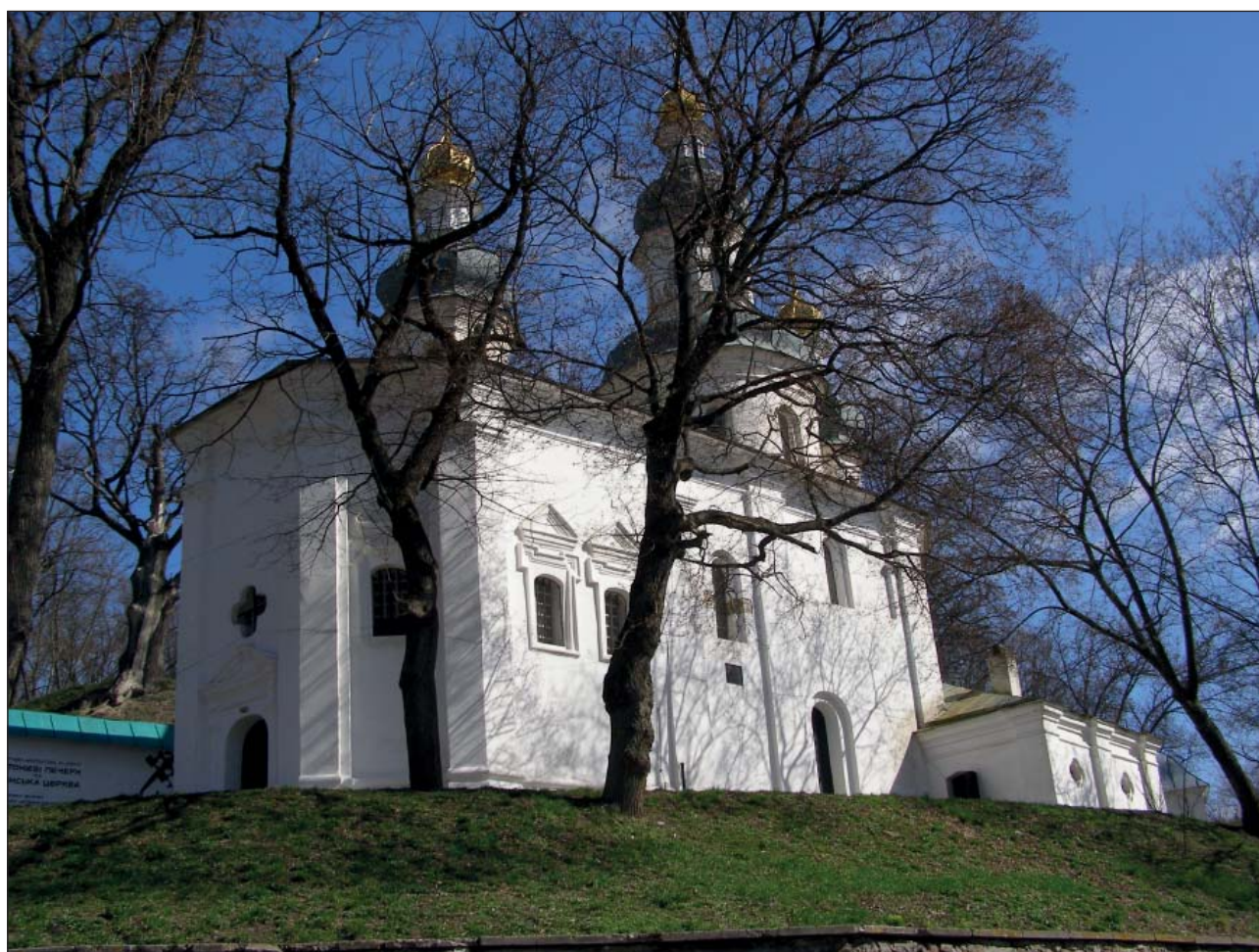
Церква вперше згадується з XVII ст. Згідно з місцевою літературною традицією [Шафонский 1851, с. 296; Маркевич 1852, с. 13–14; Бережков 1911b, с. 292; Васютинский 1911, с. 35–36], вона заснована святим преподобним Антонієм Печерським одночасно з печерним монастирем, хоча в літописній згадці про подію не йдеться про будівництво храму («*Антоний же пришед к Чернигову, возлюбил Болдины горы; скопав печеру,*

Іл. 1. Іллінська церква. Аерофотозйомка 2015 р.

Іл. 2. Іллінська церква. Видяд з північного заходу. Аерофотозйомка 2015 р.

Іл. 3. Іллінська церква. Видяд з південного заходу. Світлина 2015 р.

Іл. 4. Іллінська церква. Вигляд зі сходу. Світлина 2015 р.

ту ся всели. И есть ту монастыр святое Богородицы, на Болдиных горах и до сего дни...» [ПСРЛ 2001: 185]).

Найдавніша згадка про заснування храму в монастирі Святого Антонія міститься в праці Дмитрія Ростовського (Туптала) «*Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария*». Вона є у п'ятому її виданні (у більш ранніх відсутня), надрукованому в Чернігові 1697 року, у розділі «*Сказаніе о пещерах преподобного отца нашего Антонія*». Там зазначено, що храм у заснованому Антонієм монастирі збудував князь Святослав Ярославич («*Церков святого славнаго Пророка Іллі... змурованная Благочестивым Князем Чернзговским Святославом Ярославичом року Божого от створенія света 6577...* [1069 р. від Р. Хр. – О. Ч.]») [Туптало 1697, с. А, зворот; Коваленко 1999]. Утім, не зрозуміло, чи спиралася ця згадка на якісь місцеві легенди, чи це думка самого Дмитрія Ростовського.

За легендою, записаною П. Іловайським у ХІХ ст., церква «увійшла в землю» під час навали монголів, а потім піднялася назовні в День святого Іллі, тому й була освячена на його честь [Іловайский 1898, с. 4, 6]. Інших пояснень щодо посвяти храму та його виникнення місцева традиція не зберігає. Популярна серед неоязичників та краєзнавців думка, що посвята зумовлена існуванням на Болдиній горі язичницького капища Перуна, якому в християнстві відповідає святий Ілля, нічим не обґрунтована та не витримує критики.

Дослідження пам'ятки розпочалося ще в ХІХ – на початку ХХ ст. [Лашкарєв 1902, с. 157–159; Горностаев 1911, с. 66; Некрасов 1936, с. 38] та триває до нашого часу. Найбільш вагомими були архітектурно-археологічні розшуки 1948 року Ю. Асєєва та Г. Логвіна [Асєєв, Логвин 1959], 1952–1982 років М. Холостенка та М. Говденко [Холостенко 1972; Говденко 1987, с. 26–27; Говденко 1996; Говденко 2003, с. 5, 11–13, 16, 19, 20, 25–26, 29, 32; Говденко, Маркиз 1987]. У 1996–1999 роках пам'ятку вивчав І. Ігнатенко [Ігнатенко, Василенко 1999], а у 2015–2016 роках вона досліджувалася за участі авторів [Черненко 2016; Черненко 2017; Черненко, Новик, Міхеєнко 2016]. Ці останні праці включали археологічні дослідження (у шурфах розкрито

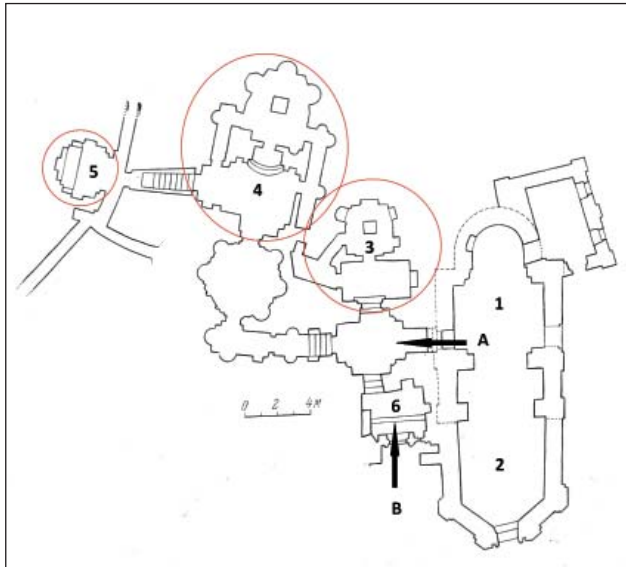
ділянки перекриття прилеглих до церкви підземних мурованих приміщень), обміри архітектурних конструкцій та вивчення будівельних матеріалів.

Варто також згадати дослідження інженерно-геологічних умов (вологості, механічного складу ґрунтів тощо) у місці розташування Іллінської церкви в 1972–1974 та 1990 роках. Роботи виконував Державний інститут інженерно-технічних досліджень (УкрДІНТІЗ) та Донецький науково-дослідний інститут «Вугільний інститут» (ДОНВДІ). Вони включали, серед іншого, ручне буріння та закладку трьох геологічних шурфів (кожен площею 2,5 м кв., завглибшки понад 4–8,5 м) у внутрішньому об'ємі церкви. Ці дослідження було здійснено в рамках реставраційних та протиаварійних робіт, спрямованих на пристосування церкви й Антонієвих печер до музейного використання. Вони дозволили отримати важливі дані щодо ґрунтів в основі храму та на прилеглий ділянці [Черненко 2017].

З огляду на властивості будівельної техніки (використання плінфи, цем'яноквого розчину тощо) дослідники одноставно відносять створення Іллінської церкви до часу перед монгольською навалою. Однак датують її дуже по-різному: 70–80-ми роками ХІ ст. [Холостенко 1972, с. 97–98]; 90-ми роками ХІ ст. [Іоаннісян 2007а, с. 169–177]; 1130 роком [Асєєв 1988, с. 136]; межею ХІІ–ХІІІ ст. [Асєєв, Логвин 1959, с. 40, 43]. Причина розбіжностей у датуванні – своєрідність архітектури храму, яка неодноразово привертала увагу науковців, однак так і не була повноцінно відображена в літературі. Ще одна причина полягає в тому, що його сучасний вигляд склався внаслідок численних перебудов нового часу. Це спонукає знов звернутися до даної теми та спробувати підсумувати й проаналізувати все, що нині відомо про пам'ятку.

Відповідно до результатів інженерно-геологічних досліджень 70-х років ХХ ст., Іллінську церкву збудували на штучній терасі, утвореній, найвірогідніше, шляхом підрізки схилу яру [Черненко 2017]. Площадка тераси, судячи з усього, була вужчою за сучасну та не перевищувала 15 м. Церкву розташовували на ній таким чином, що двері західного притвору виходили фактично на схил яру, а південна стіна містилася на краю тераси. Таке її

незвичне розташування не має аналогів в архітектурі Східної Європи часу Середньовіччя та, без сумніву, було зумовлено зв'язком з печерним комплексом у схилі Болдиної гори.

Іл. 5. Комплекс Іллінської церкви та мурованих приміщень (обміри М. Холостенка). На плані окреслено приміщення підземних храмів.
1 – Іллінська церква; 2 – прибудова «трапезної» XVII ст.; 3 – церква Антонія Печерського XVII–XVIII ст.; 4 – церква Феодосія Тотемського; 5 – церква Миколая Чудотворця (Миколи Святоші ?); 6 – тамбур XVIII ст. А – вхід до підземного комплексу через північну стіну церкви; В – вхід через тамбур.

Стрілками позначено напрямок руху

Іл. 6. Іллінська церква. Вид з півночі (обміри М. Говденко).
Схема збережених середньовічних конструкцій. Рівень сучасної поверхні відзначений лінією

Північна стіна церкви нині прилягає до насипу, який перекиває склепіння підземного храму Антонія Печерського XVII – першої половини XVIII ст. Цей храм є частиною пізніх (XVII–XVIII ст.) підземних мурованих приміщень (іл. 5). Під час їх будівництва ділянка на північ від Іллінської церкви зазнала значних змін, через що встановити, якою була ця частина схилу яру (тераси ?) у Середньовіччі, проблематично. Не зрозуміло також, чи були в давнину печерні ходи, врізані у схил, безпосередньо пов'язані з будівлею Іллінської церкви.

Інженерно-геологічні й архітектурно-археологічні дослідження засвідчують, що в XVII ст. площадку тераси із церквою розширили на кілька метрів на захід підсипкою. На насипному ґрунті встановили гранчасту прибудову, приставлену до головного об'єму без перев'язки мурувань. Сучасний рельєф у місці розташування Іллінської церкви сформувався наприкінці XX ст. в результаті кількох послідовних перепланувань та благоустрою прилеглої території, які включали нівелювання поверхні, улаштування сходів, встановлення підпорної стіни на буронабивних палях тощо [Говденко 1996; Черненко 2017].

Іл. 7. Іллінська церква. Вид з південного сходу. Реконструкція. [За Ю. Асеевим та Г. Логвіним]

Відповідно до результатів архітектурно-реставраційних досліджень та даних писемних джерел, нинішній вигляд церкви є наслідком кількох реконструкцій XVII–XVIII ст. Однак її первинне ядро добре збереглося під барочними надбудовами (іл. 6). Давня церква була завдовжки 13 м, завширшки 7,5 м, одноапсидною, однобанною, безстовпною з нартексом, з пониженою відносно основного об'єму апсидою та високим прямокутним у плані притвором, прибудованим із заходу (іл. 7) [Асеев, Логвин 1959; Холостенко 1972].

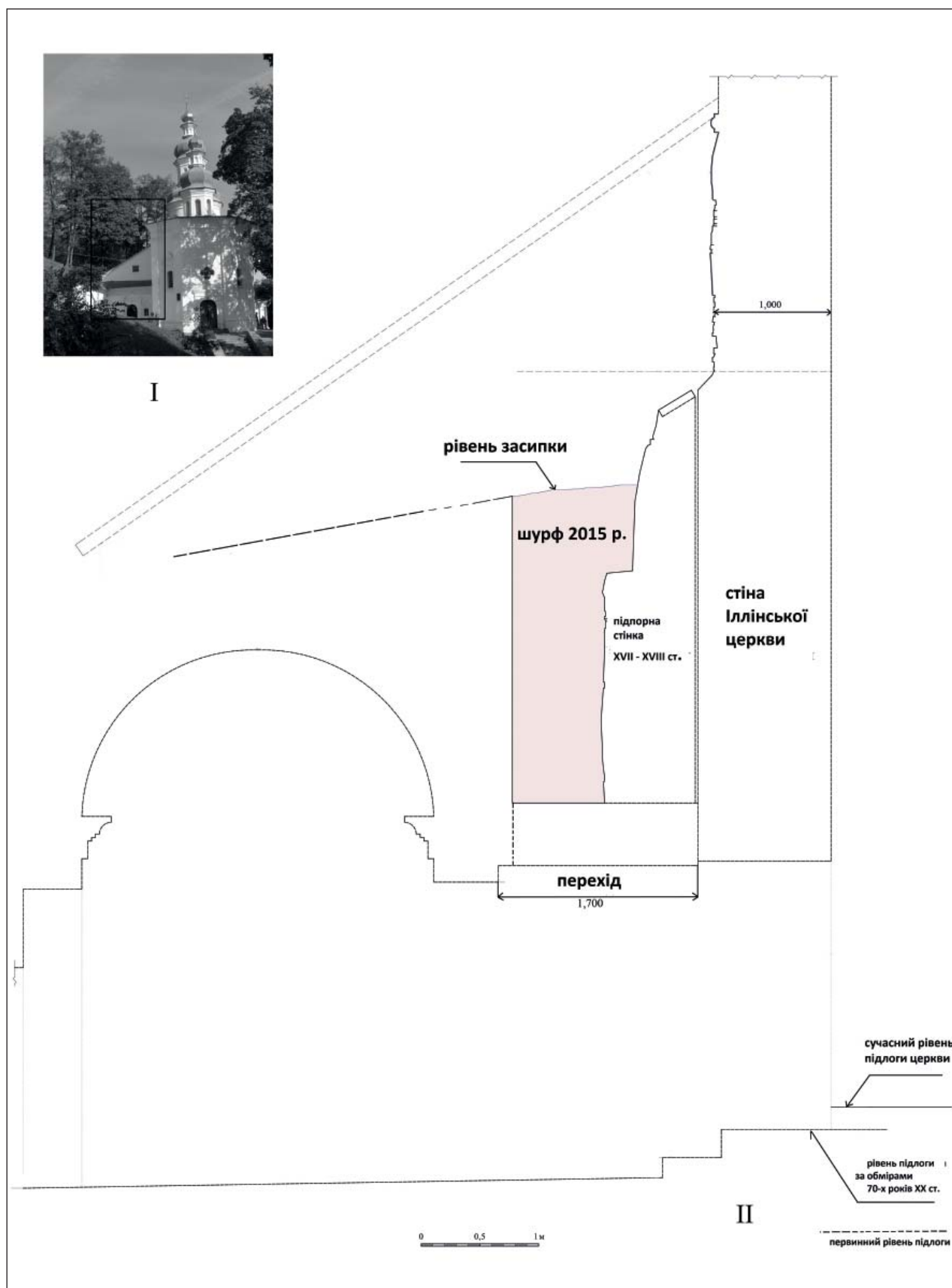
Основа об'єму церкви – підкупольний простір. Купол спирається на попружні арки, перекинуті між уступчастими пілонами, розташованими по кутах наосу. Типологічно церкву можна віднести до типу «компактний вписаний хрест» [Седов 2012] або ж храм «з куполом на чотирьох кутових опорах» [Холостенко 1972]. У Чернігові відомо ще кілька середньовічних споруд подібної планової структури, проте за одним винятком – вони є не самостійними будівлями, а прибудовами до соборів (Спасо-Преображенського та Борисоглібського). Що ж до згаданого винятку, то це т. зв. «церква на Верхньому замку». Вона збудована, судячи з усього, уже після монгольської навали, коли невеликі однонавні храми на деякий час стали фактично головним типом культових будівель Східної Європи [Черненко 2016; Черненко, Новик 2021].

У давнину фасади по осях нави Іллінської церкви завершувалися закомарами, а над нартексом – скатним перекриттям, улаштованим над горизонтальними уступчастими карнизами. Поверхню фасадів розчленовували пласкі пілястри (на північному фасаді – понижені; західні – двохступчасті), кутові пілястри поєднувалися без захрестів.

На першому ярусі храму було три входи: західний (через притвор), північний та південний (зміщені в бік нартексу відносно осі підкупольного простору). Південний вхідний портал ззовні перекривала арка, а зсередини – пласка дерев'яна перемичка. Ще один вхід ззовні (перекритий цегляною аркою портал) був улаштований на другому ярусі.

Арка північного portalу першого ярусу церкви нині поєднується мурованим переходом завдовжки 1,7 м та заввишки понад

2 м (у давнину – близько 3 м) з комплексом пізніх (XVII–XVIII ст.) цегляних підземних приміщень, у схилі Болдиної гори (іл. 5; 8). Перехід завершує ще одна арка, включена в мурування південної стіни приміщення на вході до храму Антонія Печерського. Ця стіна, як і інші муровані конструкції підземних приміщень, складена з пізньої цегли на вапняному розчині. Обидві арки переходу муровані з плінфи на розчині з цем'яною, але інші його конструкції влаштовано (перекладено?) на вапняному розчині із жолобчастої цегли XVII – першої половини XVIII ст. (іл. 9) [Холостенко 1972, с. 92; Черненко 2016; Черненко, Новик, Міхеєнко 2016]. З огляду на це, припустимо, що перехід є пізнім за походженням [Асеев, Логвин 1959, с. 33]. Водночас немає сумніву, що виникнення його вхідних арок з обох боків сягає Середньовіччя. Не можна виключити, що первинний перехід було повністю зруйновано в давнину та відновлено під час ремонтів нового часу. Також можливо, що арки переходу в давнину не поєднувалися: арка з боку печер могла бути частиною окремо розташованої мурованої споруди (каплиця, склеп), знищеної в ході пізніших перебудов, або частиною власне входу в печерний комплекс. На жаль, уже згадані численні пізні реконструкції на прилеглому до храму з півночі ділянці майже не лишили надії отримати в майбутньому якісь нові свідчення щодо цього методами археології чи архітектури. Проте, враховуючи сказане, розглядати Іллінську церкву як безпосереднє архітектурне оформлення входу (як своєрідного приділу?) печерного монастиря можна лише з певними застереженнями. Як відображено на «Абрисі Чернігівському» 1706 року (іл. 10), принаймні на початку XVIII ст. до церкви з півночі прилягав не схил з печерами, а наземна прибудова (каплиця?). Найвірогідніше, це було одне з приміщень храму Антонія Печерського, яке перетворили на підземне, перекривши насипом ґрунту (зафіксований у шурфі 2015 року (іл. 8)). Він містив археологічні матеріали XVII–XVIII ст.). Не можна виключити, що в цьому місці в Середньовіччі існувала якась будівля, мурована або дерев'яна, надалі знищена [Черненко, Новик, Міхеєнко 2016]. Показово, що храм Антонія Печерського орієнтований паралельно Іллінській церкві, а вісь

Іл. 8. Іллінська церква. Розріз через північну стіну, перехід до комплексу підземних приміщень та горище над тамбуром. 2015 р. *I* – західний фасад із прилеглим тамбуром; *II* – розріз

Іл. 9. Мурування склепіння переходу з Іллінської церкви до підземних приміщень. Світлина 2015 р.

розташованої далі на північ підземної церкви Феодосія Тотемського має значне відхилення відносно них (іл. 5).

Не викликає сумніву зв'язок Антонієвих печер у Середньовіччі як з практиками молитовного усамітнення, так і з поховальними практиками: від самого початку археологічних досліджень тут виявлено келії та поховання XI–XIII ст. [Руденок 2007, с. 212–217]). Утім, досі не зовсім зрозуміло, яким у Середньовіччі міг бути зв'язок Іллінської церкви та печер з релігійними практиками в цілому: були вони виключно місцем усамітнення монахів або слугували об'єктом паломництва чи культових вправ ширших груп. Напевно, єдина можливість досліджень у цьому напрямі – аналогії з іншими печерними монастирями Середньовіччя, насамперед – з найближчою територіально та хронологічно Києво-Печерською лаврою. Утім, навряд чи варто беззастережно проводити прямі аналогії, оскільки Успенський собор лаври та Іллінська церква в Чернігові були дуже різними, як за архітектурою, так і за статусом. Окрім того, варто звернути увагу, що, на відміну від київських печер, чернігівські в середньовічних писемних джерелах згадано тільки один раз: у розповіді про заснування монастиря святим Антонієм.

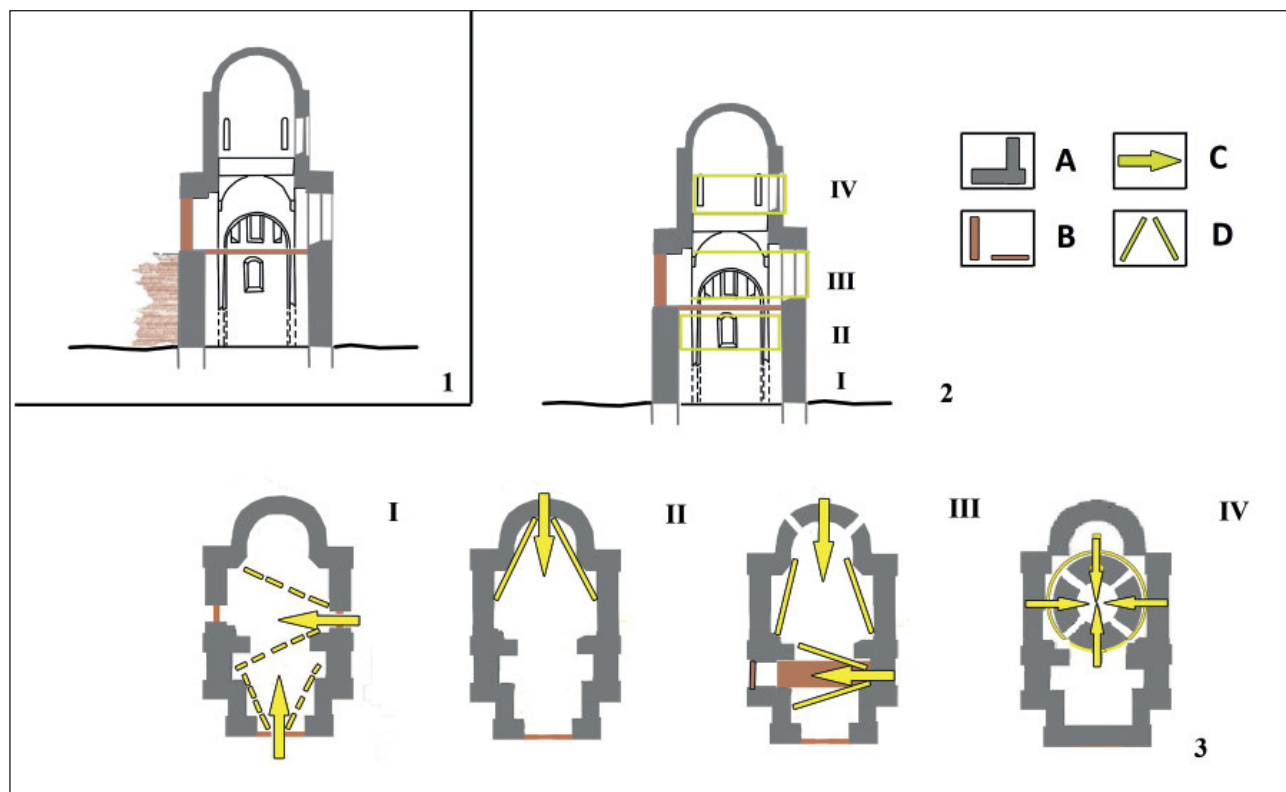
На другому ярусі нартексу Іллінської церкви були розташовані нині втрачені дерев'яні хори (іл. 11: 1), які спиралися на дві поперечні тесані балки (у стінах нартек-

су збереглися гнізда їх кріплення (іл. 16)) [Холостенко 1972, с. 92]. Єдиним входом на хори слугував дверний проїм на рівні другого ярусу (іл. 16; 18) [Холостенко 1972, с. 71–72]. Відповідно до висновків М. Холостенка, північна стіна Іллінської церкви була фактично врізана у схил яру та відіграла роль підпорої, її нижня частина була мурована впритул до землі, а вхід на хори пролягав зі схилу [Холостенко 1972, с. 91–92]. Ця ситуація цілком відповідає думці про те, що вхід до печер був безпосередньо з храму, через прохід у його північній стіні. Однак, спираючись на результати досліджень 2016 року, можна припустити, що вхід на хори вів через дерев'яну прибудову. Про її існування можуть свідчити відбитки горизонтально покладених балок (іл. 12) на північному фасаді на рівні першого ярусу [Черненко 2017].

Церква освітлювалася через віконні прорізи в південній стіні (по 1 вікну в полі закомари та в нартексі), в апсиді (4 вікна в два яруси: три згори та одне внизу), а також у барабані купола (8 вікон). У часи Середньовіччя на північному фасаді вікна були відсутні, симе-

Іл. 10. Іллінська церква. Мініатюра «Абрису Чернігівського» 1706 р.

Іл. 11. Іллінська церква. Схема розташування дерев'яних конструкцій та зон освітлення.
 А – мурування; В – дерев'яні конструкції; С – напрямок освітлення; D – зона освітлення.
 1 – розташування конструкції хорів та входу на них; 2 – організації надходження природного світла
 з позначенням ярусів; 3 – зони освітлення за ярусами (I–IV)

Іл. 12. Ділянка стіни Іллінської церкви під порталом на хори. Нижня розвантажувальна арка;
 стрілочками позначено сліди прилягання дерев'яних конструкцій. Світлина 2016 р.

Іл. 13. Видгляд на апсиду з наосу. Розташування вікон та характер мурування в демонстраційному зондажі. Світлина 2016 р.

трично до вікна на південній стіні в полі закомари на фасаді розташовувалася глуха ніша, а навпроти південного вікна – уже згаданий портал для входу на хори. Таким чином, храм мав своєрідну систему освітлення, яку варто розглянути детальніше.

Відповідно до розташування вікон в Іллінській церкві можна визначити чотири умовні яруси надходження природного світла (іл. 11: 2). На першому ярусі вікон не було, сюди світло могло потрапити тільки з розташованих вище вікон або через вхідні портали при відчинених дверях (іл. 11: 3. 1). При цьому освітлення через західні двері навряд чи було суттєвим, оскільки з цього боку містився притвор.

Освітлення другого ярусу спрямовувалося через єдине на цій висоті вікно апсиди в бік підкупольного простору (іл. 11: 3. 2; 13), але

освітлення третього ярусу концентрувалося не тільки на апсиді, але й на хорах (іл. 11: 3. 3). Світло спрямовувалося на хори через єдине в нартексі вікно в південній стіні. Відсутність вікон у північній стіні мусило візуально посилювати цей ефект. У четвертому ярусі світло концентрувалося на куполі, розсіюючись також у підкупольному просторі (іл. 11: 3. 4). Варто згадати, що на думку І. Потаміаноса, напівеліпсоїдна поверхня куполів храмів візантійського кола відігравала роль віддзеркалювача та підсилювала освітлення інтер'єру [Jabi, Potamianos 2007, p. 303].

Таким чином, освітлення Іллінської церкви мало певні особливості, пов'язані з асиметрією в розташуванні віконних прорізів. Завдяки цій асиметрії хори освітлювалися тільки з одного боку, світло спрямовувалося на хори в північній стіні. Навряд чи це було пов'язано з розташуванням північного фасаду близько до схилу яру, оскільки так само розташовувалася апсида з 4-ма вікнами. Більш вірогідним здається зв'язок з літургійною практикою та намаганням сфокусувати світло на конкретних частинах приміщення храму.

У візантійських церквах природне освітлення використовувалося для створення різних ефектів під час літургійного дійства та концентрувалося найчастіше на апсиді та куполі [Jabi, Potamianos 2007]. В Іллінській церкві воно концентрувалося ще й на хорах. Припустимо, що це пов'язано з тією особливою роллю, яку вони відігравали в храмах Русі як місце молитовного усамітнення, подібного до подвигу стовпника [Сарабьянов, 2014, с. 406–443]). У монастирському храмі цьому могли надавати особливого значення. У будь-якому разі можна говорити про створення в Іллінській церкві певної «драматургії світла», не пов'язаної із суто раціональними міркуваннями. Варто також додати, що в давнину природне освітлення церкви, найвірогідніше, доповнювалося штучним за допомогою хоросу, свічок на вівтарній огорожі тощо. Таким чином, «гра світла» в церкві була ще більш складною, але створити її повну достовірну модель неможливо через відсутність відомостей щодо кількості, характеру та мож-

¹ В інших авторів трапляються й інші дані (зведення наведено Д. Йолшиним [Елшин 2010, с. 399]), що можна пояснити різною методикою визначення т. зв. «головного формату» різними дослідниками.

ливого місця розташування освітлювальних приладів.

Стіни Іллінської церкви завтовшки близько 1 м складені з плінфи (за даними М. Холостенка переважає формат 36×28×3,5 см [Холостенко 1972, с. 92], а за П. Раппопортом 31–33×26–28×3,5¹ у техніці рівношарового мурування на вапняно-цем'янковому розчині (іл. 13). Шви розчину між плінфою підкреслено односторонньою підрізкою.

Відповідно до висновків Ю. Стреленко, співвідношення жовтої та розової плінфи в муруванні 50/50 [Стреленко 2012, с. 98]. На поодиноких цеглинах є опуклі знаки на торцях (іл. 14) та заглиблені мітки на ширших поверхнях. Цікавою особливістю мурування є відзначене М. Холостенком використання в кладці нижньої частини стін окремих блоків каменю 38–40×18–20×6,5–7 см [Холостенко 1972, с. 92], що непридатне

спорудам Русі, зведеним у рівношаровій техніці.

Будівельний розчин у первинному муруванні церкви вапняно-цем'янковий, значної міцності, майже білий із кремовим відтінком, з помітними крупними фракціями цем'янки теракотового кольору та візуально непомітними, однак більш численними, включеннями крихт світло-жовтої каолінової цем'янки. Як зазначає Ю. Стреленко, його склад дещо подібний до розчину Успенського собору в Чернігові, однак містить більшу кількість цем'янки теракотового кольору [Стреленко 2012, с. 96].

Особливістю конструкції стін нартексу церкви є наявність двох, розташованих одна напроти одної, високих (майже до рівня хор), неглибоких (0,4 м) та вузьких (близько 1 м) ніш (іл. 15). Найчастіше їх визначають як аркасолії [Карнабед 1988, с. 38]. Утім, поховальне призначення цих ніш нічим не підтверджено,

Іл. 14. Цегла зі знаком у муруванні Іллінської церкви. Світлина 2015 р.

Іл. 15. Церква-усипальня. Світлина 1985 р. [За В. Коваленком та П. Гребенем]

а габарити є невідповідними. Не виключено, що ці «аркасолії» визначали місце поховань під підлогою. Однак фактично це т. зв. «сліпі арки», конструктивне призначення яких – перерозподіл навантаження в масиві стіни. Таке їх призначення здається більш вірогідним з огляду на те, що в Іллінській церкві ми маємо унікальний для цегляної архітектури Русі приклад використання розвантажувальних арок, вміщених у муруванні. У лицьовій кладці фасаду північної стіни нартексу є дві такі, розташовані одна над одною, арки (іл. 12; 17; 18). Верхня (іл. 17) міститься над дверним прорізом на хори, нижня (іл. 17), що частково перекрита конструкціями тамбуру XVIII ст., відповідає сліпій арці в інтер'єрі. Разом вони виконують розвантажувальну функцію, важливу для стабілізації спорудженої на краю схилу мурованої будівлі. Використання такого прийому відомо в архітектурі з давніх часів. Він дозволяв не тільки зменшити навантаження на площу стіни на ділянках фасадів з порталами, але й знизити вартість будівництва за рахунок зменшення кількості цегли чи каменю, необхідних для влаштування стабільних бу-

дівельних структур іншого типу. Цей прийом був популярним в архітектурі ранньохристиянського Риму, звідки перейшов у романську архітектуру. Цегляній архітектурі Русі він не притаманний. Ніде, окрім Іллінської церкви, не відзначений, натомість відомий у кам'яній церкві Бориса й Гліба в Кідекші. До створення цього храму, на думку О. Іоаннісяна, були причетні майстри Галицької землі, знайомі з романською архітектурою Польщі [Іоаннісян 2002, с. 211].

На північному фасаді Іллінської церкви під перекриттям прибудови тамбуру XVIII ст. збереглася ділянка первинного декоративного облямування стіни площею 9×4,5 м (іл. 18), яка майже не зазнала реставраційного втручання. Завдяки цьому можна скласти доволі повне уявлення про давнє зовнішнє оформлення храму. Його стіни були вкриті тонким шаром розчину світлого жовто-рожевого відтінку, за складом, аналогічним до використаного для кладки, але більш рідким [Холостенко 1972, с. 92]. По цьому облямуванню гострим предметом тонкими глибокими лініями з використанням рейки накреслили імітацію

Іл. 16. Північна стіна нартексу. Вхід та гнізда балок хорів, ніша першого ярусу. Світлина 2013 р.

мурування з блоків каменю. Про використання рейки, прикладеної до стіни, можуть свідчити зафіксовані у 2015–2016 роках характерні переривання ліній та їх накладка в цьому місці зі зміщенням. Середній розмір прокреслених рустів $32\text{--}35\times 23\text{--}27$ см, але в ніші в закомарі вони менші ($12\text{--}14\times 9,5\text{--}14$ см).

Для підкреслення декору «шви» між рустами було покрито тонким шаром густого розчину білого кольору [Холостенко 1972, с. 92×93; Черненко 2016; Черненко 2017; Черненко, Новик, Міхеєнко 2016]. Таке оформлення не мала тільки нижня частина північної стіни. На рівні першого ярусу вона не вичищена.

Дослідники неодноразово відзначали, що аналогічне Іллінській церкві облямування стін було в Борисоглібському та Успенському соборах Чернігова. Однак цей декоративний прийом у цілому характерний для цегляної архітектури середньовізантійського періоду, його часто використовували замість облямування фасадів плитами каменю (наприклад, церква Іоанна на Криті) [Mamaloukos 2010]. Він зафіксований і для багатьох храмів Русі (Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Софія Київська та інші), хоча відрізняється кольором обмазки, розміром «рустів» та способом їх накреслення.

Іл. 17. Арка над входом на хори. Світлина 2015 р.

Фундаменти церкви закладено на глибину до 1 м. На жаль, чітких відомостей щодо їх конструкції в матеріалах досліджень не вдалося відшукати. За різними даними, вони були влаштовані із цегли [Говденко 2003] або з пролітої розчином булиги [Раппопорт 1982, с. 46].

Первісна підлога храму була приблизно на 0,8 м нижча, ніж сучасна. Її утворював щільно утрамбований шар глини із цем'янковим розчином завтовшки близько 8 см [Раппопорт 1982, с. 47]. Це специфічний тип улаштування підлоги, поширений упродовж IX–XIII ст. У Чернігові він зафіксований у Спасо-Преображенському соборі [Чукова 2004, с. 119]. Подібне покриття утворювали, найвірогідніше, заливкою, а по застиганню поверхню заощували до блиску. Воно, напевно, мусило імітувати мармур підлоги візантійських храмів. Це здається більш вірогідним з огляду на думку Ф. Баррі: мармурові підлоги святинь візантійського світу символізували поверхню вод та мусили бути візуально до неї подібними [Barry, 2007]. Аналогічний візуальний ефект поверхні вод можна було отримати й завдяки влаштуванню покриття з неоднорідної глиняно-цем'янкової суміші.

Друге за часом виникнення покриття підлоги Іллінської церкви датоване М. Говденко XII ст. Дослідники вважають, що в наосі його утворювали квадратні керамічні плитки зі скошеними бортиками (18×18×2,8–3,2 см) та полив'яні плитки (25×25×4 см та 27×26×4 см) у вівтарі [Холостенко 1972, с. 90–91; Говденко 1996]. На жаль, це мостіння не збереглося *in situ*, плитки виявили в перевідкладеному стані. Його можливий вигляд реконструювали на підставі аналогій з іншими храмами Русі. Ця реконструкція була покладена в основу проекту реставрації підлоги Іллінської церкви в другій половині XX ст.

Варто додати, що не лише покриття підлоги, а й в цілому первинний інтер'єр церкви майже повністю втрачений. Під час реставраційних робіт XX ст. вдалося виявити лише незначні збережені ділянки фрескового розпису в південному аркасолії та на відкосах вікон барабана. В останньому випадку на тиньку вціліли сліди графіті [Карнабед 1988, с. 38]. Під час археологічних розкопок навколо храму було знайдено численні уламки тиньку із

залишками фрескового розпису різних кольорів. Найбільше (понад 10 тис. дрібних фрагментів) знайшли в розкопі 1976 року на ділянці між входом до тамбура Антонієвих печер XVIII ст. та північною стіною Іллінської церкви. З того ж шару, що й ці фрагменти, походила цегла та шматки розчину XII–XVII ст. [Отчёт 1976, с. 44–45]. В інших розкопках кількість знайдених уламків фрески була значно меншою: кілька десятків або всього декілька. Зважаючи на це, можна припустити, що фреску зі стін храму цілеспрямовано збили під час одного з ремонтів пізнього часу та разом з іншим будівельним сміттям використали для підсіпки тераси з півночі від храму (перед будівництвом тамбура XVIII ст.?).

Традиційно Іллінську церкву відносять до групи пам'яток чернігівської архітектурної школи кінця XI – початку XII ст. разом з т. зв. однокамерним теремом, Борисоглібським та Успенським соборами. Вважається, що до виникнення цієї школи були причетні західноєвропейські майстри, як доводить О. Іоаннісян – з Північної Італії. На його думку, пам'ятки чернігівської архітектурної школи зближує ціла низка рис, раніше невідомих архітектурі Русі (рівношарова кладка, наявність аркатурних поясів тощо), які мають аналогії в романській архітектурі Північної Італії, насамперед в архітектурі Модени [Іоаннісян 2007а, с. 169–177]. Однак в Іллінській церкві властивий усім іншим спорудам цієї групи аркатурний пояс відсутній (не виявлений) [Іоаннісян 2007а, с. 71], у конструкціях та декорі не використано фігурної цегли (профільований карниз складений з підтесаних цеглин). Немає в ній і різьблених деталей з білого каменю або плит пірофіліту (рожевого сланцю), що їх активно використовували в інших «романізованих» будівлях Чернігова. Від Борисоглібського та Успенського собору Іллінську церкву відрізняють також перекриття над нартексом: скатне над карнизом. Вважається, що в архітектурі Русі такі перекриття властиві тільки раннім пам'яткам. Вони передували виникненню невідомого візантійській традиції закомарного храму [Міхеєнко 2022, с. 215]. Відрізняється і конструкція хорів: не муровані, а дерев'яні. В архітектурі Русі такі хори були тільки в бічних навах Чернігівського Спасо-Преображенського собору. У всіх інших відомих випадках хори влаштовані на цегляних

перекриттях першого ярусу. Тож спільних рис із групою пам'яток чернігівської архітектурної школи кінця XI – початку XII ст. в Іллінській церкві небагато. Значно більше відмінностей, до яких, окрім згаданих, належить і розвантажувальні арки в муруванні. Їх наявність відповідає думці про західноєвропейські впливи на архітектуру храму. Однак тут можна припустити зовсім інший імпульс, оскільки в інших пам'ятках Чернігова розвантажувальні арки не відзначені.

Враховуючі загальні тенденції (формування типу «закомарного храму», поширення рівношарової кладки тощо) у розвитку будівельної традиції держави Рюриковичів [Іоаннісян, Ивакин, Черненко 2017], є підстави вважати Іллінську церкву досить ранньою та віднести її будівництво принаймні до 70–80-х років XI ст., невдовзі після відзначеної в літописі дати прибуття Антонія до Чернігова. Саме так датував її М. Холостенко [Холостенко 1972, с. 97–98]. Утім, архаїчні риси архітектури храму можна пояснити бажанням замовника будівництва дотримуватися певного «старого» стилю. Тож варто детальніше розглянути різні аспекти цього питання.

Плінфа церкви за способом виготовлення, форматом та кольором (жовта, рожева) наближена до плінфи інших пам'яток чернігівської архітектурної школи. Утім, вона подібна й до плінфи церкви-усипальні, дослідженої В. Коваленком у 1985–1986 роках (іл. 18). Ця подібність уже відзначалася в літературі [Іоаннісян 2003].

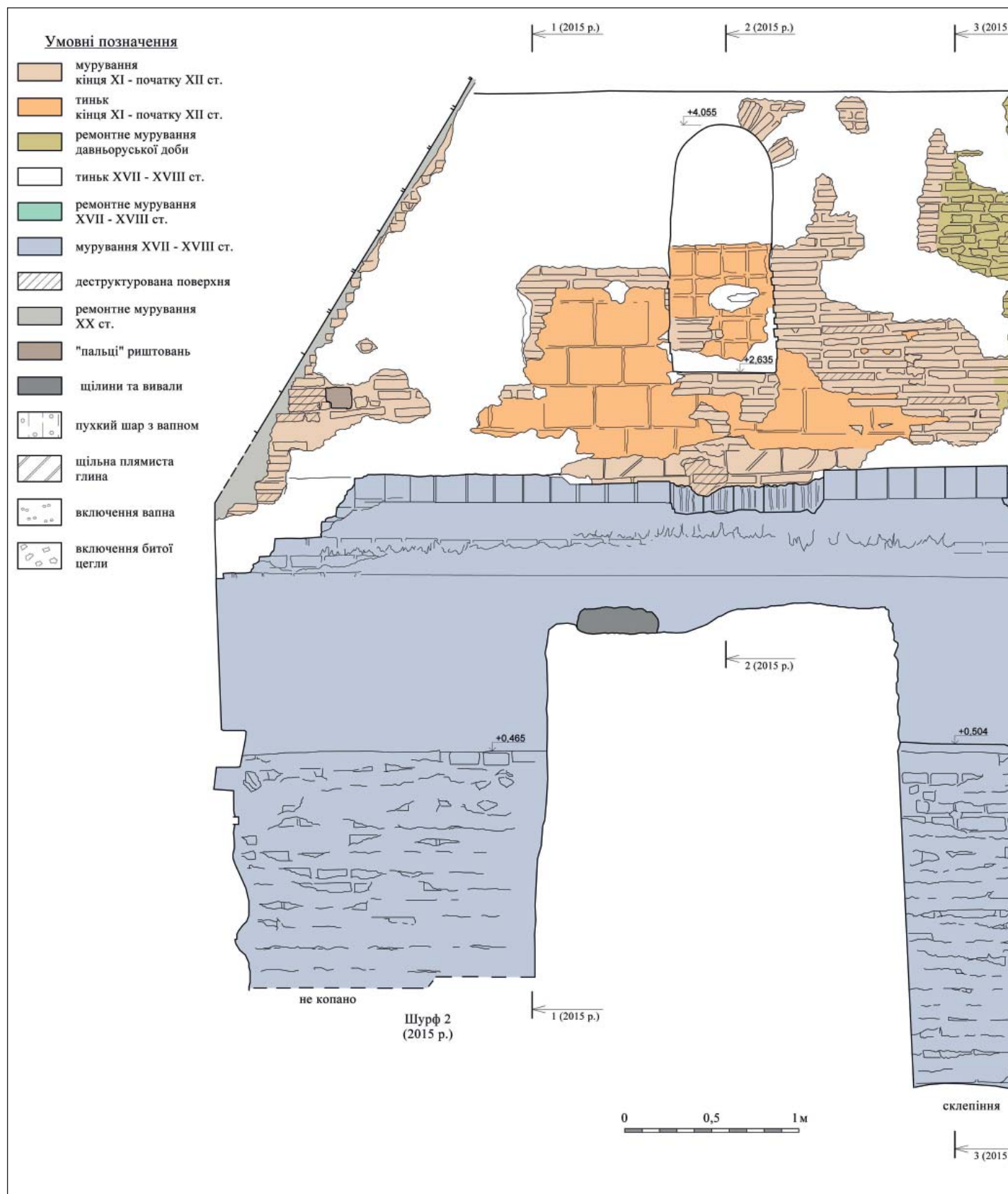
Церкву-усипальню вважають побудованою в традиціях столичної константинопольської архітектури та пов'язують з будівельною діяльністю в Чернігові Володимира Мономаха у 70-х роках XI ст. [Коваленко, Гребень 1986; Коваленко, Раппопорт 1990; Коваленко, Раппопорт 1991; Коваленко, Раппопорт 1993]. Її також вважають найдавнішою на Русі спорудою, де трапляються опуклі знаки на бічних площинках плінфи [Коваленко, Раппопорт 1991, с. 143–147, 153]. Цікаво, що майже всі знаки з Іллінської церкви знаходять відповідники в знаках церкви-усипальні, хоча в останній їх сортамент значно більший [Коваленко, Гребень 1986, рис. 62–88]. Ще однією спільною рисою обох споруд є відсутність у них фігурної цегли та пірофіліту.

Візуально подібний і будівельний розчин. На жаль, спеціальні дослідження розчинів церкви-усипальні не здійснювалися, що унеможливило більш докладне порівняння.

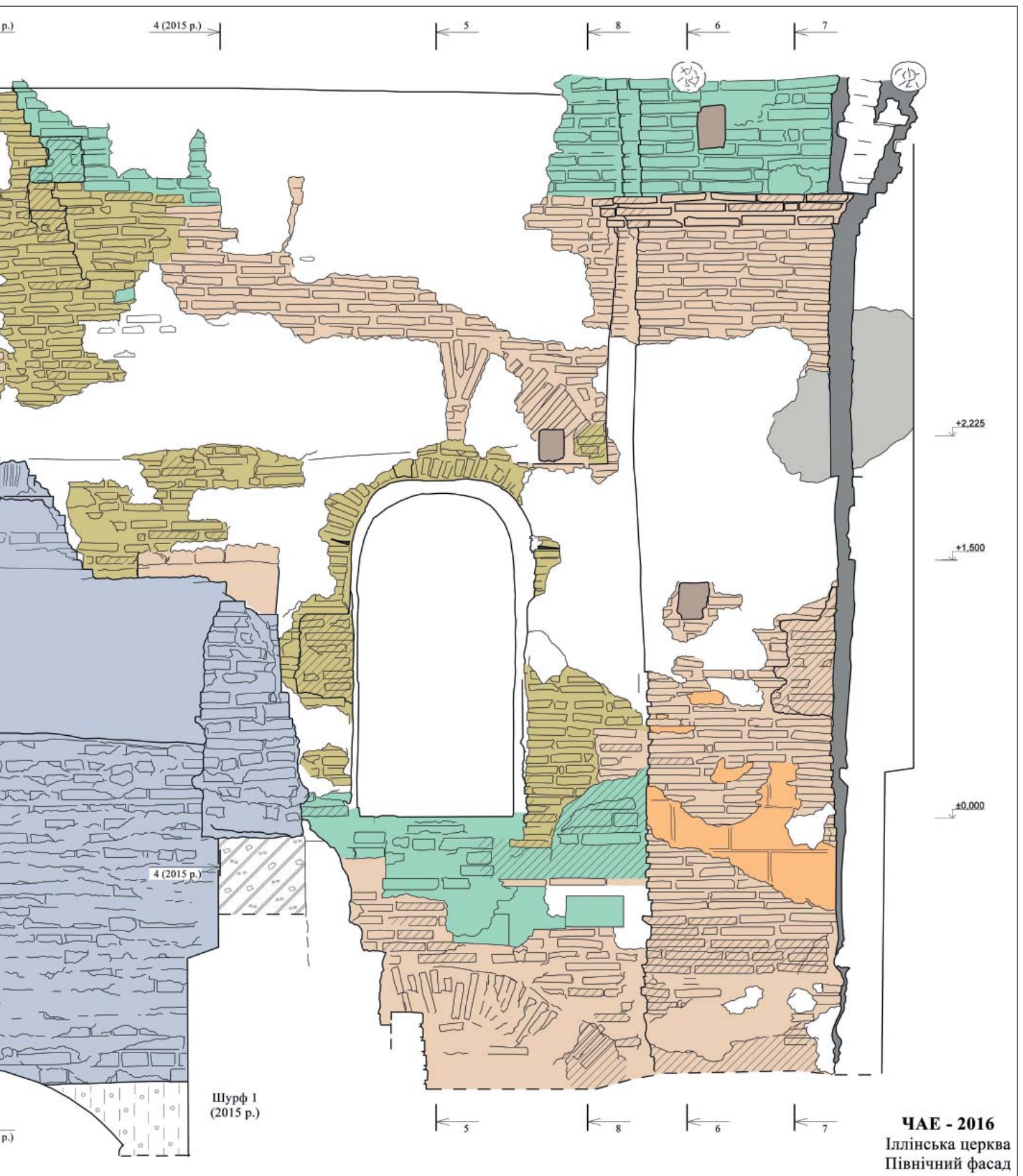
Мурування церкви-усипальні та Іллінської церкви суттєво відрізняється. В усипальні це *opus mixtum*: кладка із цегли з прихованим рядом чергується з прошарками великих, грубо обтесаних каменів. В Іллінській церкві мурування рівношарове. Утім, у кладці нижньої частини її стін використано блоки каменю. У цьому зв'язку можна згадати «змішано-порядове» (визначення М. Холостенка) мурування чернігівського однокамерного терему, яке, на думку О. Іоаннісяна, має перехідний характер між класичною для XI ст. *opus mixtum* зі скритим рядом та новою для Русі системою рівношарової кладки [Іоаннісян, с. 173–174]. Не виключено, що мурування Іллінської церкви є ще однією (останньою?) ланкою цього переходу.

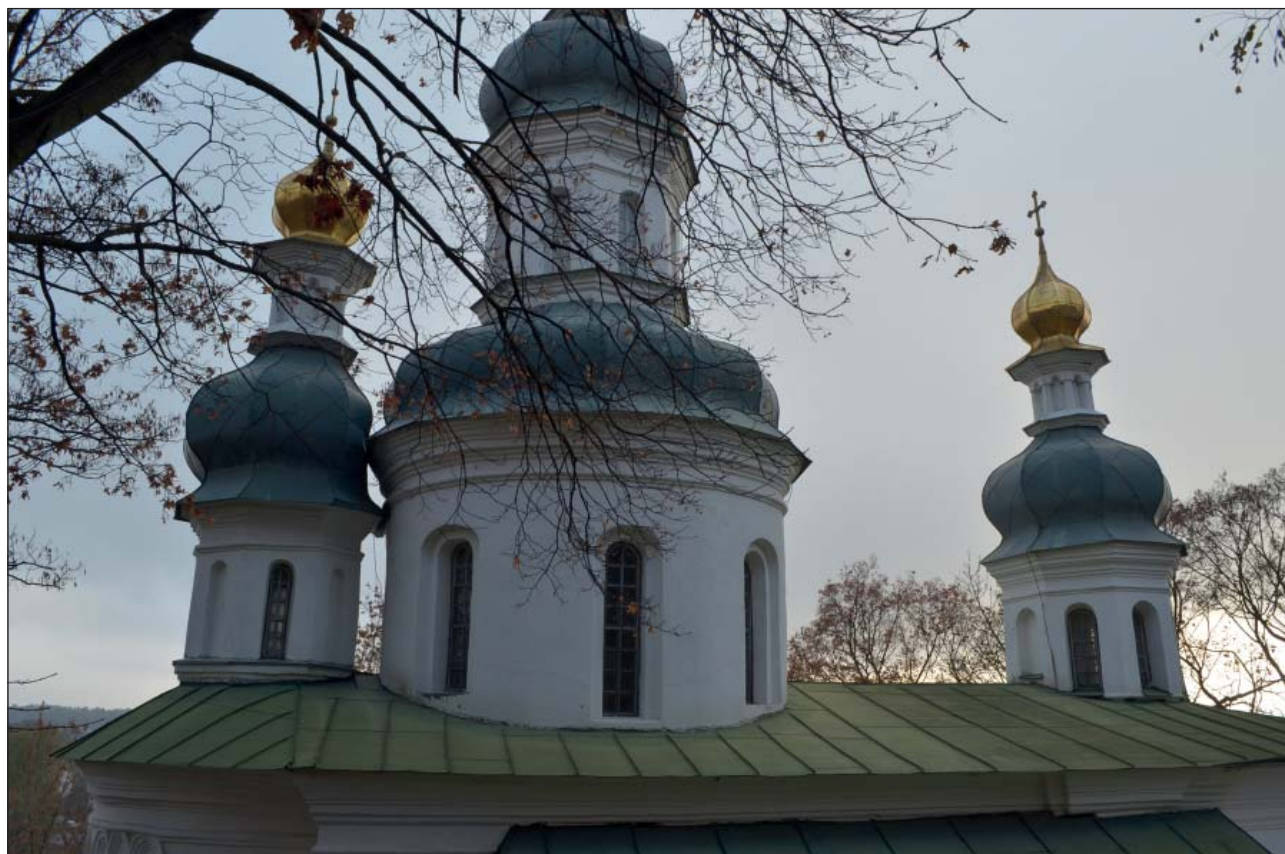
Церква-усипальня є єдиним відомим храмом Русі з підземним поверхом поховального призначення, криптою. Про це його призначення свідчили виявлені в просторі збереженого підземного приміщення залишки кількох гробниць із плінфи та плит пірофіліту. Приміщення мало склепінчасте перекриття та окремих вхід через сходи в західній стіні. До другого ярусу церкви вхід вів через ганок, прибудований до південної стіни [Коваленко, Гребень 1986; Коваленко, Раппопорт 1990; Коваленко, Раппопорт 1991; Коваленко, Раппопорт 1993].

Подібні церкви-усипальні відомі в болгарській традиції. Натомість, на думку П. Раппопорта та О. Іоаннісяна, прообразом чернігівської церкви слугував храм *Bodrum Samii* (Мірелейон), усипальня Романа I Лекапіна, збудований наприкінці X ст. [Коваленко, Раппопорт 1990; Иоаннісян 2007, с. 136–138]. В архітектурі цих двох пам'яток існують численні відмінності (у Мірелейона є нартекс, поховальний ярус значно вищий, арки першого ярусу спираються на круглі колони з різьбленими капітелями тощо), але дослідники вважали, що свідченням їх спорідненості є наявність в обох випадках поховального поверху-крипти. Однак варто враховувати, що за результатами досліджень 1965–1966 років підземний ярус *Bodrum Samii* на початку мав конструктивне

Іл. 18. Обміри ділянки північної стіни з позначенням різночасового мурування. 2016 р.

Іл. 19. Вид на верхи Іллінської церкви з півночі. Світлина 2015 р.

призначення (служував для того, щоб рівень храму відповідав рівню розташованого поряд палацового комплексу). Підземний ярус зі склепінчастим перекриттям перетворили в поховальну каплицю не раніше 1300 року [Stiker 1981, р. 11–32]. Таким чином, він не міг слугувати прообразом першого ярусу чернігівської усипальні XI ст. Ці міркування дозволяють знову звернутися до болгарських аналогій у пошуках прообразів чернігівського храму. Однак більш перспективними здаються аналогії з тим регіоном, де сформувалася архітектура великих крипт інтегрованих у храмовий простір. У романській архітектурі досягнення технічного прогресу в улаштуванні опор та склепінь сприяло виникненню в XI–XII ст. великих крипт-приміщень, які, слугуючи гробницями, являли собою фактично «церкву церкві у» та зберігали мощі святих [Sapin 2014, р. 111–208]. У контексті цієї статті цікавим є відзначений К. Сапенем зв'язок романських крипт із монастирською традицією посвяти та молитви, не лише усамітненої, але й спільної, а також з традицією паломництва. Тож крипти середньовічних романських храмів були насампе-

ред місцем релігійних практик [Sapin 2014, р. 196–201]. К. Сапен наводить свідчення авторів XII–XIII ст. (Гонорій Августоденіус, Гійом Дюран), які прирівнювали крипти до келій ченців як місця усамітнення та молитви. Символіка архітектури крипт у Середньовіччі полягала в їх сприйнятті як печери [Sapin 2014, р. 13, 36]. Припустимо, що з тієї ж точки зору варто розцінювати чернігівську церкву-усипальню як певний аналог печер самітників. Не виключено, таким чином, що Іллінська церква була створена під впливом цієї традиції, враховуючи зв'язок храму з комплексом печер, келіями самітників та похованнями. Приблизно в один і той самий час у Чернігові було зведено два храми з досить незвичними для архітектури Русі рішеннями: церква-усипальня та Іллінська церква. В обох випадках ці рішення можна пов'язати зі специфікою релігійних практик. Є також певні підстави говорити, що обидві споруди створені під впливом західно-європейської традиції. Подальші розшуки в цьому напрямі здаються перспективними та вартими уваги. Є також деякі підстави говорити про деякі спільні риси будівельної техніки

обох пам'яток. У цьому разі можна припустити, що їх виникнення відноситься до досить близького часу, найвірогідніше, до 70-х років XI ст. Утім, це питання потребує подальшого розгляду, оскільки датування церкви-усипальні спирається передусім на аналогію з Міреліоном та на ідею про участь візантійських зодчих у будівництві, ініційованому Володимиром Мономахом [Коваленко, Раппопорт 1990; Иоаннисян 2007, с. 136–138].

У будь-якому разі оригінальність та складність використаних зодчими Іллінської церкви прийомів дає підстави стверджувати: її будували досвідчені майстри. Масштабні роботи зі створення штучної тераси потребували не тільки певних зусиль, але й технічних знань, оскільки необхідно було забезпечити стабільність майбутнього храму. Система розвантажувальних арок, «гра світла» тощо – усе це свідчить не тільки про знання різноманітних та досить складних технологій будівництва, але й про цілісність та послідовну реалізацію задуму.

Архітектурні конструкції Іллінської церкви зазнали принаймні двох кардинальних ремонтів у давнину. Для першого ремонту використали різнорідну плінфу на вапняно-цемя'нковому розчині (іл. 18). Цей ремонт найчастіше пов'язують з ліквідацією руйнувань, спричинених землетрусом 1230 року на підставі аналогій з руйнуваннями будівель Києва. І. Ігнатенко вважав, що в Іллінській церкві тоді обвалилося мурування склепіння апсиди та значна частина її стіни [Ігнатенко, Василенко 1999, с. 23]. Утім, це твердження є суто гіпотетичним.

Другий ремонт (закладка порталів повторно використаними уламками плінфи на вапняному розчині та кам'яними блоками) міг відбутися в першій половині XVII ст. На думку І. Ігнатенка, у цей час храм належав унійній церкві та був відновлений по століттях запустіння [Ігнатенко, Василенко 1999, с. 23]. Однак це припущення не спирається на матеріали писемних джерел. За повідомленням Дмитрія Ростовського, занедбану по нашестю татар церкву відновили лише 1649 року стараннями ігумена Іллінського монастиря Зосими Тишкевича коштом чернігівського полковника Степана Подобайла [Туптало 1697, с. А, зворот]. На той час монастир був православним.

Іл. 20. Іллінська церква. Зображення на титульному аркуші «Нового заповіту» (Чернігів, 1717 р.)

Подальша будівельна історія храму реконструюється на підставі результатів архітектурно-археологічних досліджень та аналізу зображальних джерел. Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. у церкві з'явилися нові прибудови: каплиця з північного боку (пізніше перетворена в підземну шляхом засипки ґрунтом), різниця з півдня та вже згаданий гранчастий притвор (трапезна) із заходу. Тоді ж стіни та апсиду надбудували до рівня верху закомар, улаштували дві додаткові малі бані над апсидою та притвором, розтесали вікна, південний вхід переробили у вікно [Холостенко 1972; Адруг 2008, с. 109–113]. Унаслідок цього зовнішній вигляд храму докорінно змінився. Іллінська церква стала трьохбанною та набула рис, характерних для українського бароко (іл. 2–4; 19). Саме в такому вигляді її зображено на «Абрисі чернігівському» 1706 року (разом з іще наземною спорудою храму Антонія Печерського) та на гравюрах видань Чернігівської типографії 1717 і 1720 років (іл. 10; 20). Внутрішній прос-

тір церкви значно розширився (у плані до розміру 27×7,7 м; у висоту до 8,7 м в zenіті головного купола), а з появою нових вікон кардинально змінилося освітлення.

До кінця XVII ст. Іллінська церква слугувала головним храмом монастиря. Після будівництва нового собору, освяченого 1695 року на честь святої Трійці, вона втратила цей статус, але шанувалася як святиня, пов'язана з Антонієм Печерським, та разом з печерами була місцем паломництва [Васютинский, с. 32–39]. Її знов реконструювали, напевно, щоб краще пристосувати для потреб паломників: північний портал заблокували разом з переходом у печери та зробили новий, більш просторий вхід. Для цього до північної стіни прибудували тамбур.

Судячи з усього, водночас було реконструйовано і комплекс печер, де влаштували поєднані цегляними переходами храми. Відповідно до описів Чернігова XVIII–XIX ст., це були храми Антонія Печерського, Похвали Богородиці (пізніша посвята Феодосія Тотемського) та Миколая Чудотворця (церква Миколи Святоші?): іл. 5) [Руденок, Новик 2017]. Натомість цей «пізній» етап функціонування Іллінської церкви та комплексу печер варто розглядати окремо. Без сумніву, їх вважали гідними уваги вірян як давні святині та як місце, пов'язане з перебуванням Святого Антонія. Однак природа цього інтересу була певним чином відмінна від традиції Середньовіччя та більше асоціюється з ушануванням Києво-Печерської лаври.

Джерела та література

- Адруг, А. 2008. *Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть*. Чернігів,.
- Асеев, Ю. С., Логвин, Г. Н. 1959. Архітектура Іллінської церкви в Чернігові. *Питання історії, архітектури та будівельної техніки України*. Київ, с. 30–43.
- Бережков, М. Н. 1911. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. *Труды XIV Археологического съезда в Чернигове*. Москва, 2, с. 271–305.
- Васютинский, Ф. 1911. *Чернигов и его святые храмы. Чудотворные иконы и местночтимые святыни*. Чернигов.
- Говденко, М. 1987. Практика исследований и реставрации некоторых памятников архитектуры г. Чернигова. *Тезисы Черниговской областной научно-исследовательской конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника*. Чернигов, с. 10–12.
- Говденко, М. 1996. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація. *З історії Української реставрації: додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України»*. Київ, с. 263–268.
- Говденко, М. 2003. Деякі пам'ятки Древньої Русі. За матеріалами досліджень. *Вісник УкрНДІпроектреставрація*, 1, с. 5–35.
- Говденко, М. М., Маркиз, В. И. 1987. Древний архитектурный комплекс в Чернигове. *Строительство и архитектура*, 7, с. 26–27.
- Горностаев, Ф. Ф. 1911. Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода. *Труды XIV Археологического съезда в г. Чернигове*. Москва, 3. Протоколы, с. 66.
- Ёлшин, Д. Д. 2010. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 395–407.
- Ігнатенко, І., Василенко, А. 1999. Нові дослідження Іллінської церкви в Чернігові. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*. Тези наукових читань. Чернігів, с. 22–24.
- Івакін, Г. Іоаннісян, О. 2010. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). Мурована архітектура. *Історія українського мистецтва*, 2: Мистецтво середніх віків. Київ, с. 457–524.
- Иловайский, П. И. 1898. *Черниговская старина по преданиям и легендам*. Чернигов, 1898.
- Іоаннісян, О. М. 2002. К истории польско-русских архитектурных связей в конце XI – начале XII в. *Древне-русское искусство*. [Вып. 6] Русь и страны византийского мира: XX век, с. 206–230.

Иоаннисян, О. М. 2003. К вопросу о происхождении черниговской плинфы конца XI – XII веков и равнослойной техники кладки на Руси. *Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы*. Санкт-Петербург, с. 20–34.

Иоаннисян, О. 2007а. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII века. *Rutenica*, 6, с. 134–188.

Иоаннисян, О. 2007б. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Збірник наукових праць, присвячений 1000-літтю літописної згадки про Чернігів. Чернігів, с. 236–252.

Иоаннисян, О. М., Ивакин, Г. Ю., Черненко, Е. Е. 2017. Становление древнерусского зодчества: от Десятинной церкви до Михайловского Златоверхого собора. *Труды государственного Эрмитажа*, 86: Монументальное зодчество древней Руси и восточной Европы эпохи Средневековья. Санкт-Петербург, с. 85–129.

Карнабед, А. А. 1988. Новые данные о памятниках Чернигова X–I–XII вв. *Древнерусское искусство. Художественная культура XI – первой половины XIII в.* Москва, с. 31–40.

Коваленко, В. П., Гребень, П. Н. 1986. Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1984–1987 гг. Т. V. Исследования церкви-усыпальницы XI в. в 1985–1986 гг. // Науковий архів інституту археології НАН України. Фонд експедицій. 1986/168.

Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1990. Неизвестный памятник зодчества Руси. *Византийский временник*, 51, с. 201–204.

Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1991. Новый памятник византийской архитектуры на черниговском детинце. *Южная Русь и Византия*. Сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византинистов). Київ, с. 142–157.

Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1993. Храм-усыпальница в Чернигове. *Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции*. Москва, с. 36–53.

Коваленко, О. 1999. «Руно орошенное» Дмитра Туптала як джерело з історії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*, 1999, с. 14–15.

Лашкарёв, П. А. 1902. Церкви Чернигова и Новгород-Северского. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899*. Москва, 2, с. 146–164.

Маркевич, Н. 1852. *Историческое и статистическое описание Чернигова*. Чернигов.

Міхеєнко, К. 2022. З історії храмобудування Київської Русі. *Український історичний журнал*, с. 214–230.

Некрасов, А. И. 1936. *Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII веков*. Москва.

Отчет об архитектурно-археологических исследованиях 1976 года на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки в г. Чернигове. 1976. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів Стародавній». КП-500 / ДФ-432.

Полное собрание русских летописей. 2001. *Ипатьевская летопись*. Москва.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников*. Свод археологических источников. Е1-47. Ленинград.

Руденок, В. 2007. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Збірник наукових праць, присвячений 1000-літтю літописної згадки про Чернігів. Чернігів, с. 211–222.

Руденок, В., Новик, Т. 2017. До історії вивчення Антонієвих печер Чернігівського Іллінського монастиря у другій половині XIX – першій чверті XX ст. *Сіверянський літопис*, 4 (136), с. 80–87.

Сарабьянов, В. Д. 2014. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография. *В созвездии Льва*. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. Москва, с. 396–439.

Седов, Вл. В. 2012. Ильинская церковь в Чернигове как представитель редкого варианта византийского типа «компактный вписанный крест». *Архитектурное наследие*, 56, с. 16–29.

Стреленко, Ю. 2012. Заключение по результатам исследования образцов древних строительных растворов из раскопов у Спасо-Преображенского собора г. Чернигова. В: Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. *Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, 2* // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. 2012/ 217.

Туптало [Дмитрий], 1697. *Руно орошенное, Пречистая и преблагославенная Дева Мария*. Чернигов.

Холостенко, Н. В. 1972. Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 годов. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, с. 88–103.

Черненко, Е. Е. 2016. К вопросу об однефных храмах Древней Руси (по материалам исследований Ильинской церкви в Чернигове). *Белорусское Подвинье: опыт, методы и выводы полевых и междисциплинарных исследований*. Сб. науч. докл. III Междунар. науч. конф. Новополоцк, с. 80–88.

Черненко, О. Є. 2017. Інженерно-геологічні умови та особливості палеорельєфу у місці розташування Іллінської церкви в Чернігові. *Церква–наука–суспільство: Питання взаємодії*. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції. Київ, с. 301–305.

Черненко, О., Новик, Т. 2021. Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова. *Opus mixtum*, с. 127–136.

Черненко, О. Є., Новик, Т. Г., Міхеєнко, К. М. 2016. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. *Могілянські читання 2015*. Збірник наукових праць. Київ, с. 193–196.

Чукова, Т. А. 2004. *Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в.* Основные архитектурные элементы по археологическим данным. Санкт-Петербург.

Шафонский, А. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев.

Barry, F. 2007. Walking on Water: Cosmic Floors in Antiquity and the Middle Ages. *The Art Bulletin*, 89 (4), p. 627–656.

Jabi, W., Potamianos, I. 2007. Geometry, Light, and Cosmology in the Church of Hagia Sophia. *International Journal of Architectural Computing*, 5, p. 303–319.

Mamaloukos, S. 2010. Treatment of the Facades with Inscribed and Painted Architectural Forms and Decorative Features in Mid-Byzantine Architecture. *Труды Государственного Эрмитажа*, LIII, с. 74–88.

Sapin, Ch. 2014. *Les cryptes en France. Pour une approche archéologique, IVe-XIIIe siècle*. Paris.

Striker, Cecil L. 1981. *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*. Princeton.

Імпортна кераміка XIV–XV століть з Києва

Статтю присвячено аналізу імпоротної кераміки XIV–XV ст. з Києва, знайденої під час археологічних досліджень на шести локаціях. Більшість походить з датованих контекстів. Представлено також хімічні й петрографічні аналізи глини та поливи деяких зразків.

Ключові слова: кераміка, фаянс, імпорт, Київ, XIV–XV ст.

The imported pottery of the 14th–15th centuries from Kyiv, found during archaeological excavation at six locations is analyzed in the paper. Most items come from the dated contexts. Chemical and petrographic analyzes of clay and glaze of some samples are also presented.

Key words: pottery, faience, import, Kyiv, 14th–15th centuries.

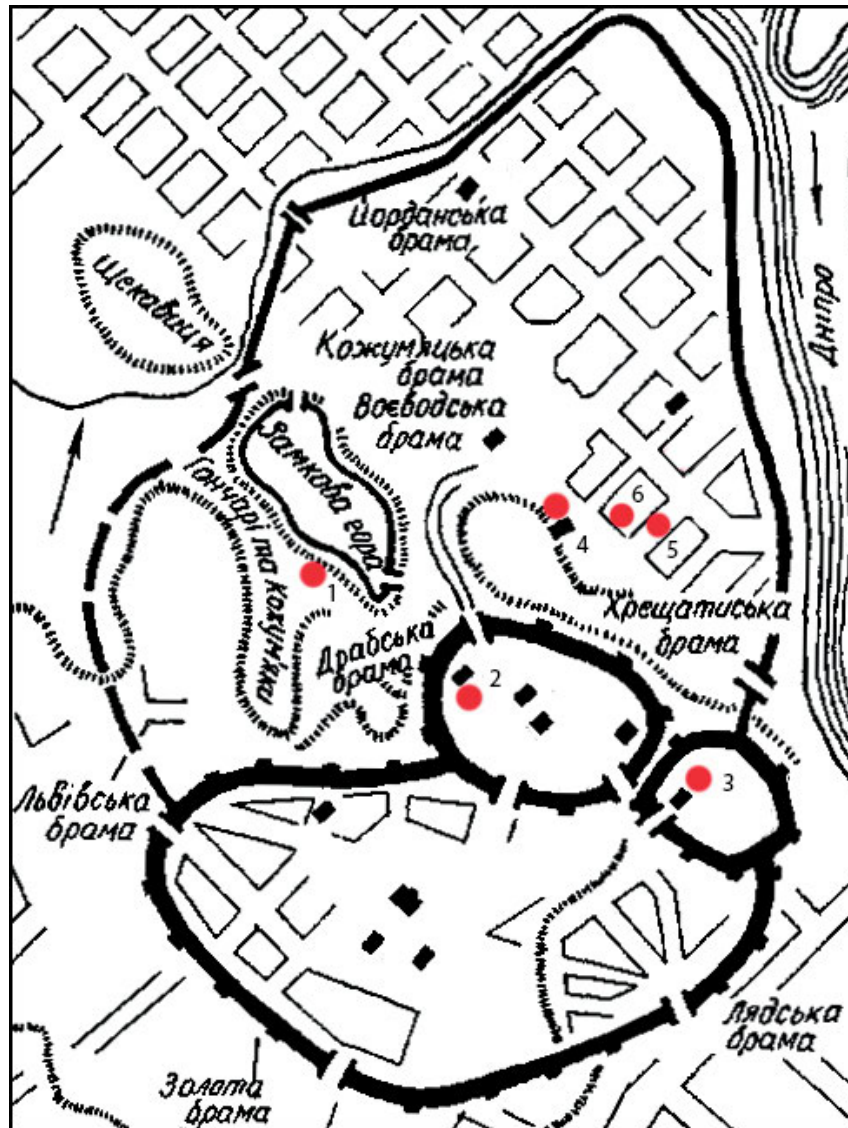
Історія Києва після навали Батия 1240 року є все ще недостатньо дослідженою темою. Через дуже обмежену кількість писемних джерел головну роль у вивченні цього періоду відіграють археологічні матеріали. За останні десятиліття їх опрацьовано вже досить багато завдяки роботам різних дослідників, насамперед Г. Івакіна та О. Оногда [Івакін 1996, Оногда 2012]. Проте керамічні імпорти післямонгольського часу на території Києва, на жаль, усе ще малодосліджені. Найбільш повно привізну кераміку Києва проаналізовано лише в каталозі В. Ковалю [Коваль 2010]. Загалом там міститься інформація про понад 40 керамічних фрагментів з Києва, з яких принаймні 10 можна віднести до післямонгольського часу. Звичайно, у цей каталог потрапила не вся імпортна кераміка другої половини XIII – XV ст., знайдена в Києві. Але пошук інформації про ці знахідки потребує тривалого часу, бо проблема полягає в тому, що така кераміка не завжди вірно атрибутована і не введена до наукового обігу, за винятком кількох згадок у публікаціях. Тому пропонується робота не ставить за мету зробити повний аналіз керамічних імпортів, знайдених у Києві, а лише провести систематизацію опублікованих матеріалів і тих, де авторка брала безпосередню участь у розкопках. Матеріали із сумнівним датуванням чи локалізацією до уваги не брались.

Загалом вдалося локалізувати 6 пунктів, де знайдено імпортні керамічні матеріали XIV–XV ст., нанесені на карту Києва XIV–XVI ст., складену Г. Івакіним (іл. 1). Дві із цих локацій розташовані на території Верхнього міста і чотири – на території Нижнього міста – Подолу.

Кераміка XIV ст. У 1987–1990 роках в урочищі Гончарі-Кожум'яки на Подолі було

досліджено кілька будівель, розташованих компактно на невеликій території (іл. 2). Три з них відносилися до передмонгольського часу – XII – першої половини XIII ст. У заповненні знайдено багатий речовий матеріал, серед якого – 2 сельджукидські монети Сулеймана II і Кайкауса I, дуже рідкісні для Русі, а також фрагменти візантійської скляної чаші з розписом золотом і червоною емаллю [Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 216–217, 253]. Це дало можливість припустити, що на цьому місці мешкав торговець з Півднем і Сходом. Поряд було знайдено житло і культурний шар післямонгольського часу, у якому виявлено гирьку і велику кількість полив'яної кераміки [Івакін, Козубовський, Чміль 1991]. Серед знахідок трапилися фрагменти від восьми імпортних посудин.

Два уламки, що належать одній чаші з кашинного (яке ще називають «фаянс», або «кварц-фріта») крихкого тіста, вкриті бірюзовою поливою з обох боків і прикрашені підполив'яним кобальтовим розписом (іл. 3: 1, 2). Зовні чаша має характерний орнамент у вигляді стилізованої квітки лотоса, поширений на посуді цього типу. По верху вінець розміщено ряд крапок, а з внутрішнього боку нанесено пояс із діагональної сітки, нижче якого – завитки та крапки. Кераміку з крихкої кварц-фріти з аналогічними орнаментами й поливою виготовляли в золотоординських містах Поволжя в XIV ст. [Коваль 2010, с. 94–98]. Найближчі аналогії розпису чаші відомі серед кераміки Маджару і Селітреного городища [Гражданкина, Ртвеладзе 1971, с. 127–128; Скоробогатова 1983, с. 94]. Відомі чаші з аналогічним розписом у Старому Орхеї [Абызова, Бырня, Нудельман 1981, с. 72–74]. Ще один уламок тонкої стінки без орнаменту з бірюзовою двосторонньою по-

Іл. 1. Карта Києва XIV–XVI ст. (за Г. Івакіним) з позначеними локаціями знахідок імпортованої кераміки

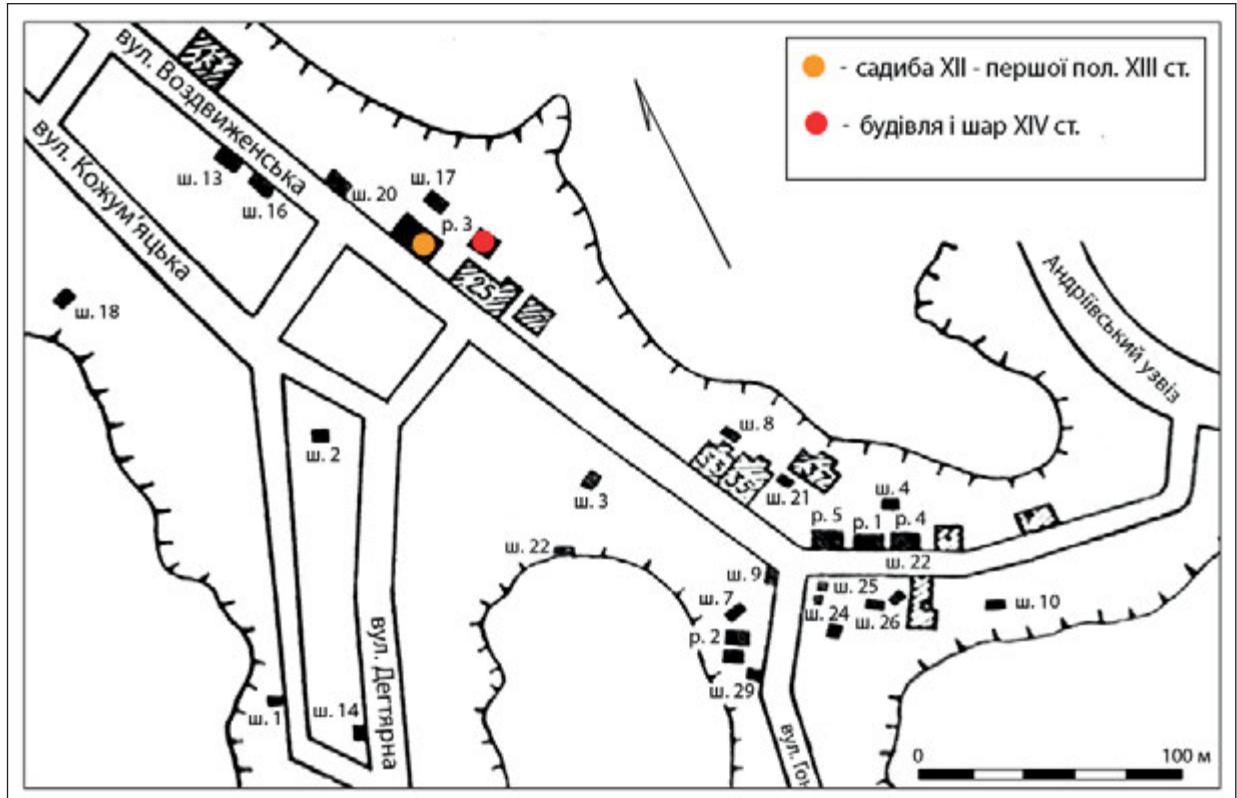
ливою також можливо належить до цієї групи (іл. 3: 3). Хоча він може мати й інше східне походження (Іран?).

Тут знайдено також шість фрагментів червоноглиняних посудин, ймовірно, причорноморсько-кримського виробництва. Вони виготовлені з добре вимішаної глини, тонкостінні, черепок щільний. Три з них – тарілки чи чаші, декоровані в техніці сграффіто (іл. 3: 4–6). Орнамент на двох із них підфарбований коричневим і зеленим, полива оливкова (іл. 3: 4, 6). Від однієї тарілки збереглися вінця з трикутним потовщенням по краю. Орнамент на ній виконано у вигляді ланцетоподібних листків, розміщених зигзагом по берегах. Цей мотив був досить поширений на кримській кераміці XIV–XV ст. [Тесленко 2021, с. 91, рис. 116: 3, 5, 10]. Ще одну стінку тарілки

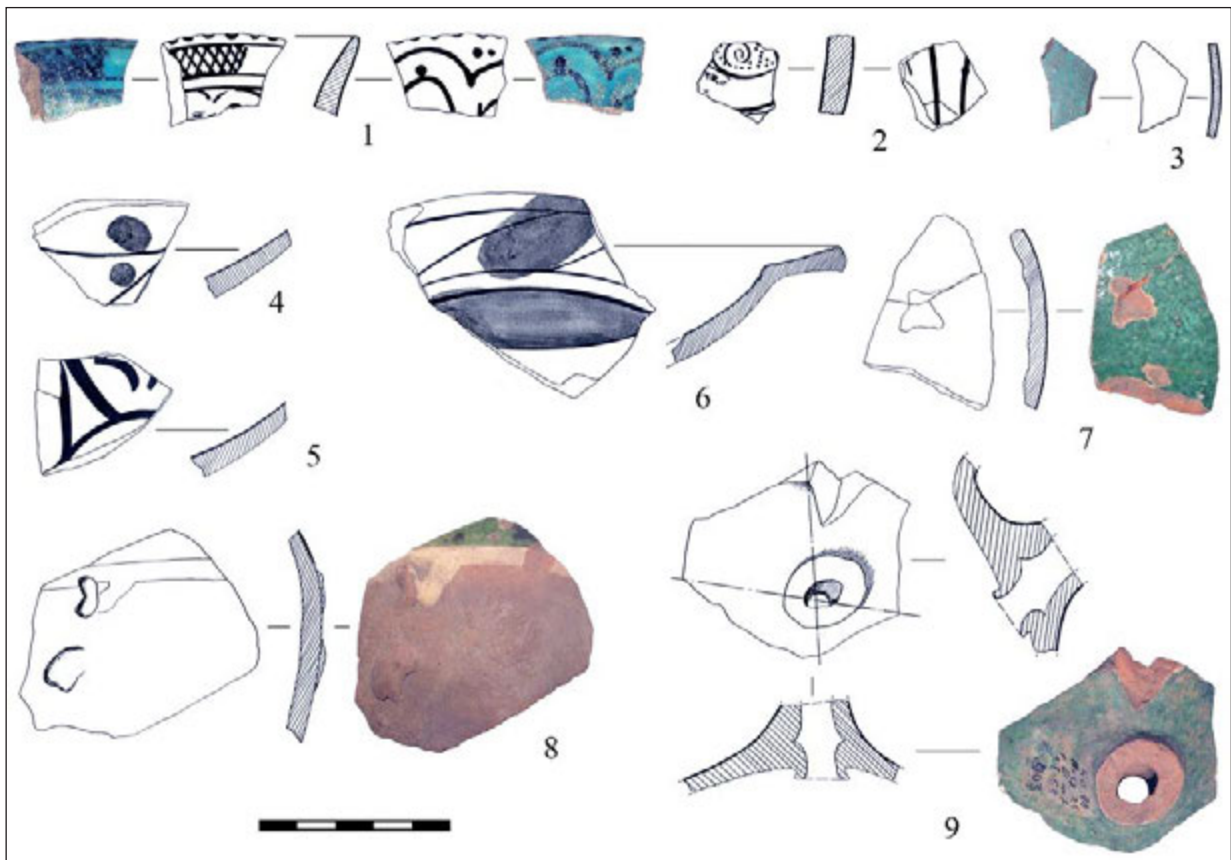
вкрито зеленою поливою. Гравірування виконано і товстою, і тонкою лініями (іл. 3: 5). Три фрагменти належать глечикам, укрітими зовні частково чи суцільно зеленою поливою поверх білого ангобу (іл. 3: 7–9). Один з них – водолій (іл. 3: 9). Подібний посуд характерний для міст Північного Причорномор'я золотоординського часу, є він, зокрема, у Криму [Тесленко 2021, рис. 73: 1].

Концентрація дорогих керамічних виробів у цьому житлі вказує на те, що його власник міг бути купцем, який торгував із Золотою Ордою та Кримом. Отже, можна припускати проживання на цій території династії торговців ще з передмонгольських часів.

Керамічні привізні матеріали дають можливість зробити кілька важливих висновків. По перше, кашинна кераміка може бути точ-

Іл. 2. План урочища Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі з позначеними місцями садиб XII–XIV ст.

Іл. 3. Фрагменти імпортованої кераміки із садиби XIV ст. в урочищі Гончарі-Кожум'яки:
1–3 – кашинна кераміка з двосторонньою блакитною поливою; 4–6 – полив'яні тарілки з орнаментом сграфіто;
7–9 – полив'яні глечики

ним хроноіндикатором, оскільки вона мала дуже вузький період виробництва і відповідно імпортування. За даними В. Ковалю, вона масово з'явилася на землях колишньої Русі в середині XIV ст. Її надходження припиняється в останній чверті століття після спустошення виробничих центрів Поволжя військами Тимура в 1390-х роках [Коваль 2010, с. 194–195]. Отже, очевидно, верхня хронологічна межа дослідженого комплексу відноситься до останньої чверті XIV ст.

Це допомагає точніше датувати найбільш масовий тип місцевих горщиків, які походять із цього комплексу (іл. 4: 1–6). Ці горщики мають потовщений сплюснений вінчик і конусоподібну шийку. Це тип 2 відповідно до класифікації О. Оногда [Оногда 2012, с. 80]. Він загалом датується дуже широко: другою половиною XIII – початком XV ст. Спираючись на вищенаведені матеріали, ймовірно, це датування можна обмежити серединою – третьою чвертю XIV ст. У XV ст. цей тип вінець майже не трапляється, що засвідчує порівняння з пізнішими комплексами [Хамайко, Чміль, Гунь 2020, с. 202–203].

Ще один важливий висновок стосується місцевої глазурованої кераміки. Вважалося, що її виробництво припинилося після монгольського завоювання. Але знахідка великої кількості полив'яної кераміки в згаданому комплексі підтверджує її виробництво в золотоординський час (іл. 4: 7–18). Виготовлення полив'яної кераміки в другій половині XIII – XIV ст. також підтвердили матеріали з нещодавно досліджених поселень на Київщині [Гунь, Оногда, Чміль 2016, с. 178].

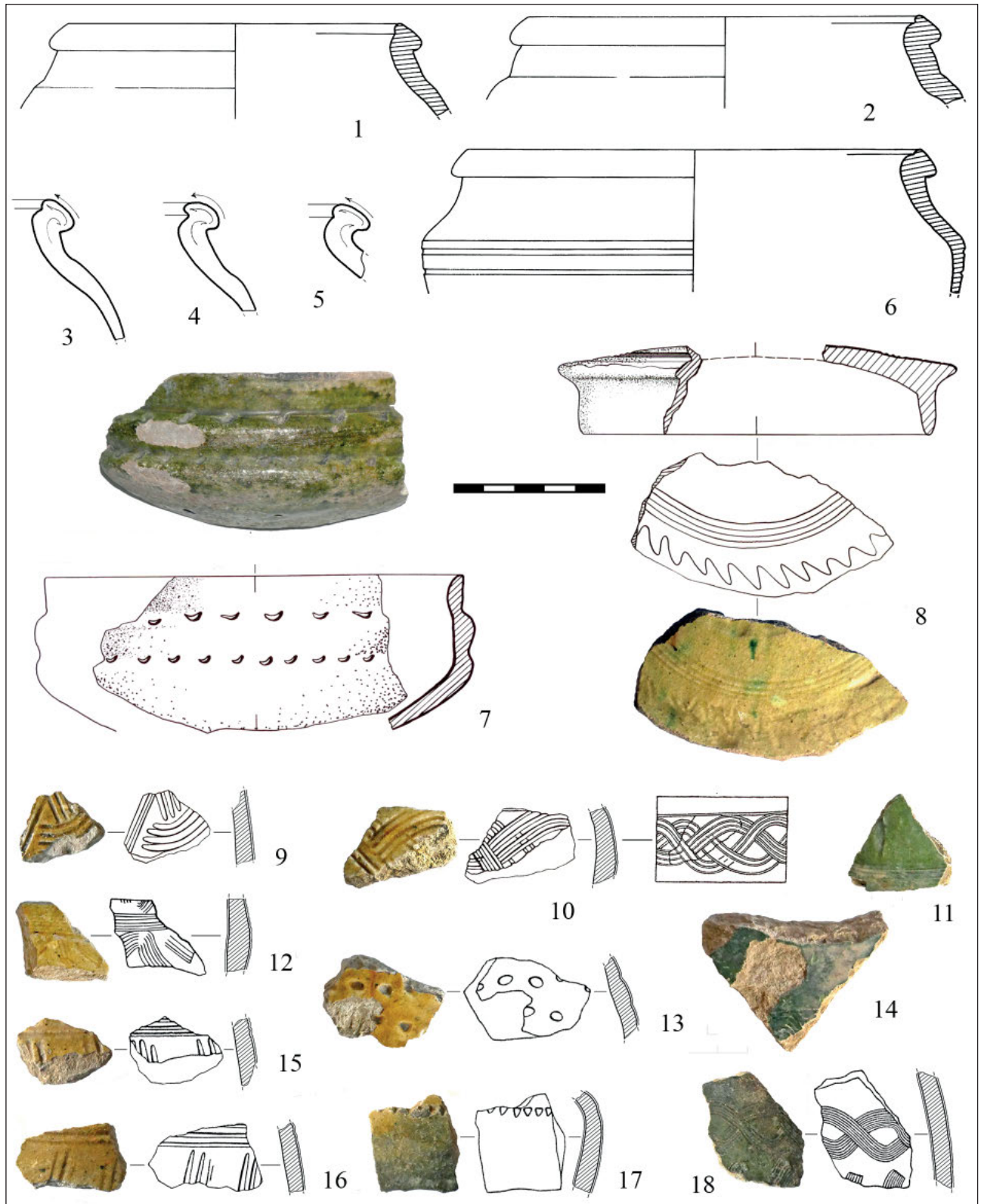
Наступна локація, де виявлено імпортовану кераміку післямонгольського часу, – територія Старокиївської гори (іл. 5). Це був найдавніший центр Києва, де в кінці X ст. збудовано першу кам'яну церкву – Десятинну, яку зруйнували під час штурму Києва війська хана Батия в 1240 році. Цю територію неодноразово досліджували протягом XIX–XXI ст. Під час розкопок М. Каргера у 1938–1939 та 1948 і 1949 роках біля Десятинної церкви знайдено фрагменти від 15 імпортованих посудин, принаймні 10 з яких можна датувати післямонгольським часом. Дев'ять з них опубліковано в каталозі В. Ковалю, ще один фрагмент – у статті Н. Хамайко.

Десять уламків з ультрамариновою поливою, білим і червоним надполив'яним розписом та аплікацією золотої фольги належать одній чаші (іл. 6: 1). За визначенням В. Ковалю, це іранська кераміка типу «ладжвардина» другої половини XIII – XIV ст. [Коваль 2010, с. 62–63]. Крім цієї території, таку кераміку поки що ніде в Києві не знайдено.

Уламки двох чаш з кашину з бірюзовою поливою і чорним надполив'яним розписом відносяться до іранських напівфаянсів (кварц-фріта з прозорою поливою) кінця XIII – XIV ст. [Коваль 2010, с. 90] (іл. 6: 2, 3). Ще три посудини, виготовлені з крихкого кашину, належать до виробництва поволзьких золотоординських центрів XIV ст. [Коваль 2010, с. 77, 93, 100]. Це два уламки чаші із чорно-синім розписом і гравіруванням по чорній фарбі та п'ять уламків чаші і тарілі з поліхромним розписом фарбами і білим ангобом під безбарвною поливою (іл. 6: 4, 5).

Чотири фрагменти посудин – трьох чаш і глечика – можуть бути віднесені до кримського (причорноморського) виробництва другої половини XIII – XV ст. [Коваль 2010, с. 124, 130, 132; Хамайко 2013, іл. 6]. Вони виготовлені з червоної глини й декоровані підполив'яним орнаментом у техніці сграфіто із зеленою і жовто-коричневою підфарбовкою малюнка (іл. 6: 6, 8–10). Ще один світлоглиняний глечик без поливи, аналогії якому відомі в Азові, розписаний білим, червоним та чорним ангобами (іл. 6: 7) [Коваль 2010, с. 144].

Тривалий час вважалося, що Десятинна церква понад три століття лежала в руїнах, і ніякого життя тут не було. Проте залюднення території навколо церкви в післямонгольські століття доведено в працях Г. Івакіна і О. Попельницької [Івакін 1996, с. 111; Попельницька 2006]. Під час новітніх досліджень цієї території в перемішаному шарі виявлено також досить значну кількість вінець місцевої кераміки 2-го типу (іл. 7: 1–8). Це разом зі знахідками порівняно великої кількості імпортованого посуду вказує на те, що давній центр Києва не був пустою і в післямонгольський час. Наявність такої кількості дорогого посуду дозволяє припустити можливість перебування в XIV ст. на цій території представників соціальної верхівки.

Іл. 4. Фрагменти кераміки місцевого виробництва із садиби XIV ст. в урочищі Гончарі-Кожум'яки:
1-6 – вінця горщиків 2 типу (за класифікацією О. Оногди); 7-18 – полив'яна кераміка

Ще одна локація з керамічними імпор-
тами у верхньому місті – територія Михай-
лівського Золотоверхого монастиря (іл. 8).
Собор було збудовано на початку XII ст.,

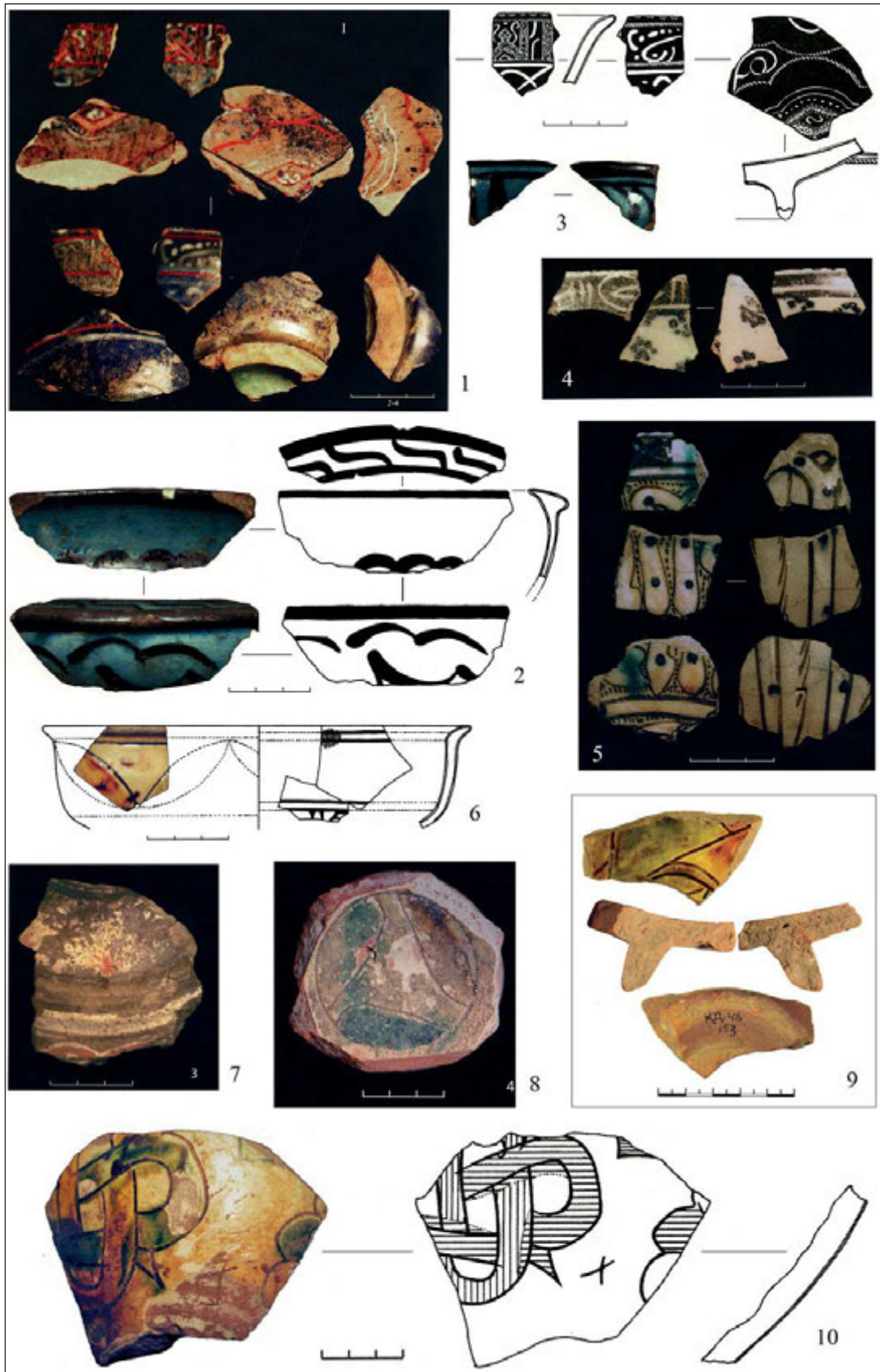
а зруйновано в другій половині 1930-х років.
У 1996–1999 роках перед новітньою відбу-
довою було проведено масштабні археоло-
гічні розкопки цього місця. Під час дослі-

Іл. 5. Зведений план археологічних досліджень Старокиївської гори 1898–1939 рр. (за Д. Йолшиним): червоним контуром позначено розкопки М. Каргера 1938–1939 рр., жовтим пунктиром – можливе місце досліджень 1948 р.

джен тут знайдено три дрібні фрагменти кашинної кераміки, з яких лише один походить з об'єкта разом з місцевою керамікою XIV ст., два інші знайдено в перемішаних шарах. Усі вони мають бірюзову двосторон-

ню поливу, один з них – ще й кобальтовий підполив'яний розпис. Ці знахідки разом з місцевою керамікою 2-го типу вказують на продовження функціонування монастиря у XIV ст.

Іл. 6. Фрагменти імпортоної кераміки зі Старокійівської гори: 1-5 – півфаянсові полив'яні чаші: 1 – тип «ладжвардина», Іран, друга половина XIII – XIV ст.; 2, 3 – Іран, кінець XIII – XIV ст.; 4, 5 – золотоординське Поволжя, XIV ст.; 6-10 – червоноглиняний посуд кримсько-причорноморського (?) виробництва, друга половина XIII – XIV ст. (1-8, 10 – за: Коваль 2010, рис. 17: 3, 5; 31: 2; 45: 3, 4; кольор. іл. 16: 6; 22: 2; 31: 4, 9; 34: 2; 51: 6, 7; 58: 5; 9 – за: Хамайко 2013, іл. 6)

Ще один пункт зі східною керамікою XIV ст. виявлено на території Покровської церкви на Подолі. Тут досліджено залишки вірменської церкви Різдва Богородиці XIV–XV ст., яка, на думку Г. Івакіна, загинула під час розорення Києва Менглі-Гіреєм у 1482 році [Івакін 1996, с. 155]. У культурному шарі знайдено скарб, який включав близько 40 монет кийвського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) і литовський денарій, місцево кераміку 2-го, а також пізніших 3-го і 4-го (за О. Оногдою) типів (іл. 9: 15–23).

Тут було знайдено кілька фрагментів кераміки з двосторонньою блакитною та синьою поливою [Івакін, Козубовський 1993, с. 131]. Судячи з опису, це теж кашин, точне місце виробництва якого, утім, встановити не вдалося. Було виконано петрографічне дослідження одного з цих фрагментів (див. далі).

Кераміка XV ст. У цей час знахідки імпортованої кераміки трапляються ще рідше, ніж у XIV ст. У цей період уже немає кераміки з Поволжя, яка служить гарним хроноіндикатором. Проте деякі фрагменти імпортованих виробів походять з датованих за монетами і керамікою комплексів, що дозволяє віднести їх саме до цього часу.

Яма 1 з території Михайлівського Золотоверхого монастиря датована п'ятьма литовськими денаріями типу «колюмна» – «спис із хрестом» Вітовта (1392–1430). Тут знайдено велику кількість місцевої кераміки, включно з кількома фрагментами полив'яної (іл. 9: 1–12). Горщики здебільшого відносяться до типу 3 – з великим округлим валиком, є також деяка частка типу 4 – з виїмкою для покриття [Оногда 2012, рис. 4]. За цим матеріалом яму можна датувати першою половиною XV ст. У ній виявлено вінця посудини діаметром 4,5 см, із червоної глини, що містить домішку крупного кварциту (іл. 9: 13). На ньому білим ангобом виконано орнамент у вигляді пелюсток по вінцях і широкої смуги (хвилі?) під ним. Зверху горщик вкрито зеленою поливою. Цей фрагмент можна пов'язати з причорноморським керамічним виробництвом, але повних аналогій йому не знайдено. Слід лише зазначити, що червоноглиняна кераміка з розписом білим

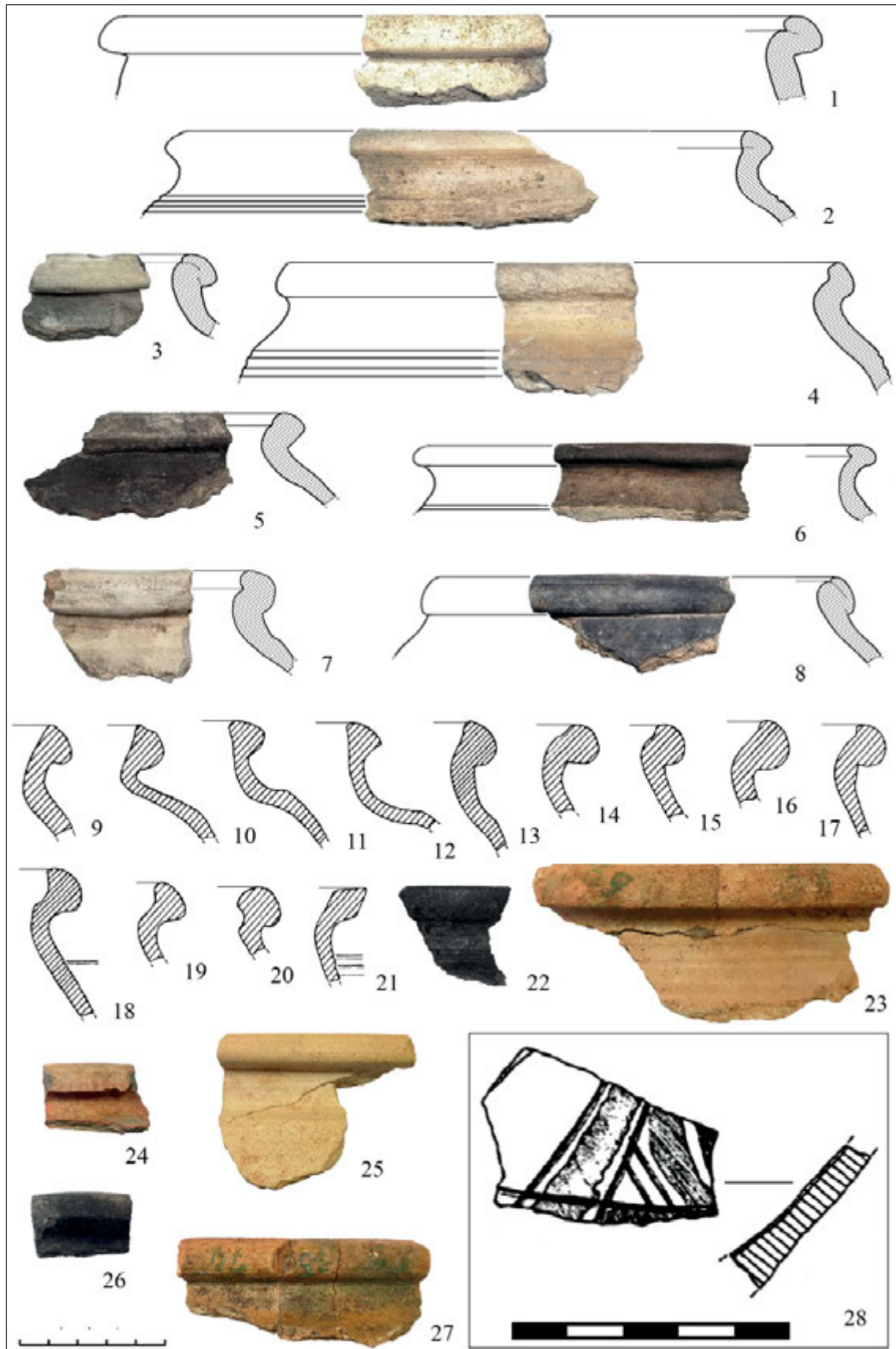
ангобом під зеленою поливою досить добре представлена в Старому Орхеї [Абызова, Бырня, Нудельман 1981, с. 58, 60].

У ямі знайдено також фрагмент товстостінної посудини півсферичної форми, сіро-зеленого кольору, прикрашеної опуклими овалами (штамп). Цей фрагмент, безсумнівно, теж від імпортованої посудини і, можливо, належить сфероконусу (іл. 9: 14). Цей посуд, який виготовляли з дрібнозернистої вогнестійкої глини, мав товсті стінки і використовувався для зберігання й перевезення ртуті та інших дороговартісних рідин. За кольором глини та орнаментациєю кийвський зразок, можливо, відноситься до закавказького виробництва [Джанполадян 1982, с. 5, 12, 17–18, рис. 10].

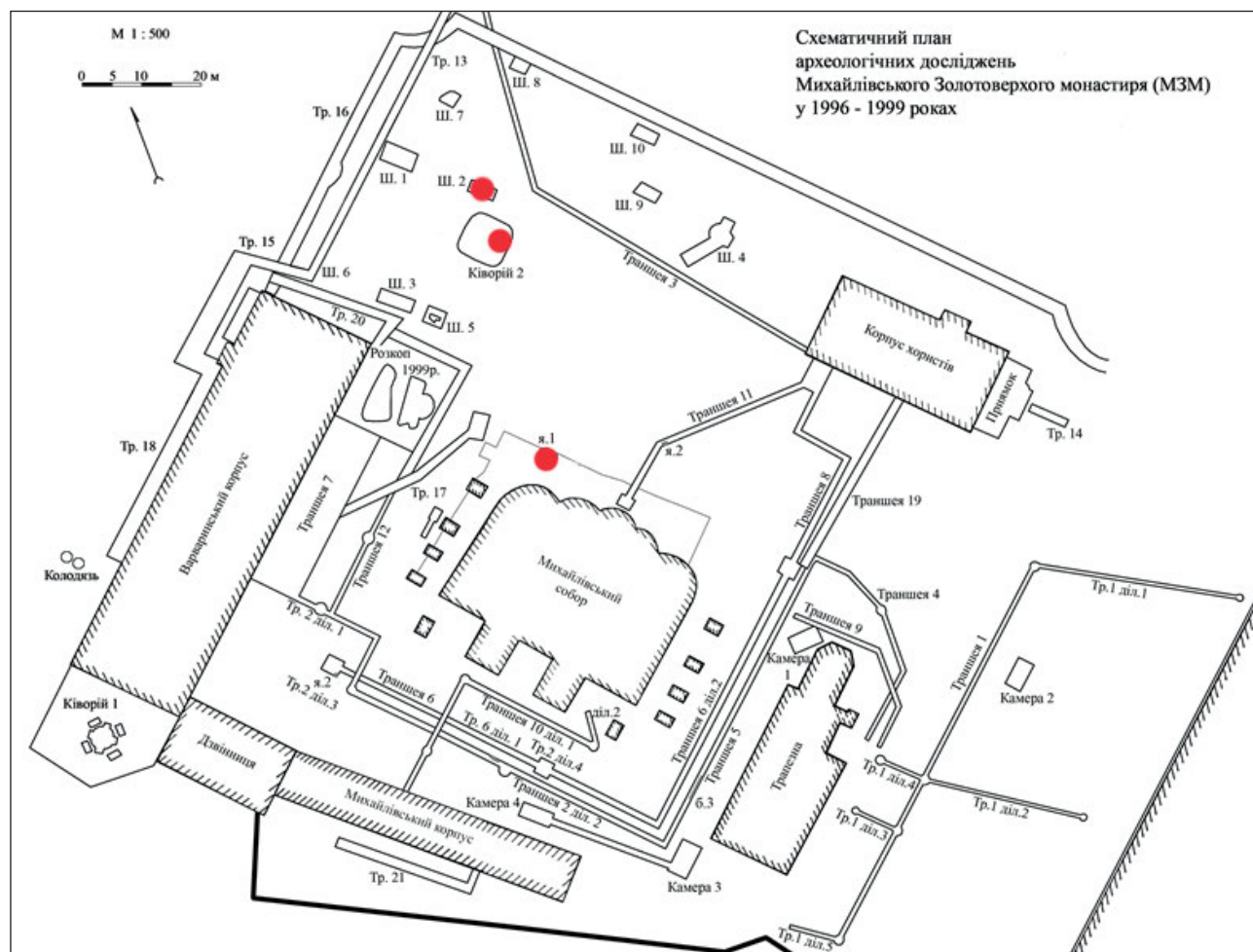
На Подолі по вул. Андріївській, 7 досліджено шар могильника, який датується за скарбом празьких грошей XV ст. Можливо, могильник також пов'язаний з вірменською громадою Києва цього часу. Він був розташований досить близько до вірменської церкви. Утворення могильника Г. Івакін відносить до розгрому Києва Менглі-Гіреєм 1482 року [Івакін 1996, с. 145–146]. Тут виявлено місцево кераміку 3 і 4 типів, а також типу 5 – з ромбічними в перерізі вінцями, яка з'являється в об'єктах Києва другої половини XV ст. (іл. 7: 9–27).

У цьому шарі знайдено фрагмент червоноглиняної тарілки з орнаментом сграфіто і поліхромною підфарбовкою (іл. 7: 28), яка може відноситися до причорноморського виробництва (Крим?).

У 1991 році в розкопі по вул. Сагайдачного, 18 недалеко від попереднього місця досліджено будівлю, у заповненні якої виявлено фрагменти місцевих керамічних виробів, включно з полив'яними. Горщики представлені 2-м, 3-м і 4-м типами, зокрема, із зашипками, поява яких датується другою половиною XV ст. (іл. 10: 1–16). Тут знайдено фрагмент товстостінної посудини з білої фаянсової маси, вкритий молочною непрозорою поливою з надполів'яним розписом темно-фіолетового кольору (іл. 10: 17). Точне місце виготовлення цієї посудини встановити важко, але її походження, безсумнівно, пов'язане зі східним керамічним виробництвом (Іран, Сирія, Центральна Азія?).

Іл. 7. Фрагменти вінець горщиків місцевого виробництва другої половини XIII – XIV ст, з культурного шару Десятинної церкви, розкопки 2005 р. (1–8) та кераміка з культурного шару могильника XV ст, по вул. Андріївській, 7 на Київському Подолі (за Г. Івакіним): 9–27 – вінця горщиків місцевого виробництва; 28 – фрагмент полив'яної тарілки з орнаментом сграфіто, вірогідно, кримський імпорт

Іл. 8. Схематичний план досліджень 1996–1999 рр. Михайлівського Золотоверхого монастиря з позначеними місцями знахідок кашинної кераміки

Дослідження зразків імпортованої кераміки. Було зроблено мікрозондовий аналіз хімічного складу кераміки і поливи двох червоноглиняних фрагментів – XIV і XV ст. (іл. 11, № 12, 24).

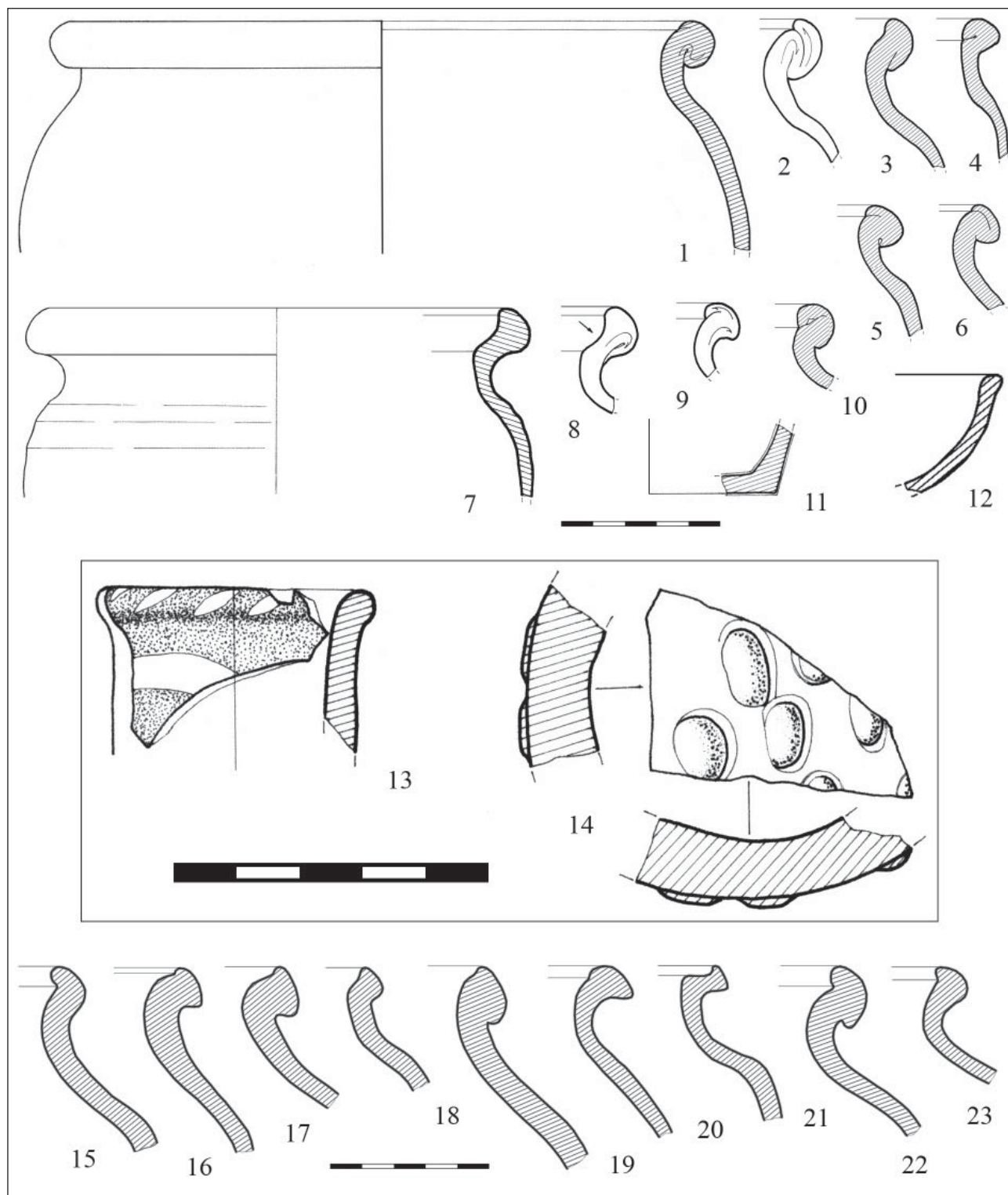
На жаль, ми не можемо визначити місце, з якого привезли ці вироби, але за цими аналізами добре видно різницю привізної та місцевої кераміки. На потрійній діаграмі два досліджувані зразки становлять окрему групу, яка

Хімічний склад кераміки (%)

зразки	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	TiO ₂	SO ₃	K ₂ O	CaO	Na ₂ O	Fe ₂ O ₃	P ₂ O ₅
№ 12	47,37	18,02	2,83	0,73	0,02	3,13	5,10	0,57	8,23	0,26
№ 24	46,65	15,17	1,01	0,71	0,43	2,72	2,44	0,78	4,28	1,63

Хімічний склад поливи (%)

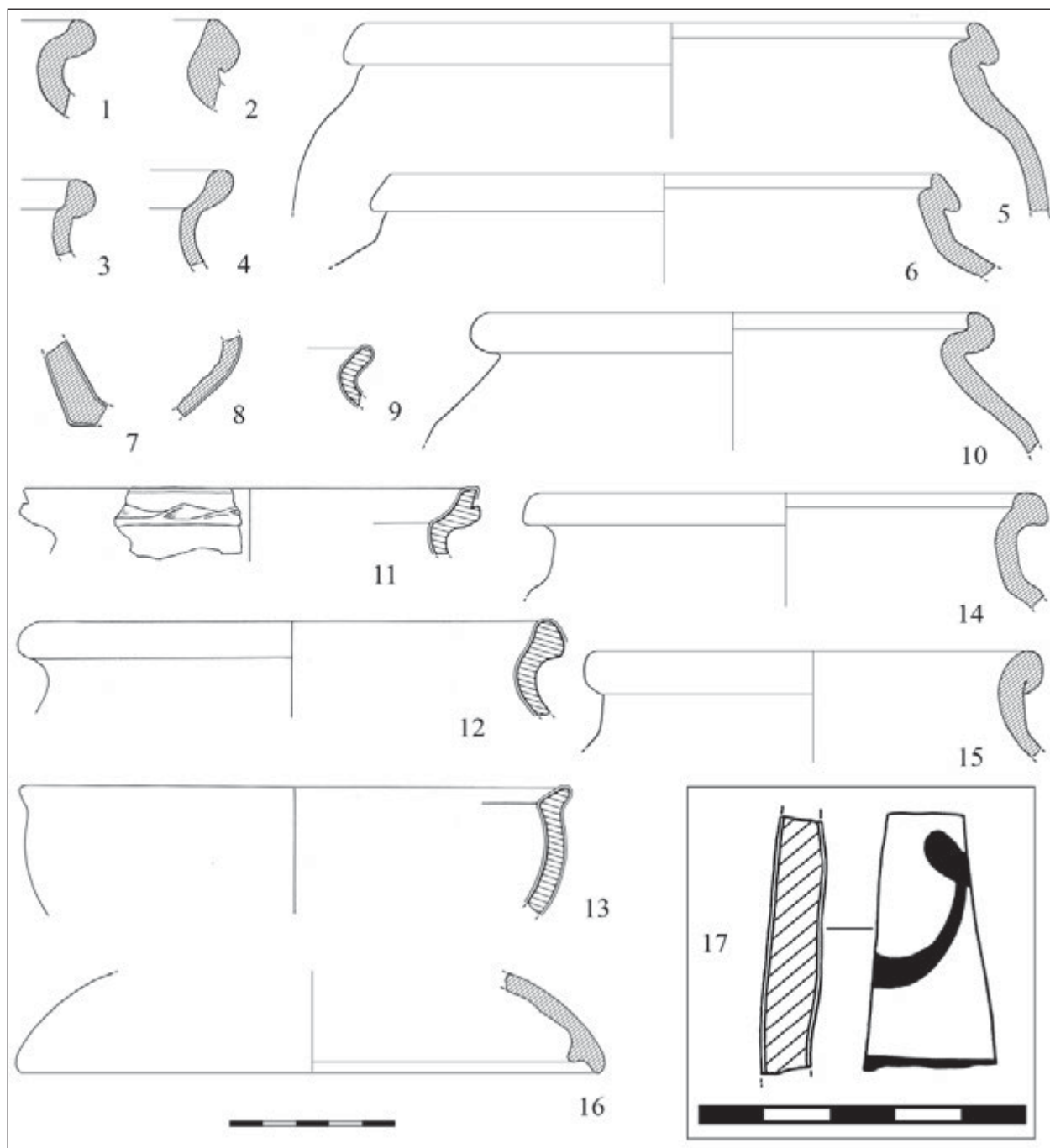
зразки	PbO	SiO ₂	Al ₂ O ₃	MgO	SnO ₂	K ₂ O	CaO	Na ₂ O	FeO	MnO	CuO
№ 12	78,21	16,31	2,23	0,22	0	0,20	0,32	0,23	0,80	0,01	0,60
№ 24	48,57	32,0	6,35	0,39	0,04	0,68	3,71	0,15	0,70	0,01	2,74

Іл. 9. 1–14 – фрагменти кераміки з ями 1 XV ст. розкопу 1997 р. біля Михайлівського Золотоверхого собору (1–12 – посуд місцевого виробництва, 13, 14 – імпортна кераміка); 15–23 – фрагменти вінець горщиків місцевого виробництва XIV–XV ст. з досліджень Покровської церкви на Подолі (за Г. Івакіним)

значно віддалена від місцевих зразків кераміки (іл. 12). Вміст заліза в них переважає залізистість місцевих глин. Крім того, вони містять менше глинозему й дещо більше оксидів Са, К, Na. На думку А. Вальтера, ці аналізи характеризують смектитові чотиришарові

глини, головним мінералом яких є монтморилоніт. Місцеві вироби з давньоруського часу по XVIII ст. включно виконано з глин, у яких переважає каолінит [Вальтер та ін. 2012, с. 46]. Виготовлення місцевої кераміки з каолінових глин відзначив О. Калюк, який зробив зна-

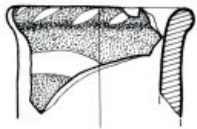

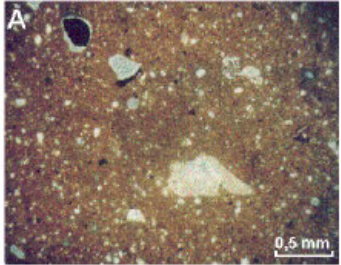

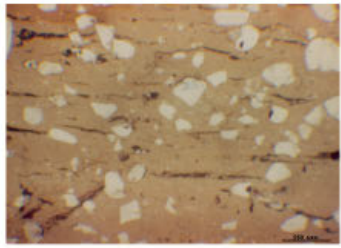

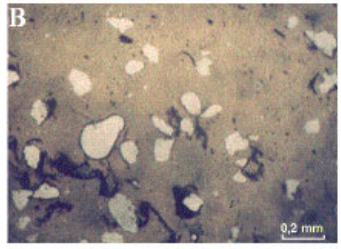
Іл. 10. Фрагменти кераміки з будівлі 5 XV ст. по вул. Сагайдачного, 18 на Київському Подолі:
1–16 – посуд місцевого виробництва; 17 – імпортна полив'яна фаянсова посудина

чну серію аналізів кераміки з XI по XVII ст. За його даними, у Києві монтморилоніт використовувався лише для плінфи, починаючи з XII ст. [Калюк 1993]. На жаль, ці результати не було опубліковано.

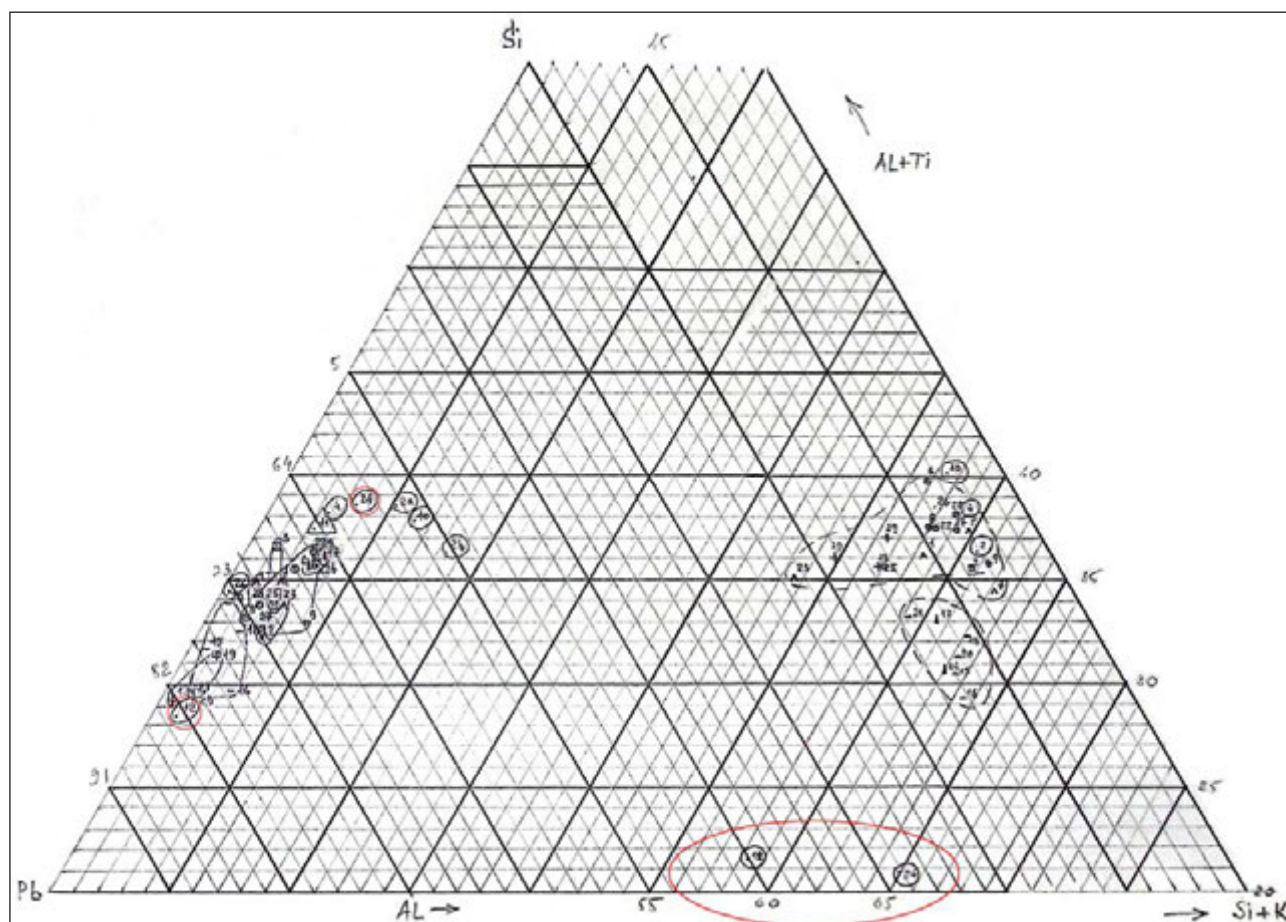
За даними аналізу полив імпортна кераміка не виділяється, полива всіх зразків свинцева (іл. 12).

Різницю в складі смектитової та каолинових глин також видно на шліфах петрогра-

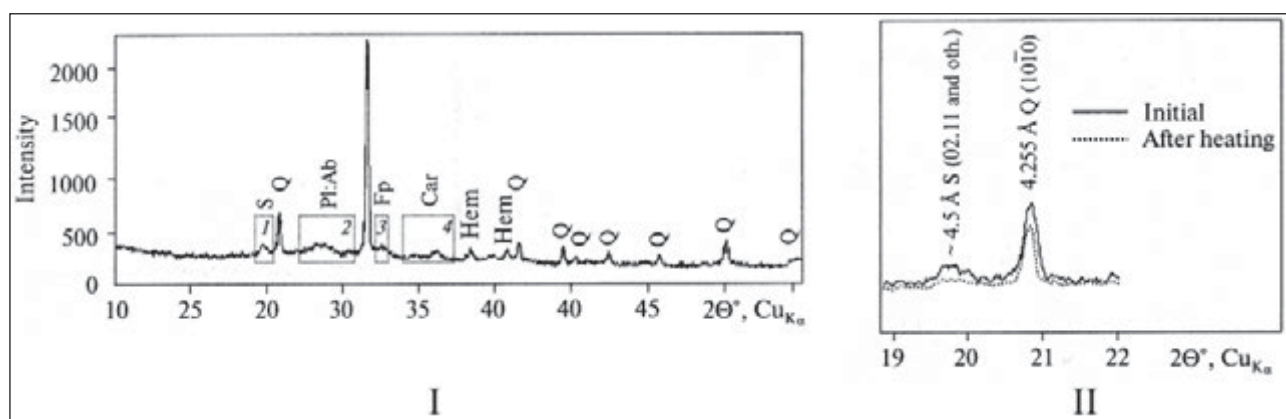
фічних досліджень (іл. 11). Зразок зі смектитової глини відрізняється червоно-брунатним забарвленням шліфа через присутність тонко розпиленних оксидів заліза і суттєвою домішкою алевритових часток – переважно кварцу [Вальтер та ін. 2012, с. 46] (іл. 11, № 24). Каолінові глини представлені зразком місцевого київського (?) виробництва XVII ст. та фрагментом кераміки XI ст., походження якого наразі не встановлено: він може бути місцево-

№	датування ст.	місце знахідки	зображення чи опис	шліф
12	XV	МЗС-97 р.1, яма 1		_____
24	XIV	Києвоподіл, вул. Воздв.,25, к. ш.		
65	XVII	Київ Старий Арсенал ш. 6, об. 1		
11	XI	МЗС-96 хрещальня житло		
626	XIV	Поділ-1985 Покровська церква культ. шар	черепок білого кольору, двостороння синя полива	в'язуче - 40-45% наповнювач - 50% пори - 5% t випалу - 1050 - 1250° С

Іл. 11. Таблиця зразків кераміки, відібраних для хімічних, рентгендифракційних і петрографічних досліджень

Пл. 12. Потрійна діаграма А. Ронова з результатами аналізу глини (праворуч) і поливи (ліворуч) київської кераміки (за В. Сліпченком); червоним контуром виділено аналіз глини імпортованих виробів (зразки 12 і 24)

Пл. 13. I – дифрактограма зразка 24; II – фрагмент дифрактограми цього ж зразка після прожарювання при $t = 900^{\circ}\text{C}$: Q – кварц, Hem – гематит, Fr – польові шпати, Pl:Ab – альбіт, Car – карбонати, S – релікт рефлексу монтморилоніту (за А. Вальтером)

го виробництва або візантійським імпортом (іл. 11, № 11, 65). У кераміці з каолінової глини домінує світло-сіра або світло-коричнева аморфна маса з вкрапленими зернами кварцу [Вальтер та ін. 2012, с. 46].

Рентгендифракційне дослідження зразка № 24 діагностувало, крім кварцу, достовірно гематит (іл. 13: I). Невеликий максимум був визначений як релікт рефлексу монтморилоніту, що підтвердилося його зникненням після прожарювання зразка [Вальтер та ін. 2012, с. 47] (іл. 13: II).

Було також зроблено петрографічний аналіз фрагменту кашинної (?) кераміки з вірменської церкви на Подолі¹. Згідно з його результатами, черепок виготовлено з чистого каоліну і кварцового піску, випалено при температурі +1050–1250°C (іл. 11, № 626). Уламки кварцу кутасті, здебільшого алевритової (0,1–0,01 мм) розмірності. Проміжки між ними заповнені ізотропізованою речовиною, що складається з продуктів зміни при випалі каолініту, польового шпату, кварцу. Між ними трапляються дрібні голчасті кристали мулліту. Полива, завтовшки 0,3–0,4 мм, пронизана сіткою дрібних тріщин, прозора, підфарбо-

вана в блакитний колір. Контакт із тілом черепка нерівний, там іноді трапляються пори округлої форми (бульбашки повітря).

Таким чином, східна імпортна кераміка Києва в другій половині XIII–XIV ст. представлена переважно золотоординським виробництвом з Поволжя та Причорномор'я, у незначній кількості – з Ірану. У XV ст. її кількість зменшується, для цього часу відомо лише декілька фрагментів, які репрезентують причорноморські, можливо, закавказькі й невизначені азійські центри. Імпортна східна кераміка вказує на безперервність торговельних зв'язків Києва після навали Батия, навіть якщо частина знахідок може бути особистими речами представників монгольської адміністрації. Деякі різновиди цієї кераміки можуть бути хроноіндикаторами й допомагати в датуванні місцевих керамічних виробів. Її наявність вказує також на заселеність певних територій і допомагає відтворювати реальну історичну топографію післямонгольського Києва. Звичайно, цих матеріалів недостатньо для ґрунтовних висновків, тому пошук і атрибуцію такої кераміки необхідно продовжувати, передусім у старих колекціях музейних фондосховищ.

Джерела та література

- Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. А. 1981. *Древности Старого Орхоя*. Кишинев.
- Вальтер, А. А., Івакін, Г. Ю., Чміль, Л. В., Андрєєв, О. В., Писанський, А. І., Кузнецов, В. М. 2012. Мінералогічні дані про природу кераміки давнього Києва. *Мінералогічний журнал*, 34 (4), с. 41–49.
- Гражданкина, Н. С., Ртвеладзе, Э. В. 1971. Влияние Хорезма на керамическое производство золотоординского города Маджара. *Советская археология*, 1, с. 127–139.
- Гуль, М. О., Оногда, О. В., Чміль, Л. В. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII – середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 3 (20): Дослідження Київського Полісся, с. 172–179.
- Джанполадян, Р. М. 1982. *Сфероконические сосуды из Двина и Ани*. Ереван.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.: Історико-топографічні нариси*. Київ.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А. 1993. Дослідження південної частини Подолу в 1984 – 1985 рр. *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984 – 1989*. Київ, с. 104–133.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Чміль, Л. В. 1991. Дослідження Кожум'яцького загону. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 24–25.

¹ Аналіз виконано в НРТО Інституту Укрпроектреставрація в 1989 році.

Калюк, О. П. 1993. До вивчення кийівського керамічного виробництва. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова*. Чернігів, с. 93–94.

Коваль, В. Ю. 2010. *Кераміка Востока на Русі IX–XVII века*. Москва.

Козубовський, Г. А., Івакін, Г. Ю., Чекановський, А. А. 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 р. *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ, с. 238–270.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII – XV ст.* Дисертація кандидата історичних наук. Інститут археології НАН України.

Попельницька, О. 2006. Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. за писемними, картографічними та археологічними джерелами (історико-топографічний нарис). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 13, с. 4–36.

Скоробогатова, Т. В. 1983. Одна из групп золотоордынской художественной керамики XIV в. *Советская археология*, 2, с. 92–108.

Тесленко, И. Б. 2021. *Кераміка Крыма XV века*. Киев.

Хамайко, Н. 2013. Матеріали з розкопок на садибі Десятинної церкви у зібранні Наукових фондів Інституту археології НАН України. *Opus mixtum*, 1, с. 155–164.

Хамайко, Н., Чміль Л., Гунь М. 2020. Археологічні об'єкти з розкопок 1972 року по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування та атрибуції). *Opus mixtum*, 8, с. 103–134.

Тетяна Ананьєва

Щоденник Кіндрата Лохвицького 1830-х років: з історії побутування документа¹

На 2024–2025 роки припадає кілька пам'ятних дат, пов'язаних із відкриттям київських пам'яток старовини та тими людьми, які ці відкриття здійснили. Однією з головних дійових осіб археологічних подій 1820–1830-х років був Кіндрат Лохвицький – він брав участь у розкопках Десятинної церкви в 1824 році (200 років тому) та відкрив Золоті ворота. Дата народження Лохвицького достеменно невідома. Є підстави відносити її до 1774 року, отже, у 2024-му маємо нагоду відзначити 250-річчя одного з перших та найуспішнішого «изыскателя» київських старожитностей на початку XIX ст. Ця стаття є вступом до подальшого розгляду київської діяльності Лохвицького. Мета статті – ознайомити з «біографією» щоденника Лохвицького за 1830-і роки. З'ясування обставин побутування рукопису, його матеріальної фактури, деяких особливостей ведення щоденника є необхідним етапом для його наступного використання як ключового джерела з первісної історії відкриття київських пам'яток.

Ключові слова: джерела особового походження, щоденник Кіндрата Лохвицького, київські архіви.

The years 2024–2025 mark several memorable dates related to the discovery of Kyiv's ancient sites and the people who made those discoveries. One of the main figures in the archaeological events of the 1820s–1830s was Kindrat Lohvytskyi – he participated in the excavations of the Church of Desyatynna (Tithe Church) in 1824 (200 years ago) and found the Golden Gates. Lohvytskyi's date of birth is unknown for certain. There are reasons to attribute it to 1774, so in 2024 we have the opportunity to celebrate the 250th anniversary of one of the first and most successful "explorers" of Kyiv's antiquities at the beginning of the 19th century. This paper is an introduction to the further review of Lohvytskyi's Kyiv activities. The purpose of the paper is to familiarize with the "biography" of Lohvytskyi's diary for the 1830s. Clarifying the circumstances of the manuscript's existence, its material texture, and some features of keeping a diary is a necessary step for its subsequent use as a key source on the original history of the discovery of Kyiv sites.

Key words: sources of personal origin, Kindrat Lohvytskyi's diary, Kyiv archives.

У 2006 році відомий киевознавець Віталій Ковалинський опублікував статтю «Загадки Кіндратія Лохвицького» [Ковалинський 2006]. У ній до «загадок» автор відніс кілька варіантів написання імені Лохвицького (мовою оригіналів документів це – «Кондратий», «Кондрат» і «Кодрат»), відсутність відомостей про його походження, батьків, місце і дату народження.

Насправді у варіантах імені нічого загадкового немає. «Кондрат» – розмовна форма імені «Кондратий», вона є похідною від латинського імені «Кодрат» (лат. Quadratus). У своєму щоденнику Лохвицький згадував «Ангела мого Святого Кодрата». День народження Лохвицького – 9 березня (23 березня за новим стилем) припадає на пам'ять Святого мученика Кодрата Коринфського і з ним постраждалих за віру Христову близько 249–258 років, під час гонінь на християн під час правління імператора Декія Траяна.

Що стосується року народження, то, дійсно, він достеменно невідомий. Підрахунки за записками про службу та послужні (формулярні) списки, де зазначено вік (але не рік народження), дають похибку в три роки: від

1774 до 1776 [див., напр.: Терновский 1863, с. 168–169]. Але в «Свидетельстве», складеному після смерті Лохвицького на підставі метричної книги подільської Набережно-Миколаївської церкви, вказано, що він помер 11 вересня 1849 року, у віці «79 лет от роду» [ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, од. 11412, арк. 3], тобто рік народження – 1770-й. До цієї дати схилилася дослідниця київського некрополя Л. А. Проценко [Федорова 1992].

Не виключено, що Лохвицький, який прагнув продовжувати службу, при складанні послужних списків применшував свій вік. Але цілком можливо, що він справді не знав, якого року з'явився на світ. Для XVIII – початку XIX ст. це не така вже й рідкість. Досить сказати, що історик М. Карамзін тривалий час не знав точної дати свого народження.

Проте довідкові видання, словники, Інтернет-ресурси схилиються до 1774 року. Це дає нам привід у 2024 році відзначити 250-річчя від дня народження археолога-аматора, який відкрив Золоті ворота – символ Києва. Оскільки наступного – 2025 – року буде не менше підстав з нагоди його 255-річчя (за версією де-

¹ Щиро вдячна історикові Ярославу Затиліюку за допомогу.

яких києвознавців) продовжити розмову про Кіндрата Лохвицького, ми розглядаємо цю публікацію як перший етап «довгого ювілею» людини, яка багато зробила для пробудження інтересу до історії Києва, розвитку києвознавчої думки, виникнення місць пам'яті, що досі залишаються на ментальній карті міста.

І на цьому першому етапі звернемося до історії побутування документа, без якого було б неможливим розуміння багатьох подій, пов'язаних з археологічною діяльністю та відкриттями Лохвицького. Йдеться про його щоденник, точніше – про збережену київську частину документа за 1831–1834 роки. Нагадаємо, що саме в цей час археологічні події (зокрема, відкриття Золотих воріт, «Ірининської» церкви) розвивалися з нечуваним розмахом та швидкістю, збагативши не лише історію Києва, а й коммеморативні практики міста.

Термін «коммеморація» надійно утвердився в сучасному науковому, культурному та соціально-політичному просторі. У вузькому значенні слова – це увічнення пам'яті про події: спорудження пам'яток, створення музеїв, встановлення знаменних дат, свята, масові заходи тощо. Проте є й широкі значення поняття: коммеморація – це все, що пов'язує люди-

ну з минулим. Це можуть бути різні артефакти, ідеї, навіть тексти.

Відкриття фундаментів Десятинної церкви, руїн Золотих воріт уже в 1820–1830-х роках формували меморіальну культуру Києва. Руїни пам'яток ставали символічною репрезентацією давнього минулого в міському середовищі.

Лохвицький був причетний до цих процесів не лише як організатор розкопок. Саме він зробив перші кроки для перетворення Золоторітських руїн на місце пам'яті. Він став першим «екскурсоводом» до відкритих Воріт. У червні 1834 року Лохвицький запропонував розмістити на спеціальній дошці при Воротах напис, який став би для кожного мандрівника чіткою вказівкою «исторической знаменитости и глубокой древности» цієї пам'ятки [ІР НБУВ, ф. II, од. 22952, арк. 1]. Його наполегливі звернення до влади змусили генерал-губернатора просити попечителя Київського учбового округу доручити складання тексту професору новоствореного Київського університету, оскільки «[т]аковая надпись требует точнейших археологических ученых познаний» [ІР НБУВ, ф. II, од. 22952, арк. 1 зв.].

Самим Лохвицьким або на його замовлення було створено цілу «галерею» зобра-

Іл. 1. Золоті ворота. Малюнок П. Просіна, з підписом К. Лохвицького

Іл. 1а. Золоті ворота. Малюнок на металевій пластинці, виконаний на замовлення К. Лохвицького

жень руїн Золотих воріт – малюнків, креслень, своєрідних сувенірів у вигляді металевих пластинок з видом Воріт (іл. 1; 1а). Така «візуалізація» пам'яток минулого впливала на утворення та зміцнення ментальних образів історії, створювала передумови для виникнення «місць пам'яті» – колективних уявлень про історичне минуле соціуму.

Поняття «місця пам'яті» ввів близько сорока років тому французький історик П'єр Нора [Нора 1999]. Треба зауважити, що поняття «місце» не обов'язково пов'язане з простором. Йдеться про «будь-яке значуще явище, уречевлене чи нематеріальне за своєю природою, яке за людською волею чи під впливом часу набуло значення символу у меморіальній спадщині того чи іншого співтовариства» [Нагорна 2014]. Місцями пам'яті ставали слова, ідеї, імена, події. Множинність інтерпретацій «місць пам'яті» дозволила позначати цим поняттям музеї, архіви, колекції, свята, річниці, бібліотеки, документи, пісні, промови – отже, усе, що відтворює епоху, її колорит [Нагорна 2014].

Розкопані Лохвицьким пам'ятки відтворюють колорит доби Київської Русі, а його щоденник насичений колоритом початку XIX ст.

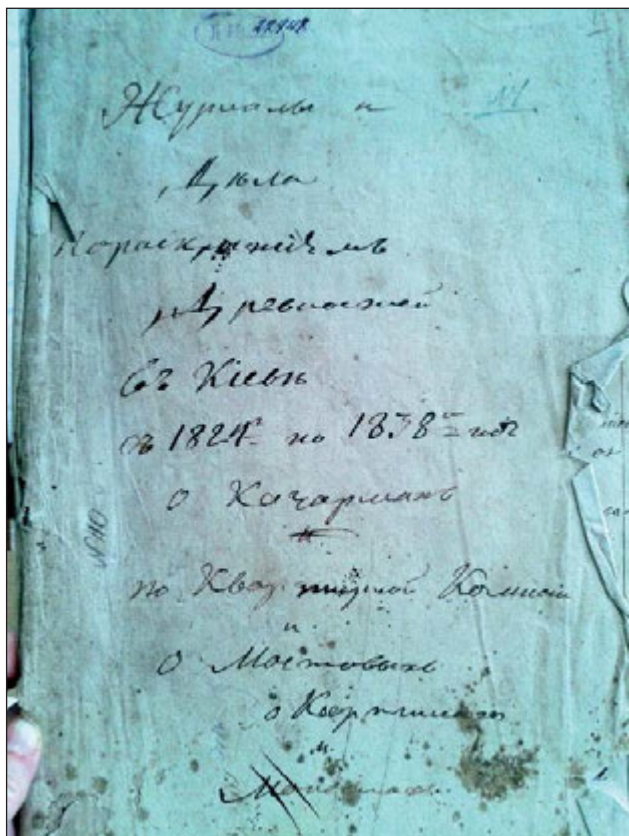
Як і будь-який документ, щоденник Лохвицького пройшов кілька стадій у своєму побутуванні [див. відповідні визначення: Матяш 2012]. Він давно втратив ту функцію, заради якої був створений. На сьогодні він перебуває на стадії архівного зберігання. Це апіорі свідчить про його історичну, наукову, культурну цінність. Але парадокс полягає в тому, що його архівне існування залишалося наче непоміченим. До того ж рукопис щоденника зберігся не в цілісному вигляді, а в розрізних фрагментах тексту, вміщених у кількох конволютах.

Конволют з першою (за хронологією) частиною щоденника має паперову обкладинку з власноручним написом-заголовком Лохвицького: «Журналы и \ Дела \ по раскрытиям \ древностей \ в Киеве \ с 1824-го по 1838-й год \ О Казармах \ # \ По квартирной комиссии \ и \ о мостовых \ О картинах \ и \ монетах» [ІР НБУВ, ф. П, од. 22948] (іл. 2). Зміст архівного конволюта не збігається з авторським заголовком – на сьогодні тут наявні лише матеріали про «раскрытия древностей». Перша частина київського щоденника охоплює в конволюті аркуші з 6-го по 9-й зі зворотними. Цей «Журнал» обіймає період з 19 грудня 1831 до 29 березня 1832 року, тобто час, який безпо-

середньо передував археологічному буму, що розпочався навесні 1832 року.

До цієї частини щоденника випадково потрапив аркуш із записами за січень і лютий 1827 року. Він становить значний інтерес як переконливе свідчення того, що 1820-і роки, коли відбувалися розкопки Десятинної церкви, теж були зафіксовані в щоденниковому просторі археолога-аматора. На жаль, крім цього аркуша, інших щоденникових текстів за 1820-і роки поки що не знайдено.

Рукопис другої частини щоденника міститься в окремому зошиті [ІР НБУВ, ф. II, од. 22949]. Ця частина має власний заголовок: «Журнал корреспондента Московского общества истории и древностей чиновника 5-го класса и кавалера 4-й степени Св. Владимира Кодрата Лохвицкого. \ О раскрытии древностей. \ Киевских». «Журнал корреспондента», безсумнівно, є продовженням «Журнала \ Не готовясь». Хронологічно ця частина точно примикає до першої: вона розпочата 30 березня 1832 року. Охоплює період до 8–9 вересня 1832 року, тобто той час, на який припали розкопки на Хрестовоздвиженському місці, біля

Іл. 2. Обкладинка «Журнала» К. Лохвицького

«Іллінської церкви» та розкриття Золотих воріт. Проте ведення цієї частини щоденника було перервано, зошит не завершено, останні шість аркушів залишилися порожніми. Припинення ведення щоденника сталося одразу після того, як не відбулася зустріч Лохвицького з імператором, який приїхав до Києва та відвідав розкопки Золотих воріт.

Значний інтерес у цій частині щоденника становить аркуш 35–35 зв., який, можливо, потрапив сюди з первісного рукопису щоденника. Його зміст у зміненому та розширеному варіанті повторений далі в переписаному тексті. Це одне з підтверджень того, що існував «чорновий» рукопис щоденника.

Наступна частина щоденника – за 1833 рік – міститься в конволюті разом з іншими документами К. Лохвицького про розкопки [ІР НБУВ, ф. II, од. 22951]. Аркуші з текстом щоденника, складені зошитом формату in F°, утворюють останній алігат у цьому конволюті. Відповідно до архівної пагінації, щоденник починається на арк. 32, закінчується на арк. 62; записи з обох боків аркушів, тобто разом 59 сторінок. У цьому фрагменті щоденника частина записів зроблена писарським почерком. Лохвицький майже припинив особисто вписувати копії своїх листів, доручивши це писарю. Автографами Лохвицького є переважна більшість записів про події, крім кількох коротких, також внесених писарем.

Щоденник за 1833 рік охоплює період з 15 січня до 24 жовтня. Записи початку року – у зимові місяці, коли розкопки не велися – не регулярні, з великими паузами. Але з настанням весни з'являються нові ідеї щодо розкопок, а разом з ними зростає частота записів у щоденнику.

У 1834 році Лохвицький мав намір продовжувати щоденник, але зробив єдиний запис: 3 січня систематичне ведення щоденника, мабуть, припинилося. Це було пов'язано з втратою Лохвицьким провідної ролі на терені археології після заснування Київського університету та переїзду до міста фахових гуманітаріїв.

Як сталося, що київський щоденник Лохвицького зберігся не в цілісному варіанті, а вміщений у різних конволютах? Можливо, саме розпорошеність рукопису призвела до того, що він не використовувався дослідни-

ками. Зрештою, чи було взагалі відомо про щоденник Лохвицького? Для відповіді на ці запитання насамперед необхідно прояснити історію побутування документа.

У літературі нечасто можна натрапити на згадки про «папери» (тобто рукописи) Кіндрата Лохвицького. Певною мірою це природно: Лохвицький набув популярності не своїми записками, а археологічними відкриттями, отже, увага дослідників була прикута до них. У тих випадках, коли «паперам» Лохвицького приділяли увагу, вони використовувались як джерело фактологічної інформації.

Проте кілька публікацій авторів XIX – початку XX ст., деякі архівні документи та довідкові видання, до яких ми звернемося далі, допоможуть до певної міри відтворити «життєвий шлях» щоденника Кіндрата Лохвицького.

Ще в 1865 році професор Київської духовної академії Філіп Олексійович Терновський, розповідаючи читачам газети «Киевлянин» про Кіндрата Лохвицького та його київське життя, подав інформацію і про те, як археолог-аматор розпорядився власним зібранням різноманітних «старожитностей». Названо три місця, куди було пожертвовано матеріали: до Духовної академії потрапили записки, плани, декілька картин і навіть ікло мамонта; Університет Святого Володимира отримав план околиць, різні мінерали, монети, медалі, зброю, веріги та ін.; у бібліотеці Софійського кафедрального собору зберігалися кілька рукописів Лохвицького, що їх заповідав автор [Т[ернов]ський 1865, с. 581]. З цієї інформації зрозуміло, що Лохвицький сам посприяв тому, що його зібрання виявилось розпорошеним по кількох адресах, сховищах, установах. Це від самого початку зробило непростим пошук архівно-буттєвих шляхів київського щоденника Кіндрата Лохвицького.

Згадане Терновським дарування речей Духовній академії сталось у лютому 1848 року. К. Лохвицький звернувся до Правління Духовної академії з проханням взяти в дар «кабинет, состоящий из многообразных предметов». Просив він і про те, щоб його дар-«кабинет» зберігався в окремому кабінеті-приміщенні, але мрія Лохвицького так і не здійснилася.

Коротко перераховуючи предмети, дарувальник не згадав про свої рукописи. Він обіцяв додати докладний опис, проте такого опису наразі немає в архівній справі про передачу речей [ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, од. 2910]. У нашому розпорядженні є лише опис, складений професором Академії В. Чеховичем, який приймав речі за дорученням академічного Правління. Його репліка, що передача проходила «с немалыми хлопотами» і він прийняв, «что можно было», дає уявлення про труднощі під час отримання речей від Лохвицького, який був старший за Чеховича і за віком, і за чином.

У складеному Чеховичем «Списке предметов, пожертвованных <...> Лохвицким» нас цікавлять дві позиції з розділу «Д. Рукописи»: «9. Дневные записки господина Лохвицкого. 10. Бумаги, относящиеся к открытию господином Лохвицким древних памятников в Киеве». Ці записи означають, що в 1848 році Лохвицький розстався з частиною свого архіву, зокрема зі щоденниками («дневные записки») та різними документами щодо розкопок. Але загальні формулювання в «Списке предметов» не дозволяють визначити, які саме це були щоденники, які документи, у якому обсязі та якого часу. Річ у тім, що Лохвицький зберігав щоденники за докиївський період життя.

Про ранні щоденники Лохвицького (кінець 1790-х – 1810-і роки) першим написав уже згаданий Ф. О. Терновський. Спочатку, у 1863 році, у «Трудах Киевской Духовной Академии» з'явилася стаття «Материалы для истории мистицизма в России (Записки К. А. Лохвицкого)» [Терновский 1863]. Вона спиралася на єдине джерело – саме на ранній щоденник Кіндрата Лохвицького. «У нас под руками есть огромная рукопись под заглавием: *записки, самою истиною совести внушаемые, – для памяти*», – писав Терновський. Після переїзду до Києва в 1862 році він викладав у КДА і мав доступ до рукописних зібрань академічної бібліотеки. Очевидно, саме тут зберігалася на той момент значна рукописна частина дару Лохвицького, переданого в 1848 році.

Терновський відзначив щоденниковий характер «Записок», які починалися з 24 квітня 1798 року і тривали до 4 листопада того ж року, потім була перерва до 10 квітня 1808 року, коли записи поновлювалися й робилися майже без-

перервно до серпня 1819 року. Навіть після ознайомлення з таким об'ємним документом, за відсутності інших джерел, для Терновського автор щоденника залишався «неким Кондратом Андреевичем Лохвицьким».

Через два роки після першої статті уявлення Терновського про Лохвицького значно збагатилося. З наведеної вище цитати видно, що йому стали відомі місця зберігання «паперів» Лохвицького, які не потрапили до Духовної академії. У 1865 році в газеті «Киевлянин» Терновський опублікував нову статтю – «К. А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве» [Терновский 1865]. У ній було зроблено чи не єдину в історіографії спробу на підставі щоденника та інших рукописів К. А. Лохвицького «оживить воспоминание об этом, во всяком случае своеобразном человеке» [Терновский 1865, 144, с. 571]. Терновський пояснив, про який щоденник ішлося цього разу. Крім уже відомих «Записок» 1798 і 1808–1819 років, було використано уривки із зошита, якого при написанні першої статті не було в його розпорядженні. Тобто, Терновському, уже знайомому з величезним рукописом «Записок, самою истиною совести внушаемых, – для памяти», якимось чином вдалося здобути ще один фрагмент щоденника Лохвицького. Як він датувався? За наведеними в газетній статті цитатами, де є чітка вказівка «пишется в дневнике», можна визначити, що новий щоденниковий зошит охоплював 1801–1805 роки. Отже, він частково заповнював хронологічну лакуну «огромной рукописи». Але за змістом цей щоденниковий зошит абсолютно не пов'язаний із «Записками <...>» і не має нічого спільного з тим щоденником містика, про який писав Терновський в першій статті. Чи був зошит 1801–1805 років з академічної бібліотеки, чи він потрапив до рук Терновського з іншого київського зібрання, невідомо.

Підкреслимо, що всі частини щоденника, з якими працював Терновський, датуються докиївським періодом життя Лохвицького. Перейшовши в газетній статті до розповіді про життя Лохвицького в Києві (тобто після 1823 року), Терновський більше не посилався на щоденник, а відновлював картину діяльності свого героя на підставі документів, які були (за його словами) під рукою, головним

чином – за офіційним листуванням, записками, рапортами Лохвицького. З «купи паперів», що перебували в його розпорядженні, Терновський відібрав усе, що могло становити інтерес для статті, і виділив три основні сюжети: насамперед він виклав перебіг археологічних подій, а потім два епізоди, пов'язані з громадською діяльністю Лохвицького – його роль у відмові від ідеї загальноміської позики в 1 млн рублів на будівництво в Києві казарм, а також участь Кіндрата Андрійовича в боротьбі з епідемією холери 1830–1831 років. Примітно, що в останньому випадку Терновський мав документ, який він назвав «поденным отчетом» Лохвицького. Це був документ щоденникового характеру, але він акумулював лише інформацію щодо епізодів протихолерної діяльності Лохвицького.

В «Опыте русской историографии» професор Київського університету В. С. Іконников побіжно зазначив, що Лохвицький передав до Київської духовної академії свої записки, які склалися з двох відділів – археологічного та містичного. Зміст першого викладено Терновським у «Киевлянине», а другого – у «Трудах Киевской духовной академии» [Иконников 1891, с. 193]. Але підкреслимо – насправді Терновський не згадував про «записки» у зв'язку з археологічними сюжетами. Іконников довільно поширив це визначення раннього щоденника на всі документи Лохвицького, якими користувався Терновський.

Підсумовуючи згадки щоденникових текстів Лохвицького в публікаціях Терновського, підкреслимо важливе для нас: київський щоденник 1830-х років у поле його зору не потрапив.

У той час, коли Терновський працював над другою статтею про Лохвицького, до Києва після довгої відсутності в рідному місті приїхав Микола Закревський (іл. 3). Улітку 1864 року він збирав матеріали для другого видання «Описания Киева». Книга, що з часом стала класикою киевознавства, у значно доповненому варіанті вийшла в 1868 році. Згадок Лохвицького в ній значно більше, порівняно з попереднім варіантом книги [Закревский 1858]. У покажчику до першого видання Лохвицький тільки «чиновник 5 класса», немає жодних оцінок його діяльності, оскільки інформацію було взято

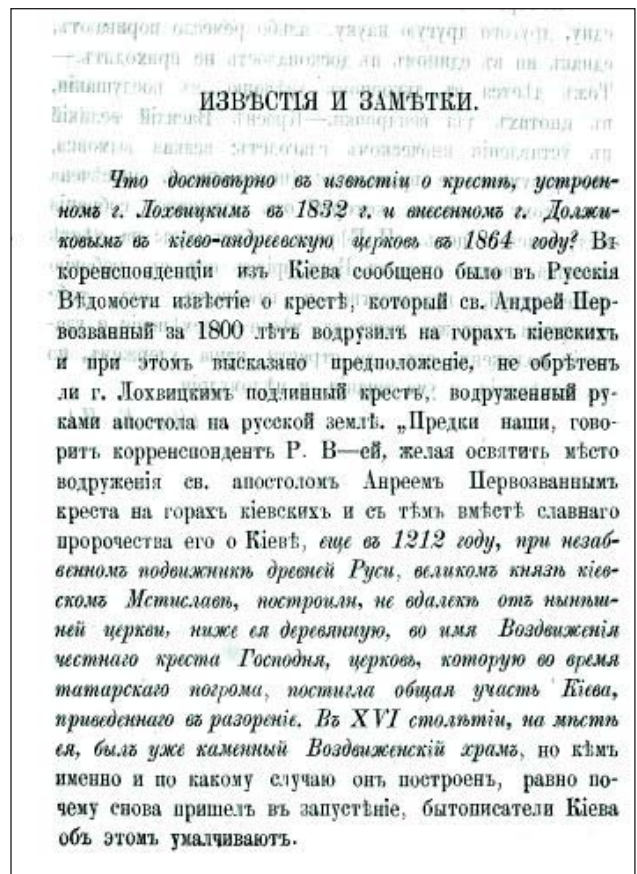

Іл. 3. Микола Закревський. Світлина близько 1858 р.

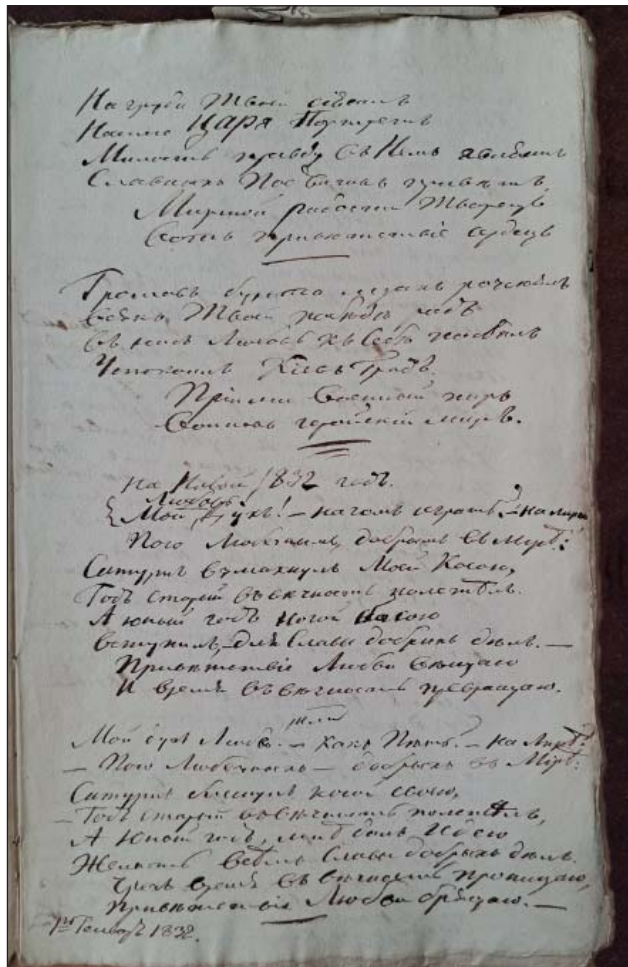
з опублікованих джерел, зокрема, зі звітів Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у Києві та книги М. Самойлова «Золотые ворота в Киеве». Нові відомості про археолога, отримані Закревським від київських старожилів, з документів архівів та приватних зібрань, сформувавши уявлення про Лохвицького як особистість. Зокрема, автор «Описания Киева» висловив думку, що в Лохвицького була відсутня будь-яка наукова підготовка. Цей висновок було зроблено на підставі «єго [Лохвицького. – Т. А.] собственного журнала, бывшего у нас в руках» [Закревский 1868, с. 416]. Який саме «журнал» мав на увазі Закревський? У своїй книзі він дав лише коротку згадку, яка допускала виключно гіпотетичне припущення. Зробити його ствердним нам допомогла ще одна публікація.

У 1865 році в «Киевских епархиальных ведомостях» з'явилася стаття, яка полемізувала з кореспонденцією про «хрест» та давню Хрестовоздвиженську церкву, нібито розкопані Лохвицьким у 1832 році [Закревский

1865] (іл. 4). «Ведомости» подали статтю без вказівки імені автора. Але порівняння тексту статті з «хрестовоздвиженським» параграфом книги Закревського «Описание Киева» (видання 1868 року) не залишає жодних сумнівів у тому, що автором статті у «Ведомостях» був також Закревський. Розбіжності в епархиальному виданні та книзі киевознавця мізерні, тексти практично тотожні. Однак у газеті Закревський не обмежився фразою, що до нього потрапив «собственноручный журнал г. Лохвицкого», а помістив кілька фрагментів із «журнала»-щоденника (записи за 2, 3 та 4 травня 1832 року). Це майже текстуальний витяг з київського щоденника Лохвицького, про який ми говоримо. «Майже» – тому що є деякі відмінності в написанні слів, неправильні прочитання та кілька непояснених пропусків окремих фраз. Можливо, Закревський вважав за припустиме для газетної статті дати приблизний варіант тексту зі щоденникового рукопису, або не розібрав почерк Лохвицького (іл. 5). Але не виключена й інша причина:

Іл. 4. Сторінка статті М. Закревського в «Киевских епархиальных ведомостях»

Лл. 5. Сторінка щоденника К. Лохвицького

у його розпорядженні міг бути перший, «чорновий», варіант щоденника, про імовірне існування якого ми згадували вище.

Від кого дістався Закревському щоденник Лохвицького? Поки що точної відповіді на це запитання немає. Зазначимо лише, що в 1865 році, коли було надруковано статтю Закревського в «Киевских епархиальных ведомостях», редактором офіційної та неофіційної частин цього видання був протоієрей Микола Якович Оглоблін [Волобуєва та ін. 2011, с. 338]. З часом ми пояснимо, чому ця обставина важлива.

Згадані праці Терновського (спеціально присвячені Лохвицькому) та Закревського (якого Лохвицький цікавив лише в окремих археологічних сюжетах), при всіх відмінностях, мають спільні риси. Обидва автори на час своїх перших публікацій практично нічого не знали про київського «изыскателя» старожитностей. Дев'ятнадцятирічний киянин Закревський залишив рідне місто в листопаді

1824 року. У газетній статті він зазначив, що не був знайомий з Лохвицьким. Терновський, нагадаємо, прибув до Києва 1862 року. Але з часом і Терновський, і Закревський отримали більше інформації про Лохвицького та його діяльність. Це стало можливим завдяки новим джерелам. Проте ні Терновський, ні Закревський не вказали, від кого до них потрапили ці джерела.

У 1872 році при Київській духовній академії було створено Церковно-археологічний музей (ЦАМ), якому передали деякі матеріали з кабінетів та бібліотеки Академії. Деякі авторів вважають, що «ЦАМ організувався на базі мінералогічного кабінету, заснованого в 1848 році археологом-антикваром К. Лохвицьким у пам'ять про вихованця Академії митрополита Димитрія Ростовського (Туптала) і подарованого КДА. У кабінеті знаходилися зразки корисних копалин стародавнього світу, залишки давніх споруд, знаряддя праці різних народів, медалі та монети, рукописи, стародруки, твори живопису, різьблення, мозаїки та інші рідкісні предмети, зібрані К. Лохвицьким» [Сохань 2015, с. 163].

Микола Іванович Петров з моменту створення ЦАМ описував його колекції (спочатку як секретар Церковно-археологічного товариства, а з 1878-го по 1919 рік М. Петров завідував музеєм) (іл. 6). Пізніше він у своїх мемуарах згадав тільки про картини, що потрапили до ЦАМ як пожертва «известного в свое время киевского археолога К. Лохвицкого» [Петров 2003, с. 124]. Але «папери» Лохвицького теж було передано з бібліотеки до музею. В інвентарному «Списке рукописей, принадлежащих Церковно-Археологическому музею при Киевской Духовной Академии» [Список рукописей] серед документів, наданих у музей з Академічної бібліотеки, вказано: «140. Записки Лохвицкого об отыскании древностей в Киеве. 1832–1837 г.» і «141. Записки К. А. Лохвицкого систематического характера. 1798–1819 г.» [Список рукописей, с. 7]. У 1875 році М. І. Петров опублікував опис зібрання ЦАМ, де ці самі рукописи подано під новими номерами та з більш розлогою анотацією. Під номером 243 – «Записки, самою истиною совести внушаемые, для памяти, писанные в форме дневника Кондратом Андреевичем Лохвицким, с 1798 года по

Іл. 6.

август 1819 года, в мистическом духе <...>» [Петров 1875, с. 246]. Це той ранній щоденник, з яким працював Терновський. Примітно, що Петров не міг з'ясувати точно, яким чином цей рукопис потрапив до академічної бібліотеки, і вважав, що від професора Академії В. Чеховича, який начебто мав дружні стосунки з Лохвицьким. Під номером 395 Петровим розписаний склад «Записок Лохвицького об отыскании древностей в Киеве <...>» із зазначенням, що зміст їх викладено Терновським у «Киевлянині», але щоденникових записів серед цих документів Петров не вказав. Таким чином, в описі зібрання ЦАМ, складеному М. І. Петровим, зі щоденників присутній лише ранній рукопис К. Лохвицького за 1798–1819 роки.

Дещо порушуючи хронологічну послідовність, зауважимо, що в 1890-х роках М. І. Петров опублікував описи рукописних зібрань Києва, зокрема Києво-Софійської бібліотеки, де дев'ять позицій згадують рукописи К. Лохвицького. Але ні до щоденникових текстів, ні до документів розкопок вони не мали стосунку. Це були релігійні та містичні твори, а також дві історичні праці, переписані Лохвицьким [Петров 1904].

У 1889 та 1891 роках з'явилися публікації, які були пов'язані з «паперами» Лохвицького, що видно вже по назвах статей: «Из бумаг К. А. Лохвицкого. (Об Ильинской и Христо-Рождественской церквях и об открытии киевских древностей в 1820–30-х гг.)» та «К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.): по бумагам К. А. Лохвицкого» [Оглоблин 1889; Оглоблин 1891]. Їх автор – син протоієрея Софійського собору Миколи Яковича Оглобліна (1814–1877) Микола Миколайович Оглоблін (1852 – після 1919). Історик та археограф Оглоблін-молодший, який давно жив у Петербурзі й Москві, написав ці статті для київських видань після того, як розібрав архів, що залишився після смерті батька, і виявив у ньому багато «паперів» К. Лохвицького. Вони потрапили до протоієрея не випадково. М. Я. Оглоблін був випускником Київської духовної академії, потім викладав у Духовній семінарії та Інституті шляхетних дівчат, крім богословських праць, писав статті з церковної історії, археології, бібліографії та ін. Безсумнівно, батько та син Оглобліни були знайомі з Ф. Терновським, який викладав у КДА. А Оглоблін-старший міг бути одним з тих, хто допоміг знайомству Терновського з київським періодом життя К. Лохвицького та підказав, де є необхідні джерела. Не виключено, що протоієрей також консультував і М. Закревського, допоміг йому попрацювати зі щоденником археолога, унаслідок чого з'явилися згадані нами вище цитати в «Киевских епархиальных ведомостях», що їх редагував М. Я. Оглоблін.

Власне, про рукописи Лохвицького М. М. Оглоблін сказав гранично коротко: «собрание – довольно интересное», а також перерахував теми, за якими були розсортовані «папери»: найбільша зв'язка документів торкалася Золотих воріт, їх відкриття (1832) та охорони (1833–1835); окремих пакунок – про відкриття Ірининського монастиря (1833) та Десятинної церкви (1824 та наступні); є документи, що стосуються історії та старожитностей церков Іллінської, Христо-Різдвяної, Георгіївської та ін.

Незважаючи на професіоналізм Оглобліна-археографа, він обмежився публікацією кількох документів та наведеними вище короткими фразами. Він навіть не вказав, чи йдеться

про автографи Лохвицького. Щодо наявності щоденника в оглоблінських пакунках, висновок можна зробити на підставі деяких зауважень автора статей. Наприклад, Оглоблін писав: «Как именно шли эти раскопки [Золотих воріт. – Т. А.], сколько рабочих участвовало в них, были ли у Лохвицкого помощники – на все это, к сожалению, не дают ответа имеющиеся у меня бумаги». За наявності в нього щоденника, Оглоблін зміг би висвітлити всі ці аспекти розкопок Золотих воріт.

У 1919 році Київську духовну академію закрили, припинив діяльність і Церковно-археологічний музей. У 1920–1930-х роках пройшли кілька хвиль реорганізації архівів, музеїв, бібліотек, що супроводжувалися передачею, переформатуванням колекцій, втратою їхньої цілісності. Так, «розподіл майна Археологічного музею КІНО» (Київський інститут народної освіти, створений на базі Університету Святого Володимира) торкнувся фондів та бібліотеки, де містилися «кресленики К. Лохвицького» [Яненко 2017, с. 50]. А в 1936 році при новій реорганізації в «Коротких відомостях про основні комплекси експонатів бувш[ого] Археологічного музею ВУАН» було зафіксовано: «190. Речі, здобуті [К. А.] Лохвицьким з фундаментів давн[ьої] Десятинної церкви (X ст.) під час виявлення їх у 1824 році, а також при розчистці Золотої Брами (у 1832 році) і при виявленні фундамент[ів] церкви Ірини», а серед «Д[окументальних] п[исьмових] м[атеріалів]» згадано: «а) Замітки [К. А.] Лохвицького знаходяться у Лаврському муз[ейному] Городку в кол. бібліот[еці] Флавіана» [Яненко 2017, с. 244; про переміщення рукописних зібрань ЦАМ див.: Шаріпова 1993].

Академічна бібліотека за постановою Укрголовпрофосвіти від 30 липня 1923 року перейшла в підпорядкування Всенародній бібліотеці України. Протягом 1923–1925 років фонди бібліотеки КДА було передано на постійне зберігання, з них були сформовані рукописна та книжкова колекції [Архіви, колекції... 2015, с. 92]. У 1934 році значну частину рукописів із ЦАМ також було відправлено до Всенародної бібліотеки України – до Відділу рукописів, на базі якого 1992 року створено Інститут рукопису.

Саме зібрання Інституту рукопису акумулювало значну частину «паперів» К. Лохвицького. У путівнику 2015 року вказано, що у фонді «Архів та зібрання рукописів Київської духовної академії» (ф. 160) зберігаються «щоденники <...> К. А. Лохвицького (1801–1805, 1810–1811)» [Архіви, колекції... 2015, с. 96]. Щоденник 1830-х років не згадано, адже він зберігається у фонді II «Історичні матеріали».

До цього фонду є «Інвентарна книга II розділу № 5». 22 листопада 1937 року в цій книзі (арк. 220–221) було зроблено запис щодо змісту конволюта № 22948, зокрема, зазначено: «“Журнал исходящий <...>”». Тут же: «Щоденник Лохвицького про розкопки в м. Києві на місці Андреевської церкви <...> Ориг. на 16 листах». Але в конволюті № 22949, що містить значно більший фрагмент щоденника, тільки дано назву («Журнал корреспондента <...>») і сказано про «копії офіційного листування з приводу розкопок і докладний опис работ. 1832 р.».

Враховуючи, що фонд II «Історичні матеріали» створено в 1921 році, а зібрані в ньому матеріали надходили ще з 1919 року, визначити час передачі щоденникових рукописів поки що не вдається. У згаданій інвентарній книзі є колонка «Від кого чи відкіля, спосіб і час набуття документів», але в ній зазначено лише, що рукописи надійшли нібито з «Архіву “временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве”». Оскільки такого окремого закладу не існувало, вірогідно, йдеться про університетський архів, де зберігалися справи Тимчасового комітету.

Отже, підсумуємо. В «Описании» М. І. Петрова йшлося про один щоденник – за 1798–1819 роки; у путівнику Інституту рукопису згадано два щоденники за 1801–1805 та 1810–1811 роки. Згадку про київський щоденник 1830-х років вдалося знайти лише в Інвентарній книзі II фонду Інституту рукопису. Опубліковані довідкові видання не містять інформації про нього. Не даючи остаточної відповіді на запитання, чи було взагалі відомо про цей щоденник, ми все ж схилиємося до того, що він донедавна не потрапляв у поле зору дослідників, за винятком М. Закревського, котрий обмежився кількома цитатами з

документа. Цьому сприяли неодноразові переміщення рукописів Лохвицького по різних місцях зберігання, унаслідок яких фрагменти щоденника опинилися в кількох конволютах. Крім того, вони не сприймалися як поденні записки через кілька причин: особливості графіки почерку Лохвицького, наявність почерку переписувача, багато вставлених у текст щоденника листів офіційного характеру.

Виявлення всього збереженого тексту щоденника становило окреме завдання, про виконання якого можна говорити з відносною впевненістю, спираючись на підказану самим документом логіку його появи, написання та завершення. Архіви завжди залишають можливість виявлення нових документів, але в даному випадку цілком імовірно, що після 1834 року Лохвицький збайдужнів до свого щоденника. Заснування Університету Святого Володимира змінило соціокультурну ситуацію, що спричинило фактичне

усунення Лохвицького від активної розкопувальної діяльності. Фіксація цієї діяльності була головним завданням щоденника. Зі зникненням інформаційного приводу для щоденникових записів, відпала потреба в самому «журналі». Декілька записів щоденникового характеру, зроблених «всередині» інших документів, підтверджують припущення про відсутність спеціального тексту з поденними записами та про завершення щоденникового «епосу» археолога-аматора.

Подальше ознайомлення зі щоденником Кіндрата Лохвицького 1830-х років розширить уявлення про самого археолога-любителя, його життєвий сценарій, поведінкові стратегії, які суттєво впливали на його археологічну діяльність, на організацію та результати розкопок, а також стане важливим доповненням до корпусу надзвичайно рідкісних для Києва початку XIX ст. діаристичних текстів.

Джерела та література

Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник. 2015. Київ.

Волобуєва, А., Сидоренко, Н., Сидоренко, О., Школьна, О. 2011. *Періодичні видання Києва (1835–1917 рр.): покажчик*, т. III. Київ.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, т. I. Москва.

Закревский, Н. В. 1858. *Летопись и описание города Киева*. Москва.

[Закревский, Н.]. 1865. Что достоверно в известии о кресте, устроенном г. Лохвицким в 1832 г. и внесенном г. Должиковым в Киево-Андреевскую церковь в 1864 году? *Киевские епархиальные ведомости*, 8, 15 апреля, отдел II, с. 330–337.

Иконников, В. С. 1891. *Опыт русской историографии*, т. 1, кн. 1. Киев.

ІР НБУВ. Ф. II, од. 22948.

ІР НБУВ. Ф. II, од. 22949.

ІР НБУВ. Ф. II, од. 22952.

Ковалинський, В. В. 2006. Загадки Кіндратія Лохвицького. *Київ і Кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції*, 6, с. 64–73.

Матяш, І. Б. 2012. *Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Навчальний посібник*. Київ.

Нагорна, Л. 2014. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*, 8, с. 55–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/reisuk_2014_8_5.

Нора, П. 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. *Нора, П., Озуф, М., де Пюимеж, Ж., Винок, М. Франция-память*, с. 17–50.

Оглоблин, Н. 1889. Из бумаг К. А. Лохвицкого. (Об Ильинской и Христо-Рождественской церквях и об открытии киевских древностей в 1820–30-х гг.). *Киевская старина*, 7, с. 239–256.

Оглоблин, Н. Н. 1891. К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.): по бумагам К. А. Лохвицкого. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, т. 5, отд. 2, с. 142–171.

Петров, М. 2003. *Скрижалі пам'яті*. Київ.

Петров, Н. И. 1875. *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии*, вып. 1. Киев.

Петров, Н. И. 1904. *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского Собора*. Москва.

Сохань, С. В. 2015. Ф. 301. Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській Духовній академії. *Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник*, с. 163–168.

Список рукописей, принадлежащих Церковно-Археологическому музею при Киевской Духовной Академии. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001947>

Т[ернов]ский, Ф. 1865. К. А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве. *Киевлянин*, 146.

Терновский, Ф. 1863. Материалы для истории мистицизма в России (Записки К. А. Лохвицкого). *Труды Киевской Духовной Академии*, 3, с. 161–203.

Терновский, Ф. А. 1865. К. А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве. *Киевлянин*, 144–146.

Федорова, Л. 1992. Перший музей Києва. *Київська старовина*, 3, с. 82–85.

ЦДІАК України. Ф. 711, оп. 1, од. 2910.

ЦДІАК України. Ф. 486, оп. 1, од. 11412.

Шаріпова, Л. В. 1993. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. *Рукописна та книжкова спадщина України*, вип. 1, с. 123–133.

Яненко А. 2017. *Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали*. Київ.

Кампанія руйнації православних храмів Києва в 1934–1937 роках: передісторія та апогей

У статті розглядаються передісторія та апогей руйнації православних храмів у Києві в 1934–1937 роках, організованої у зв'язку з антирелігійною політикою радянського уряду в цілому та у зв'язку з перенесенням у Київ із Харкова столиці УСРР і планами відповідної перебудови міста. Значна увага приділяється історії пам'яткоохоронних установ, які намагалися применшити руйнівні наслідки урядової кампанії.

Ключові слова: Київ, храм, церква, архітектура, охорона пам'яток, музей, заповідник, репресії.

The prehistory and culmination of the destruction of Orthodox churches in Kyiv in 1934–1937 is examined in the paper. This campaign has been organized in connection with the anti-religious policy of the Soviet government in general and in connection with the transfer of the capital of the Ukrainian SSR from Kharkiv to Kyiv and plans for the corresponding restructuring of the city. Considerable attention is paid to the history of monument protection institutions that tried to downplay the destructive consequences of the government's campaign.

Key words: Kyiv, temple, church, architecture, monument protection, museum, reserve, repression.

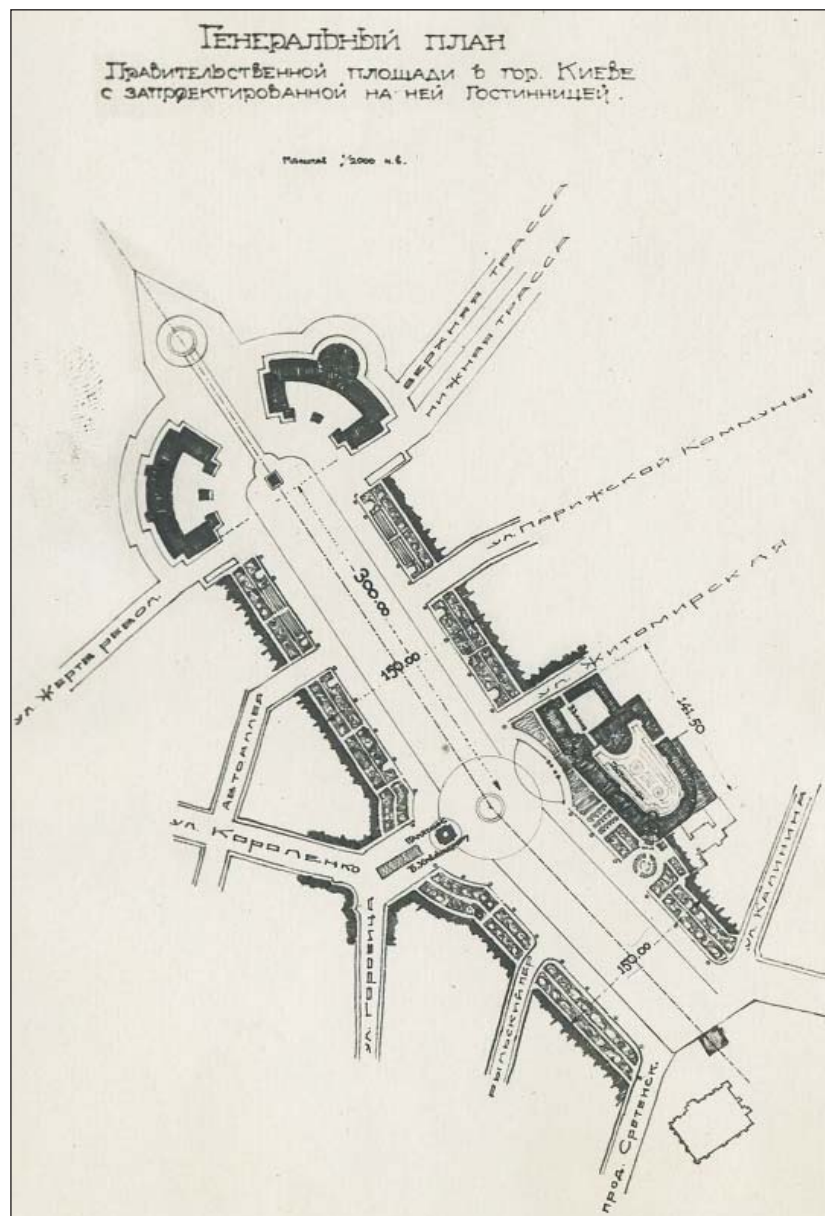
90 років тому, 24 червня 1934 року, відбувся переїзд уряду радянизованих територій України («Української Соціалістичної Радянської Республіки») із Харкова до Києва, унаслідок чого активізувалася руйнація київських релігійних споруд, розпочата ще наприкінці 20-х років ХХ ст. Нова руйнівна хвиля, спричинена епохальною політико-адміністративною подією, мала на меті передусім знищення тих православних храмів, котрі утворювали намисто архітектурних домінант в історичному центрі міста (іл. 1). У такий спосіб передбачалося звільнити місце під комплекс нових урядових споруд та змінити «буржуазний» і «церковний» абрис Києва на «соціалістичний» (іл. 2).

Під час храмових руйнацій у Києві 1934–1937 років мальовничий ландшафт міста дійсно зазнав втрат. До числа загиблих споруд потрапили такі перлини трьох найстарших районів – Старого Києва (Старокиївська гора), Подолу та Печерська, як собор і дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря (Старий Київ), Богоявленський собор та дзвіниця Братського монастиря (Поділ), Микільський собор та дзвіниця Пустинного монастиря (Печерськ).

На тій самій хвилі в Старому Києві було ліквідовано й «стасівську» (звану так за прізвищем архітектора Василя Стасова) Десятинну церкву першої половини ХІХ ст. З одного

Іл. 1. М. М. Сажин. Краєвид Печерська. Середина ХІХ ст.

Іл. 2. План урядової площі в Києві за проектом Й. Г. Лангбарда [Лангбард 1934–1936]

боку, архітектура цього храму ще в XIX ст. викликала неоднозначну оцінку, контрастуючи із сусідніми бароковими церквами, а знищення «стасівської» Десятинної відкрило можливість археологічного дослідження решток літописної церкви-попередниці (X ст.) по всій її площі. З іншого боку, – руйнування «стасівської» було складовою болісною для Києва трансформацією, актом утилітарного ставлення радянської влади до значної частини церковної спадщини, втратою споруди, яку перед тим пам'яткоохоронці гадали музеєфікувати для організації на Старокиївській горі архітектурного заповідника «Київський Акрополь».

З огляду на це, ювілейна дата (1934–2024) спонукає вкотре – після численних публікацій – згадати контекст загибелі «стасівської» церкви як дітища своєї доби та епізоду долі Києва.

Певні соціально-політичні та ідеологічні передумови антирелігійних заходів радянської влади закладалися ще до революції 1917 року: з XIX ст. у суспільстві Російської імперії поступово занепадав авторитет одержавленої православної церкви [Киридон 2013, с. 93], стихійні прояви неповаги та насильства щодо її духовенства мали місце вже під час революції 1905–1907 років [Емелях 1976, с. 42]. Складовою революційних змагань 1917–1920 років, окрім боротьби політичних рухів, були народний спалах антиклерикальних настроїв (зокрема, вигнання священників з парафій за рішенням селянських громад) [Емелях 1958, с. 66; Решодько 1962, с. 79–82], радикальні дії селянства щодо захоплення церковних земель [Киридон 2011, с. 86], стихійне використання церковних споруд світськими людьми (не лише з радянських установ). Так, під час урядування Центральної Ради УНР

мав місце епізод розселення дивізії «синьожупанників» у Софійському Митрополичому домі та Києво-Печерській лаврі [Нагаєвський 1993, с. 371], до Михайлівського Золотоверхого монастиря самовільно вселилися телефоністи й музична команда Другого українського полку (попри те, що ченці надали сімсот ліжок для лазарету і шість кімнат для військових чинів) [Рєєнт, Лисенко 2017, с. 256]. III Універсал Центральної Ради задекларував її курс на націоналізацію церковних земель [Верстюк 2006–2007]. У 1920 році Директорія УНР видала закон про перетворення духовних шкіл для хлопчиків і перших чотирьох

класів духовних семінарій на загальноосвітні та про перепідпорядкування їх Міністерству освіти [Реснт, Лисенко 2017, с. 278]. Проте, звісно, на відміну від радянської влади, її політичні конкуренти доби революційних змагань в Україні 1917–1920 років (УНР, Гетьманат Павла Скоропадського, білогвардійські режими) не ставили за мету викорінення релігії, натомість шукали нових форм співіснування та взаємодії із церковними інституціями.

Руйнація київських храмів радянською владою розпочалася ще задовго до 1934 року. У січні 1918 року, обстрілюючи підконтрольний УНР Київ, більшовицький воєначальник Михайло Муравйов, за власним свідченням, «наказав артилерії бити <...> по церквах і попах» [Савченко 2000]. Наслідком цього бомбардування, а також вибуху місцевих військових складів за пів року по тому (за Гетьманату) і впливу змін політичних режимів на культурну спадщину міста, присвячена публікація мистецтвознавця Федора Ернста «Художні скарби Києва, що постраждали 1918 року», здійснена «по гарячих слідах». Тут читаємо: «На Печерську постраждали більш за все споруди безпосередньо відкриті для прицілу більшовицьких батарей, що стояли за Дніпром. І тут руйнування справді велетенські. Достатньо сказати, що, напр[иклад], у Військово-Микільський собор¹ (збудований на кошти Мазепи майстром Старцевим), влучило 35 снарядів, зіпсувавши його південний та східний фасади, куполи і дах. В середині впала на підлогу велика середня люстра, постраждав верх старовинного іконостасу, вибите геть усе скло. Перед собором страшенні ушкодження нанесені також

дзвіниці (збудованій 1750 року) – сюди влучило 28 снарядів, котрі зіпсували дзвіницю з тих само боків, що й собор. Лавра також знаходилася під найсильнішим обстрілом. Тут у давню Велику церкву влучило 8 снарядів, причому один влетів у віттарне вікно і, не розірвавшись, застряг у боковому пілоні, біля царських воріт. Значних конструктивних пошкоджень завдано чудовій лаврській дзвіниці, спорудженій Іоганном Шеделем у 1731–1745 роках. Постраждали будівлі друкарні, проскурні, кілька церков, між ними і дорогоцінний в художньому відношенні Спас на Берестовім. Але особливо сумне видовище являє найцікавіша мазепинська “Палатна вежа”², що стоїть понад самий укіс до Дніпра. Тут більшовицька артилерія була прямо по видимій цілі. Вся земля довкола всяна купами обваленої цегли <...> Особливо жорстокий вогонь відкритий був по Михайлівському монастирю. В одну древню Золотоверхо-Михайлівську церкву (XII століття) влучило 7 снарядів. Найважчий удар припав на склепіння церкви, де снаряд розбив одну з центральних підпружних арок, які несуть великий купол. Маса древнього мурування впала на землю і засипала усю середню частину храму. На щастя, своєчасно вжитими заходами вдалося запобігти справжній катастрофі. Назовні в одному з древніх віттарів зяє глибока вирва; розбито мальовничий бароковий контрфорс, зачеплений купол. Мимоволі здригаєшся, коли дивишся на слід снаряду, що вдарив у древній віттар св. Софії. Адже вдар він на два-три аришини правіше, і, можливо, впала б Непорушна стіна³, загинули б найцінніші мозаїки – краса і гор-

¹ Військово-Микільський собор, або «Великий Микола», – головний храм Пустинно-Микільського монастиря. До кінця XVII ст. споруди обителі були розташовані на терасі схилу над Дніпром, північніше Києво-Печерської лаври. Наприкінці XVII ст. монастир отримав додаткову забудову на ділянці Печерського плато над терасою з первісною ділянкою. Великий мурований собор Святого Миколи став тоді центральною спорудою нової забудови. «Великим Миколою» його почали звати для розрізнення з «Малим Миколою» – меншою мурованою Микільською церквою, зведеною на початку XVIII ст. на плато трохи північніше нової забудови монастиря, на місці, де раніше стояв придорожній стовп з іконою св. Миколи. У 1830 році «Великий Микола» був перетворений на головний парафіяльний храм військового гарнізону Києва (Військово-Микільський), а центральним храмом монастиря став «Малий Микола».

² Палатна вежа – найбільша з веж фортечного муру, яким було обведено Верхню територію Києво-Печерської лаври на зламі XVII–XVIII ст. Нині цю вежу частіше називають Онуфріївською – на згадку про церкву Святого Онуфрія, яка існувала на верхньому ярусі споруди.

³ «Непорушна стіна» – народна назва центрального мозаїчного зображення Богоматері у віттарі Софійського собору Києва. Походить з гімнографічних текстів на честь Пречистої, де вживається як епітет. Застосування епітету до мозаїки XI ст. узвичаїлося, як вважають, унаслідок гарної збереженості зображення упродовж багатьох століть (на відміну від багатьох інших частин Софійського собору).

Іл. 3. Онуфріївська (Палатна) вежа Києво-Печерської лаври після обстрілу в 1918 р. [Эрнст 1918, с. 13]

дість світового мистецтва, які пережили суздальців⁴, Батия⁵, литовців⁶, кримських татар⁷, уніатів⁸. Сильні пошкодження помітні і в розташованій на південь від собору колишній трапезній Софійського монастиря (споруді початку XVIII століття), і децю більш ранній чудовій дзвіниці, на південному фасаді якої, із його вельми багатою бароковою орнаментациєю, зяють велетенські снарядні вирви. Снаряди рвалися і на древніх стінах Золотих воріт (4–5 влучень)⁹, і на растреллівській Андріївській церкві¹⁰ (3 влучення), і ампірному Старому Костелі¹¹ (9), і стасівській Десятинній церкві <...> У Во-

лодимирському соборі, який нараховує 8 влучень, трохи поповнено розірваним снарядом “Різдво Христове” Нестєрова, у правому вітарі на хорах <...> Іллінська церква (кінця XVII століття), у вітарі якої зяє, глибиною з аршин, снарядна вирва» [Эрнст 1918, с. 4–6, 8] (іл. 3).

У 1919 році більшовики обстріляли з гармат Гостиний двір лаври під час бою з денікінцями, які тимчасово зайняли цю ділянку монастиря (унаслідок обстрілу згоріли два житлових корпуси), а під час радянсько-польської війни 1920 року артилерійська дуель сторін призвела до утворення нових пробоїн – у стінах п’яти головних храмів Верхньої території монастиря (Успенський собор, Трапезна і Благовіщенська церкви, Троїцька надбрамна та Всіх Святих) [Звід 2011, с. 1222].

Під час революційних змагань в Україні 1917–1920 років радянська влада розпочала, а незабаром після них продовжила деклараційне та інституціональне оформлення своєї політики щодо релігії та релігійних споруд. 22 січня 1919 року радянський уряд України прийняв декрет, що майже цілком дублював декрет Раднаркому РРФСР від 23 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», у лютому – при Відділі мистецтв Народного комісаріату освіти УСРР почав працювати ВУКОПМІС (Всеукраїнський комітет охорони пам’яток мистецтва і старовини), 1 квітня – було прийнято декрет про передачу історичних і мистецьких цінностей (зокрема, старовинних культових споруд і речей) до відання Наркомату освіти, 17 травня – декрет про передачу майна релігійних громад (окрім земель і підприємств, культових споруд і речей, які, за рішенням місцевих рад, могли надаватися в користування релігійним громадам) до відання Наркома-

⁴ Йдеться про пограбування Києва 1169 року силами коаліції князівств, яку очолювали представники Володимиро-Суздальського князівства.

⁵ Тобто навалу монголів на чолі з ханом Батием у 1240 році.

⁶ Мається на увазі доба належності Києва до Великого князівства Литовського (1362–1569), за якої у XV ст. мали місце обмеження прав на ремонт і будівництво православних храмів.

⁷ У 1482 році Київ спустошило військо кримського хана Менглі-Гірея.

⁸ На час написання цитованої праці Ф. Ернста вважалося, що за років тимчасової належності Софійського собору унійній церкві (1596–1632) храм замість гідної опіки був занехаяний та навіть частково пограбований.

⁹ Того часу Золоті ворота являли собою руїну двох паралельних стін аркового проїзду, лише на початку 80-х років XX ст. відбулася реконструкція споруди в гіпотетичних формах XI ст.

¹⁰ «Растреллівська» – збудована за проектом архітектора Б. Ф. Растреллі.

¹¹ Костел Святого Олександра Римського, зведений на Старокиївській горі в першій половині XIX ст.

ту соцзабезпечення, для організації притулків [Нестуля 1995, ч. 1, с. 64, 66–67].

Важливо вказати, які основні пам'яткоохоронні акти та установи являли собою передісторію ВУКОПМІСу.

Циркуляр Міністерства внутрішніх справ Росії від 1826 року та його ж наказ від 1837 року, указ Синоду російської православної церкви від 1842 року та указ імперського Сенату від 1848 року зобов'язували органи влади і церкви на місцях забезпечити збереження «по можливості від руйнування пам'ятки старовини», а 1878 року Синод зобов'язав регіональні церковні структури, «щоб вони не інакше приступали до поправок і переробок і знищення пам'яток, як за згодою з одним з найближчих до місця їх знаходження археологічним чи історичним товариством». Проте імперія не мала системи спеціалізованих державних органів охорони пам'яток та необхідного комплексу відповідних законодавчих актів. Тому перелічені вище акти не вплинули на поліпшення ситуації [Нестуля 1995, ч. 1, с. 6]. З іншого боку, у регіонах існували організації, що певною мірою могли вплинути на долю окремих пам'яток.

У 1835 році в Києві було створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, члени якого взяли участь в укріпленні руїн давньоруських Золотих воріт. У 1871 році в Києві постало Історичне товариство Нестора-літописця, 1872 року – Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії, 1873 року – Південно-Західний відділ російського імператорського Географічного товариства, 1897 року Київське товариство старожитностей і мистецтв, 1910 року – Київське товариство охорони пам'яток [Історико-містобудівні дослідження 2012, с. 15–16]. Водночас взаємодія між духовенством та знавцями архітектурної старовини на регіональному рівні залежала від субординації (світський фахівець, якщо не був імперським урядовцем з Петербурга чи принаймні з губернського центру, міг лише рекомендувати єпархіальному церковному ієрархові певні дії, проте не міг до них примусити).

Маємо полярні приклади ставлення представників духовенства до співпраці з мистецтвознавцями. Так, у 60-х роках XIX ст. саме духовенство Києво-Кирилівської церкви

XII ст. наполягло на зупиненні робіт із заміни тиньку в інтер'єрі храму, коли несподівано відкрилися давньоруські фрески – аби останні не було знищено [Закревский 1868, с. 356]. Протилежний приклад – реакція в 90-х роках XIX ст. київського митрополита Іоанникія (Руднева) на запрошену ним експертну думку Церковно-історичного товариства при Київській духовній академії (надалі – КДА) з приводу намірів перебудови трапезної в Києво-Печерській лаврі. За розповіддю лаврського намісника архімандрита Сергія (Ларіна) професорові КДА М. Петрову, митрополит, читаючи протокол Товариства щодо запропонованого питання, ймовірно, не вподобав однієї з тез (про обов'язковість збереження старих архітектурних форм), та, відкинувши папір, вимовив: «Плював я на церковно-археологічне товариство!» [Петров 2003, с. 122].

Після падіння російської монархії, у новій історичній ситуації, знавці української церковної старовини почали модернізацію мережі пам'яткоохоронних установ, і в травні 1917 року постала провідна з-поміж них – Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ), до складу якого ввійшли М. Грушевський, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Каманін, В. Кричевський, В. Модзалевський, І. Стещенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький. Варте уваги, що коли ще у квітні 1917 року М. Біляшівський узяв участь у роботі з'їзду православного духовенства Київської єпархії, то делегати цього зібрання схвалили запропоновану вченим резолюцію, яка забороняла без відома пам'яткоохоронців змінювати вигляд культових споруд і старовинних речей (а також продаж останніх), закликала духовенство допомагати пам'яткоохоронцям у виявленні та реєстрації пам'яток. Восени 1917 року українська Центральна Рада утворила в структурі Генерального секретарства народної освіти Відділ музеїв і охорони пам'яток, який узяв під нагляд і культові споруди. Наприкінці року розпочалося співробітництво православного духовенства із цим Відділом і ЦКОПСІМУ. У 1918 році, за доби Гетьманату, у структурі Міністерства народної освіти, – з липня в складі Головного управління мистецтв та національної культури (ГУМНК), – діяв Відділ охорони пам'яток,

а при Міністерстві віросповідань було утворено Відділ охорони церковної старовини. Деякий час обидва відділи працювали і за уряду Директорії УНР, у 1919 році при Міністерстві культів УНР було запроваджено посаду комісара охорони церковної старовини. Загалом, зусиллями науковців, за українських урядів 1917–1920 років вдалося по-новому розгорнути каталогізацію культових пам'яток, подбати про дослідження й ремонт деяких з них. Науковці ж домоглися також створення ВУКОПМІСу [Нестуля 1995, ч. 1, с. 6–7, 16–17, 19, 27–28, 32, 34–35, 40–41, 45–49, 53–54, 56, 254].

Після створення ВУКОПМІСу архітектурний відділ цієї установи опікувався пам'ятками цивільної архітектури Києва, а культової – архітектурна секція підвідділу з ліквідації майна релігійних установ (ПОЛІРУ) при колегії відділу соцзабезпечення Київського виконкому. Секція продовжила каталогізацію і дослідження київських церков, що являли собою пам'ятки архітектури, організацію ремонтних і реставраційних робіт на окремих об'єктах. Однак незабаром поширення серед радянської номенклатури скептичного ставлення до культурної спадщини дореволюційних поколінь призвело до погіршення пам'яткоохоронної справи. У 1920 році відділи з ліквідації релігійних установ перевели з відання органів соцзабезпечення до складу Нарком'юсту, а 1922 року – до складу НКВС. У 1921 році ліквідували ВУКОПМІС, передавши його функції до екскурсійно-виставково-музейного підвідділу агітаційного відділу Головополітосвіти Наркомату освіти УСРР, проте відповідна установа не успадкувала (і не могла успадкувати, з огляду на рівень кадрового та фінансового забезпечення) попереднього масштабу діяльності [Нестуля 1995, ч. 1, с. 70–92, 95–96, 110].

Попри всі ускладнення, київські науковці в 1919–1920 роках через Київський губернський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва відкрили в ризниці Києво-Печерської лаври Музей лаврської старовини, а в 1922–1923 роках – створили Музей культів і побуту в Митрополичому будинку лаври, перевізши сюди (і в такий спосіб врятувавши) також багато речових пам'яток із Церковно-археологічного музею Київської

духовної академії (перебували в закритих ящиках після повернення з евакуації до Казані, у Старому корпусі академії, на території Києво-Братського монастиря) та кількох інших київських монастирів. Після того, як, усупереч пам'яткоохоронним застереженням законодавства, у рамках кампанії 1922 року з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим, державні виконавці припустилися численних порушень, зокрема, вилучили деякі історично важливі коштовності лаври, – учені добилися повернення в Україну багатьох культурних скарбів. Ще одним важливим досягненням було відновлення в 1921 році розпочатих ще 1918 року та призупинених досліджень Софійського собору [Нестуля 1995, ч. 1, с. 104–107, 114–153, 181–182].

Оцінюючи досвід кампанії 1922 року, керівництво РКП(б) ухвалило в 1923–1924 роках низку рішень про пом'якшення практики стосунків з релігійними громадами. Ця тимчасова лібералізація збіглася – концептуально та хронологічно – з курсом «Нової економічної політики» (1921–1928) та радянської «українізації» (1923–1933), а також позначилася позитивними зрушеннями в пам'яткоохоронній царині. У 1926 році уряд УСРР затвердив «Положення про пам'ятки культури й природи» (де вперше кодифіковано попередні законодавчі норми та, з урахуванням досвіду, впроваджено додаткові), більшого впливу набув Археологічний комітет ВУАН (отримавши статус Всеукраїнського), у кількох містах (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) з'явилися крайові інспектури охорони пам'яток. Боротьба пам'яткоохоронців за звільнення Києво-Печерської лаври від інвалідного містечка, що поступово руйнувало унікальний мистецький комплекс, увінчалася того ж 1926 року оголошенням території монастиря державним історико-культурним заповідником (це був перший в Україні прецедент перетворення на заповідник ансамблю культових споруд). Доречно процитувати одне зі звернень Археологічного комітету ВУАН на захист лаври (від 29 березня 1923 року), аби оцінити риторику, завдяки якій доводилося рятувати культурну перлину: *«Лавра повинна бути збережена щоб то не було не тому, що вона “красива” або “цікава”, а тому, що вона – цінний комплекс історичних докумен-*

тив». На ниві збереження церковної старовини пам'яткоохоронці співпрацювали з релігійними громадами (як, наприклад, після підписання 1925 року державної угоди з громадою Володимирського собору), реагували офіційним листуванням на пошкодження культових споруд світськими користувачами (як у 1924 році стосовно Видубицького монастиря і в 1926 – щодо Братського) [Нестуля 1995, ч. 1, с. 7, 155–158, 199, 216–217, 228–239].

Одночасно зі створенням мережі радянських органів влади для реалізації трьох функцій щодо релігійних пам'яток – розподільної, охоронної, ліквідаційної – до обмеження прав церковних громад додалася практика зачинення діючих храмів та вилучення їх з користування вірян. У 1920 і 1923 роках припинено служіння відповідно у двох історичних церквах на Подолі – Петропавлівській [Історико-містобудівні дослідження 2012, с. 187] та грецькій Свято-Єкатерининській [Третяк 1998, с. 26–27]. У відповідь на репресивні заходи влади в народі поширилася чутка про чудесне «оновлення» влітку 1923 року бань Стрітенської («Скорбященської») церкви в Старому Києві (Львівська площа) [Єфремов 1997, с. 42]. До 1 березня 1924 року в Києві зачинили 56 храмів та молитовних будинків [Ковалинський 2011, с. 151]. Як один із формальних приводів до вилучення влада використовувала неспроможність громади утримувати храм у належному стані. Звісно, така неспроможність була наслідком зменшення економічних ресурсів громад на тлі спрямованої проти них державою дискримінаційної політики [Нестуля 1995, ч. 1, с. 211; ч. 2, с. 46–52]. Залежно від конкретної ситуації, пам'яткоохоронці або намагалися відтермінувати вилучення, віддаючи перевагу опікуванню громадою (перед непевною утилітарною перспективою) [Нестуля 1995, ч. 2, с. 86–87], або підтримували вилучення, коли бачили шанс гідного фінансування державою порятунку пам'ятки (1929 року було вилучено для облаштування антирелігійного музею Володимирський собор, що псувався після обстрілу 1918 року і ще від 1926 року потребував негайного втручання фахівців) [Нестуля 1995, ч. 1, с. 249–250].

Після висловленої Сталіним 1927 року на XV з'їзді ВКП(б) тези про «такий мінус,

як ослаблення антирелігійної боротьби», 1928 року ЦК ВКП(б)У прийняв резолюцію «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», і відтоді в Україні почали цькувати пам'яткоохоронців, котрі виступали на захист культових пам'яток: звинувачували їх у проявах буржуазного націоналізму, надмірній увазі до храмових споруд, відхиленні від «партійної лінії». У 1929 році піднялася хвиля масового закриття храмів і монастирів, вилучення церковного майна та репресій проти духовенства. Тоді ж НКО УСРР рекомендувало пам'яткоохоронцям уникати клопотань про державні субсидії на допомогу утримання храмів релігійними громадами. У 1929–1930 роках відбулося остаточне виселення ченців з Києво-Печерської лаври. У 1930 році вийшло таємне розпорядження НКО: вивчити стан, які громади, утримуючи храм, мають хоч якесь державне фінансування, – і з такими розірвати угоди. Того ж року усунули з посади голову Київської крайової інспектури охорони пам'яток Ф. Ернста. Тоді ж НКО розіслав лист про вживання нової термінології щодо культових будівель: «Растрелівський пам'ятник», «колишній собор». Від історико-культурних заповідників (про створення їх мережі ми скажемо незабаром) почали вимагати зняття з храмів хрестів чи принаймні видалення бічних ramen (шпиль при цьому залишали). Ще одна вимога того часу – виділити найцінніші пам'ятки в регіонах, характеризувати культові пам'ятки передусім як свідчення побутування класів і класової боротьби, пусті храми пристосувати для потреб масової культурної роботи без порушення архітектурних деталей. З 1931 року було скорочено реєстри культових пам'яток шляхом «перегляду» та виявлення «меншовартісних» [Нестуля 1995, ч. 2, с. 15–28, 33–35, 46–51, 66].

У подальшому доля культових (храми) та супроводжуючих (парафіяльні будинки, монастирські келії, господарські корпуси й флігелі) споруд мала такі сценарії: повне або часткове руйнування (для вивільнення корисної площі від «мотлоху історії» чи під новобудову), перебудова (для громадських потреб: склад, притулок, в'язниця, гуртожиток (цивільний, корпоративний, військовий), промисловий об'єкт, культурний заклад на кшталт клубу, бібліотеки, архіву, актові зали,

Іл. 4. Києво-Братський монастир. Літографія XIX ст.

зали для світських ритуальних заходів), музеєфікація (найліпший варіант для кращих пам'яток, з яким, однак, пощастило далеко не всім).

Як ми знаємо на прикладі Києво-Печерської лаври, специфічним форматом музеєфікації було утворення історико-культурного чи історико-архітектурного заповідника – для ансамблевих пам'яток. Після лаврського заповідника в Києві на межі 20–30-х років XX ст. пам'яткоохоронці намагалися створити низку інших, досягши успіху стосовно лише частини обраних для цього архітектурних ансамблів.

У 1929–1930 роках було організовано історико-культурний заповідник у колишньому Кирилівському монастирі. Ухвалено офіційні рішення про передачу заповіднику історичних споруд від психіатричної лікарні (головний храм, дзвіниця, мури з брамами та вежами, будинок для духовенства, трапезна), заплановано їх ремонт і реставрацію знаменитої ікони «Богоматір» (пензля М. Врубеля) з іконостаса головного храму, облаштування в трапезній музею історії обителі й музею архітектора Івана Григоровича-Барського у зведеній ним дзвіниці (директор заповідника О. Олександров навіть пропонував повернути головній церкві давньоруські архітектурні форми, проте цю ідею відхилили). Лікарня не одразу передала відповідні споруди, які дуже потерпіли від її

недбайливого господарювання. У перший рік функціонування заповідника його відвідали екскурсанти з Німеччини та США. Того ж року він розпочав ремонт дзвіниці, хоча юридично отримав її лише 1932 року, коли пристосував під музейні фонди й житло службовців [Нестуля 1995, ч. 2, с. 66–69].

Попри задум, пам'яткоохоронцям не вдалося влаштувати заповідник у Братському монастирі на Подолі [Нестуля 1995, ч. 2, с. 78]. Майже всю садибу обителі, уславленої діяльністю Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.), станом на 1927 рік займав медичний заклад, Мазепинським корпусом академії користувалися військові, у цьому корпусі 1923 року було закрито Благовіщенську церкву, але місцева релігійна громада ще мала в розпорядженні головний монастирський храм – Богоявленський собор. У 1928–1930 роках Ф. Ернст боровся за створення в Мазепинському корпусі Музею міста Києва (чого не відбулося). У 1929 році Київська міськрада ухвалила постанову про передачу споруди до інспектури народної освіти, але 1930 року пам'ятці загрожувало пристосування під механічну лабораторію [Ковалинський 2011, с. 150–156] (іл. 4).

Існував план перетворення на заповідник і Межигірського монастиря. Його житлові приміщення займав Художньо-керамічний ін-

ститут, який доглядав і за вилученою у вірян у 1925 році Петропавлівською церквою. Друга церква використовувалася парафіяльною громадою. У 1929 році НКО виділив кошти на ремонт монастирських пам'яток. Але 1930 року інститут почав перебудовувати Петропавлівську церкву, де діяв музей, і планував винести звідси іконостас. Науковці вирішили евакуювати іконостас до Кирилівського заповідника, але при детальному вивченні з'ясували: конструкція художньо й технічно пов'язана з архітектурою храму, при розбиранні та перенесенні не уникнути пошкоджень. Ігноруючи оголошену фахівцями цінність іконостасу і необхідність зберегти його на місці, інститут незабаром знищив пам'ятку, а 1931 року домігся й закриття діючого храму [Нестуля 1995, ч. 2, с. 78, 134–135] (іл. 5).

Стосовно деяких монастирських комплексів змагання переходили у формат поступок заради врятування найцінніших складових архітектурного ансамблю. У 1931 році Київміськрада ухвалила рішення про передачу великої дзвіниці Пустинно-Микільського монастиря, разом з вилученим у вірян собором, Управлінню військово-будівельних робіт,

котре своєю чергою планувало пристосувати храм під бібліотеку та школу ФЗУ, а дзвіницю розібрати заради звільнення місця під розширення підприємства. Представник військового відомства намагався довести, що дзвіниця загрожує обвалом. Пам'яткоохоронці довели протилежне й переконали зберегти пам'ятку навіть співробітника відділу культурів Київміськради. Проте в цілому міськрада зайняла іншу позицію і в листі до ВУЦВК, пропонуючи передати дзвіницю військовим без пам'яткоохоронних застережень, зазначила: *«Культура і історія можуть задовольнитися тими пам'ятками, що є, та не консервувати пам'яток культового значення»*. Після того, погодившись з рекомендацією пам'яткоохоронців щодо ремонту собору військовими, використанням його виключно під бібліотеку, збереженні в існуючому стані, безперешкодному доступі науковців до нагляду за храмом і дослідження споруди, Управління військово-будівельних робіт водночас запросило санкцію ВУЦВК на знесення дзвіниці, аргументуючи своє прохання тим, що подібна дзвіниця є в сусідній лаврі. У листі, зокрема, йшлося: *«Рішення про ремонт – це лише від-*

Іл. 5. Києво-Межигірський монастир. Світлина кінця XIX – початку XX ст.

Іл. 6. Військово-Микільський собор.
Світлина кінця XIX – початку XX ст.

тяжка “учених” церковників з метою зберегти від зносу церкву, оскільки ніхто ніколи не дасть ні копійки на ремонт поруйнованого барахла, яке не має ніякої ціни і, до того ж, заважає розширенню підприємства, яке працює безпосередньо на потреби оборони країни. Про те, що в цьому є елементи церковщини, говорить той факт, що коли комісія прийшла оглядати церкву, то один з членів зняв капелюха і перехрестився. Хіба підніметься у такого “ученого” рука на церкву, щоб її розвалити». Військові також прохали у ВУЦВК дозволу використати собор під потреби столлярної фабрики. НКО категорично заперечив останню ініціативу, але погодився на знесення дзвіниці (після фотофіксації) – ймовірно, сподіваючись ціною компромісу вберегти хоча б славетний собор [Нестуля 1995, ч. 2, с. 98–100] (іл. 6).

Показовим є листування з приводу ще кількох монастирів. У 1929 році Київський окрвиконком звернувся до відділу культур НКВС та ВУЦВК із клопотанням про передачу Флорівського й Покровського монастирів під потреби металургів, а Іонівського та Китаївської пустині – під інвалідні містечка, обіцяючи перетворити обителі на «ті вогнища

культури, в які їх призначено». При цьому не зробив застережень щодо охорони пам’яток культури в цих ансамблях. Тому НКО знову мусив нагадувати про вимогу погоджувати з ним плани щодо подальшого використання споруд. Хоча ВУЦВК здійснив відповідне нагадування до Київського окрвиконкому і НКВС, адресати не відреагували, і в 1931 році пам’яткоохоронці констатували значне погіршення стану монастирських комплексів міста [Нестуля 1995, ч. 2, с. 79].

У 1929 році київські пам’яткоохоронці висунули також ідею створення заповідника «Київський Акрополь», який би охоплював багато пам’яток – храмів, монастирів, руїн – на Старокиївській горі: тут містилися давньоруські Софійський і Золотоверхий собори в барокових шатах, барокові монастирські споруди, руїни давньоруських Золотих воріт, Трьохсвятительська церква з бароковими добудовами, Десятинна й Георгіївська церкви та «Ірининський стовп» на фундаментах давньоруських церков-попередниць, барокова Андріївська церква. Хоча ідею підтримав Наркомат освіти, у подальшому заповідник не було створено.

Попервах НКО погодився оголосити заповідником ансамбль Софійського собору, а 1930 року виділив кошти на ремонтно-реставраційні роботи (тоді ж їх було розпочато з дослідження та промивання мозаїки). Але того ж року, уже з великим ризиком для репутації, науковці мусили розпочати «паперову» боротьбу за збереження іншої перлини Акрополя – Золотоверхого монастиря. На той момент житлові споруди обителі тривалий час використовували під студентське містечко, а собор ще утримувала релігійна громада. ВУЦВК запланував відібрати храм, а НКВС – передати його під клуб містечка. Дирекція останнього, вважаючи храм непридатним для клубу, мала намір перебудувати його під гуртожиток. Протестуючи проти цього, Ф. Ернст закликав урядові інстанції: «Такий пам’ятник світового значення треба зберегти якнайкраще і в найближчий час організувати його всебічне наукове обстеження». Вдалося добитися створення комісії для обстеження ансамблю, але урядове завдання для неї сформулювали парадоксально: «Виявлення тих культових ознак, які можуть бути зни-

Іл. 7. «Стасівська» Десятинна церква.
Світлина кінця XIX – початку XX ст.

щені без шкоди для художніх та історичних пам'яток». Комісії довелося йти на поступки, аби «виграти» найцінніше: її члени погодилися на зняття стінопису з монастирського муру обабіч дзвіниці та на самій дзвіниці, хрестів на одній із брам. Водночас студентське містечко зобов'язалося відбудувати баню на вівтарі трапезної церкви. Увесь комплекс (собор, дзвіниця, мур, трапезна) планувалося оголосити заповідником, у соборі створити експозицію з матеріалів про соціально-економічний контекст доби спорудження храму.

Десятинну церкву, де науковці прагнули розмістити основну експозицію «Київського Акрополя», 1929 року Київський окрвиконком планував передати під клуб воєвничих безвірників, але протест пам'яткоохоронців мав наслідком згоду ВУЦВК на передачу храму їх крайовій інспектурі. На момент прийняття рішення інспектура не мала коштів на утримання споруди, тому Ф. Ернст заявив про недоцільність термінового вилучення храму в релігійної громади. Проте вилучення відбулося, після чого храм близько року простояв

зачиненим і лише 1930 року був прийнятий інспектурою. По тому розробили план заходів з музеєфікації, виготовили вітрини для експозиції, але на заваді подальших робіт знову став брак коштів (іл. 7).

Своєрідна ситуація виникла довкола Андріївської церкви. У 1929 році інспектура склала кошторис на її ремонт, але 1930 року НКО виділив лише близько третини потрібної суми. Місцева ж влада відмовила в будівельних матеріалах через належність храму релігійній громаді, тому обмежений ремонт відбувся лише після того, як у 1931–1932 роках церкву вилучили у вірян.

Георгіївську церкву Спілка воєвничих безбожників розглядала як майбутнє приміщення канцелярії свого правління, а міліційні служби – як свій майбутній спортзал. У 1931 році інспектура охорони пам'яток ухвалила рішення, згідно з яким, храм як складову «Київського Акрополя» можна передати тій установі, котра гарантуватиме збереження пам'ятки без змін та ремонт під наглядом комісії, наприклад київському центральному історичному архіву – під сховище документів. Але попри листування з ВУЦВК храм передали під спортзал клубу друкарів, який почав несанкціоновану перебудову. У 1932 році інспектура виявила численні пошкодження, зокрема, було зафарбовано стінопис, розібрано мурований престол XVIII ст. і пошкоджено видатний художній надгробок князя Іпсіланти початку XIX ст.

У 1929 році знесено дзвіницю Трьохсвятительської церкви. У жовтні 1931 року комунальні служби порушили перед пам'яткоохоронцями питання про знесення «Ірининського» стовпа, та, не отримавши дозволу, у два етапи, вночі проти 27 березня 1932 року та наступної ночі, знищили пам'ятку. У другу ніч руйнування в ситуацію марно намагався втрутитися директор Кирилівського заповідника О. Олександров. Ученому не дозволили навіть оглянути знайдене при знесенні стовпа поховання [Нестуля 1995, ч. 2, с. 75–78, 85–87, 96, 101–102].

У 1929 році руйнування почались і на Подолі: тоді тут знесли грецьку Свято-Єкатерининську церкву. У 1740 році бароковий храм було споруджено на кошти греків діаспори як парафіяльний, а від 1748 року при ньому діяв

Іл. 8. Різдвяна церква на Києво-Подолі. Світлина кінця XIX – початку XX ст.

монастир [Третяк 1998, с. 26–27]. У 1912 році в монастирській садибі звели великий прибутковий будинок обителі, а 1914 року поряд з ним спорудили нові Святі ворота – двоповерховий корпус з арковим проїздом і теплою церквою всередині, а також надбудовою-дзвіницею. Після припинення богослужб у Свято-Єкатерининській церкві, 1926 року в прибутковому будинку відкрився Всеукраїнський торговельний музей, на основі якого три роки по тому створили Науково-дослідний інститут економіки, техніки та раціоналізації торгівлі. У 1912–1930 роках розібрали і церкву, і дзвіницю, зберігши двоповерхову споруду Святих воріт [Ковалинський 2011, с. 266–267]. Причиною став аварійний стан бані храму. У 1996–1997 роках надбудову дзвіниці реконструювали, але Свято-Єкатерининську церкву відновлено не було [Третяк 1998, с. 26–27].

У 1930 році з деяких дзвіниць міста зняли дзвони для потреб індустріалізації, при цьому пам'яткоохоронцям вдалося відстояти збе-

реження на місцях частини найбільш цінних (за звуком, наявністю рельєфів) та евакуацію деяких у лаврське музейне містечко [Нестуля 1995, ч. 2, с. 121–122, 125–128].

У 1932 році оголосили «безбожну п'ятирічку» із завданням знищити до 1937 року навіть зовнішні прояви релігійності. У 1933 році уряд СРСР ухвалив постанову «Про складання та затвердження проектів планування і соціалістичної реконструкції міст та інших населених пунктів», відповідну за змістом постанову уряду УСРР було прийнято 20 травня 1934 року, обидва документи не містять пам'яткоохоронних застережень. Водночас 1933 року керівництво КП(б)У висунуло тезу про боротьбу з націоналізмом в Україні. Це дало підставу дедалі більше оцінювати специфічні форми української архітектури в ідеологічній площині – як релікти націоналістичного минулого і «натхнення» нових націоналістів. Розгорнулася кадрова чистка в наукових і музейних установах рес-

Лл. 9. Баня собору Золотоверхого монастиря під час дослідження в 1934–1935 рр.

публіки, а також у НКО: звільнення й арешти за сфальсифікованими справами про міфічне антирадянське підпілля (у лаврі «викриття» почалося ще 1932 року), зокрема, 1933 року заарештували Ф. Ернста та ліквідували ВУАК. Надалі репресії наростали [Нестуля 1995, ч. 2, с. 152–155, 157, 160–161].

Міцнів і наступ на пам'ятки. У 1932 році було знищено дзвіницю в Китаєві [Історико-містобудівні дослідження 2012, с. 191]; 1933 – міськрада вирішила знести церкву Різдва на Подолі (де правили панахиду над тілом Т. Г. Шевченка) для благоустрою дороги; тоді ж Раднарком УСРР передав Межигірську обитель під будинок відпочинку письменників [Нестуля 1995, ч. 2, с. 173, 178–179] (іл. 8).

18 січня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення (його мали згодом затвердити Пленум ЦК КП(б)У і XII з'їзд КП(б)У) про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва. 31 січня відбулася робоча нарада архітекторів з визначення місця під новий урядо-

вий центр у Києві: для забудови обрали проспект від Золотоверхого монастиря до Святої Софії [Ковалинський 2011, с. 316, 324].

Хоча переїзд уряду відбувся у червні, ще до того було приречено на знищення частину Пустинно-Микільського монастиря: у підписаному до друку 2 квітня часописі «Соціалістичний Київ» № 1–2 йшлося про перспективу зведення на місці храму «Малого Миколи» житлового комплексу, який і з'явився протягом 1934–1936 років (проект Й. Ю. Каракіса) [Ковалинський 2011, с. 426–427].

11 квітня 1934 року Політбюро ЦК КП(б)У доручило науковцям визначити цінність артефактів і вжити заходи для зняття найважливіших фресок і мозаїки в Золотоверхому соборі. 4 серпня вчені провели підсумкову дискусію, у якій одні згодні були проявити «наукову партійність» і визнати літописну дату спорудження собору (початок XII ст.) «легендарною», а інші захищали це датування. Спроби М. О. Макаренка врятувати святиню (телегра-

Іл. 10. Церква Трьох святих у Старому Києві. Світлина кінця XIX – початку XX ст.

ма Сталіну, аудієнція в П. П. Постишева) не мали успіху (хоча, безумовно, увійшли до історії храму й української науки як видатний громадянський подвиг). У вересні 1934 року почалося розбирання собору [Нестуля 1995, ч. 2, с. 173, 175–178] (іл. 9). 14 серпня 1937 року позбавлений начиння й бань собор було підірвано вибухівкою з таким розрахунком, аби споруда осіла всередину себе (що й здійснилося). У процесі знищення собору було також знесено дзвіницю монастиря (обидві споруди відновлені, з деякими технологічними відмінностями, у 1997–2000 роках). Невдовзі виявилось, що жертва, принесена на «вівтар» нової архітектурної концепції міста, є передчасною: з усього проекту урядового центру було реалізовано лише єдину споруду (з 2009

року її займає Міністерство закордонних справ України), розташовану осторонь садиби Золотоверхого монастиря [Ковалинський 2011, с. 323, 331–333]. Заради цієї споруди в 1934–1935 роках знесли Трьохсвятительську церкву (іл. 10). Але наприкінці 30-х років XX ст. альтернативні урядові споруди звели на Печерську [Історико-містобудівні дослідження 2012, с. 66, 182].

Слід зазначити, що нездійснений проект урядового центру між Михайлівською та Софійською площами передбачав збереження комплексу Софійського собору як заповідника, але водночас демонтаж верхньої частини соборної дзвіниці (як надбудованої пізніше, ніж нижні яруси), аби уникнути конкуренції із запланованим висотним пам'ятником Лені-

Іл. 11. Церква «Богородиці Пирогощої». Світлина кінця XIX – початку XX ст.

ну на Михайлівській площі (на щастя, дзвіниця збереглася на всю висоту) [Ковалинський 2011, с. 322, 325].

Попри нездійснення амбітного проекту урядового центру в Старому Києві, ідея соціалістичного «перевтілення» міста забезпечила нищення ще багатьох культових пам'яток.

«Забудова Києва за наперед розробленим планом генеральної реконструкції дає змогу перетворити колишнє місто церков і монастирів на архітектурно довершений, дійсно соціалістичний центр», – писав у часописі «Архітектура СРСР» 1935 року (№ 9) архітектор О. Г. Молокін. В унісон йому колега М. Г. Гречина в часописі «Соціалістичний Київ» 1936 року (№ 1) коментував: *«Силует Києва, який досить чітко вимальовується*

при під'їздах до міста, визначається в основному рядом церков, домінуючих над містом, і завершується могутньою дзвіницею лаври. Це силует минулого – він відмирає» [Нестуля 1995, ч. 2, с. 155, 174].

У 1934 році було знищено Георгіївську церкву на Старокиївській горі, 1935-го – низку подільських святинь, зокрема собор і дзвіницю Богоявленського Братського монастиря, Петропавлівський монастир і Різдвяну («Шевченкову») церкву [Історико-містобудівні дослідження 2012, с. 182, 185–187], «Богородицю Пирогощу» (іл. 11) і «Миколу Доброго», а територію Межигірського монастиря відведено під будівництво урядових дач (із запланованим руйнуванням старовини), 1936 – знесено Десятинну церкву (тоді ж планували

Іл. 12. Києво-Кирилівська церква з дзвіницею. Світлина кінця XIX – початку XX ст.

знести й Володимирський собор, але до нього «не дійшли руки») і собор «Великого Миколи» (понівечений на той час використанням під меблеву фабрику), у 1936–1937 – розібрано на цеглу дзвіницю Кирилівського монастиря (попри рішучі протести О. Олександрова) [Нестуля 1995, ч. 2, с. 178–182, 194] (іл. 12).

Звісно, згаданими храмами і дзвіницями далеко не вичерпується мартиролог загиблих у 20–30-х роках XX ст. культових споруд Києва – ми вказали лише основні й такі, обставини знищення чи пошкодження яких дають достоту яскравих прикладів для ілюстрації політичних тенденцій і організаційних практик щодо руйнування святинь. Зазначимо також, що руйнація православних храмів у місті тривала, з різною інтенсивністю, аж до початку 1970-х років – за одночасних змін у пам'яткоохоронній царині від кінця 30-х до кінця 80-х років XX ст.: «коливання», залежно від урядових настанов на тлі «релігійної відлиги» 1940–1950-х і нового антирелігій-

ного «наступу» 1958–1964 років, розгортання масштабної реставрації багатьох пам'яток у 1950–1980-х років.

Оголошення Україною Незалежності в 1991 році – на тій хронологічній межі, перед якою вітчизняні науковці встигли здобути чималий досвід охорони та відновлення культових пам'яток архітектури, – давало надію на ще якісніші перетворення, зокрема, збільшення рівня й обсягу реставраційної діяльності (у межах кожної опікуваної пам'ятки та в територіально-статистичному сенсі), врахування місця культових архітектурних доміант у ландшафтах історичних міст при плануванні нового будівництва. І дійсно, після 1991 року в Україні було відроджено чимало загиблих культових пам'яток, у тому числі в центрі Києва – собор та дзвіниця Золотоверхого монастиря, «Богородиця Пирогоща», дзвіниця Свято-Єкатерининського монастиря, Різдва «Шевченкова» церква. Але не всюди по країні відновлювальні роботи мали належний рівень

фінансування й супровід фахівців: у відродженні частини святинь більшу роль відіграли релігійні громади, з яких не всі, через брак коштів або специфічний пріоритетний підхід, обирали шлях тісної взаємодії з ученими.

Підсумовуючи, можна констатувати таке. Кампанія масової руйнації православних культових споруд у Києві 1934–1937 років відбулася внаслідок намірів радянського керівництва змінити образ міста відповідно до обраної ідеології. Остання розглядала релігію як заваду на шляху до кращого устрою суспільства, а архітектурний спадок релігійної традиції – як резерв для секуляризованого використання: у кращих випадках – як

пам'ятки культурних здобутків і як свідків «класової боротьби», у більшості ж – як корисний будівельний ресурс. У часі кампанія збіглася з піком наступу в СРСР на релігійні інститути. Вона була складовою і апогеєм тривалої історії нищення й пошкодження культових споруд міста, помітно вплинула на трансформацію історичного ландшафту Києва. На захист сакральних пам'яток ставали науковці, проте в умовах тоталітарної держави не всі їх зусилля мали успіх. На жаль, почасти уроки трагічної кампанії 1934–1937 років досі не засвоєні гідним чином: про це свідчать новітні втрати в силуеті давньої української столиці.

Джерела та література

- Верстюк, В. 2006–2007. Земельне питання у стінах Центральної Ради. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 15, с. 645–663.
- Емелях, Л. И. 1958. Атеизм и антиклерикализм народных масс в 1917 году. *Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей*. Вып. 5, с. 50–63.
- Емелях, Л. И. 1976. *Крестьяне и церковь накануне Октября*. Ленинград.
- Єфремов, С. 1997. *Щоденники, 1923–1929*. Київ.
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва.
- Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання*. У 28 т. 2011. Кн. 1, ч. 3. Київ.
- Історико-містобудівні дослідження Києва* / ред. В. Вечерський. 2012. Київ.
- Киридон, А. 2011. *Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні*. Рівне.
- Киридон, А. 2013. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вып. 22, с. 91–102.
- Ковалинський, В. 2011. *Київські мініатюри*. Кн. 9, ч. 1. Київ.
- Лангбард, И. Г. 1934–1936. Генеральный план правительственной площади в гор. Киеве. *Білоруський державний архів науково-технічної документації*. Ф. 25, оп. 2, од. зб. 14, арк. 2.
- Нагаєвський, І. 1993. *Історія української держави двадцятого століття*. Київ.
- Нестуля, О. 1995. *Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр.* В 2 ч. Київ.
- Петров, М. 2003. *Скрижалі пам'яті* / упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. Київ.
- Реєнт, О., Лисенко, О. 2017. Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті Української Революції (1917–1920). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вып. 5–6, с. 254–283.
- Решодько, П. Ф. 1962. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 р. *Український історичний журнал*. № 3, с. 78–85.
- Савченко, В. А. 2000. *Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование*. Харьков.
- Третяк, К. 1998. *Київ. Путівник по зруйнованому місту*. Київ.
- Эрнст, Ф. 1918. *Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году*. Киев.

Питання міжцерковного діалогу в Київській митрополії передмогилянського періоду (1623–1626)

Стаття присвячена розгляду започаткування спроб зближення та міжцерковного діалогу між православними й уніатами Київської митрополії, а також аналізу сформованого підґрунтя для подальшого руху в цьому напрямку в першій половині XVII ст., коли основною дійовою особою міжцерковних перемовин став Київський митрополит Петро Могила. Аналіз джерел і досліджень дозволив також прояснити деякі аспекти, що характеризують причини виникнення та засади утворення проекту т. зв. універсальної унії в Київській митрополії, а також причини її невдачі в цей період.

Ключові слова: Київська митрополія, православні, уніати, міжцерковний діалог, Іоанн Борецький, Мелетій Смотрицький, Йосип Рутський.

The paper is devoted to consideration initiating attempts at rapprochement and inter-church dialogue between the Orthodox and Uniates of the Kyiv Metropolis, as well as analysis of the formed background for further movement in this direction in the first half of the 17th century, when Metropolitan of Kyiv Petro Mohyla becomes the main protagonist of the inter-church negotiations. Analysis of the sources and research made it possible to clarify some aspects, which characterize the reasons for the emergence and principles of the project of the so-called universal union in the Metropolis of Kyiv, as well as the reasons for its failure in the period under consideration.

Key words: Metropolis of Kyiv, Orthodox, Uniates, inter-church dialogue, Job Boretsky, Meletius Smotrytsky, Joseph Rutski.

Петро Могила ввійшов у вітчизняну історію як видатний культурно-просвітній діяч, який не тільки продовжив справу своїх попередників Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського, Іова Борецького, але також створив для неї певну основу на майбутнє, надавши можливість освіти для духовенства та богословське обґрунтування віровчення, яке мало своє відображення у видавничій діяльності. Утім, незважаючи на свою відданість православній вірі, Могила як всебічно освічена людина мав широкий світогляд, який дозволяв йому цінити все, що було добре в інших віросповіданнях. І саме тому, що система навчання єзуїтів була найкращою на той час, він, попри осуд з боку деяких православних діячів, взяв її за зразок для своєї школи. При цьому Могила не міг не розуміти тієї шкоди, яку приносить церковне роз'єднання. Наслідки сумнозвісної Берестейської унії 1596 року, яка несла розбрат і ворожнечу в суспільство, були на той час у всіх перед очима, і Могила, залишаючись вірним своїй православній вірі, здійснював кроки для зближення з іншими християнськими конфесіями, насамперед з католицькою, з якою безпосередньо стикалася Церква, якій він служив.

На думку деяких дослідників, ідея міжцерковного порозуміння та прагнення до подолання роз'єднання Церков спостерігається протягом усього його церковного життя, по-

чинаючи від 1627 року і аж до самої смерті [Жуковський 1997, с. 112]. При цьому дехто схильний бачити в екуменічній діяльності Могили родинні традиції [Нагаєвський 1961, с. 21], посилаючись на той факт, що його дядько Георгій Могила, митрополит Молдавський (1588–1591), був прихильником зближення

з Римом [Theiner 1863, р. 46]¹. Відмічається також, що в оточенні Петра Могили, незважаючи ні на що, не поділяли ні уявлення про паралельне співіснування грецької та латинської традиції християнства як розділених у вірі церков, ні особливої для Речі Посполитої думки щодо поділу один з одним у вірі уніатів та дезунітів Київської митрополії². Навпаки, церковні партії, незважаючи на поділ, що існував, і окремі жорсткі протистояння, сприймалися як близькі одна до одної [Зуттнер, Данилов 2018, с. 140].

Загалом надання оцінки діяльності Могили у вирішенні проблеми міжцерковного порозуміння є досить непростим, і не в останню чергу через багатогранність особистості Київського митрополита. Багато хто з дослідників (здебільшого це стосується церковного православного середовища) замовчують, відкидають як вигадки з боку католиків або, щонайменше, применшують екуменічну діяльність Могили (В. Аскоченський, І. Власовський, С. Голубєв, М. Костомаров, Макарій (Булгаков), Ф. Тітов). Дехто, перекручуючи історичні дані з життя митрополита, намагається представити його як своєрідного «агента впливу» Римської курії та таємного криптокатолика (Я. Суша, Г. Флоровський, А. Карташев). Поділяючи останню тезу, деякі історики вважають Могилу зрадником православ'я, «поляка в православній рясі» і т. ін. (П. Куліш, М. Василенко). До цієї ж категорії можна віднести і частину радянських дослідників (Є. Мединський). Окрему і досить численну групу становлять історики, які байдуже ставляться до церковної діяльності Могили і роз-

глядають його тільки як реформатора культурного життя (М. Грушевський, М. Возняк). Лише невелика група дослідників на підставі джерел проаналізувала екуменічну діяльність Могили та оцінила її як позитивну (Є. Шмурло, О. Оглоблін, А. Жуковський). Між цими категоріями дослідників є багато таких, чії погляди збігаються (А. Великий та більшість закордонних дослідників).

Упродовж 20-річної церковної діяльності Могили відзначається ряд спроб зближення та координації дій у контексті міжцерковного діалогу православних з уніатами та католиками. Утім, ці спроби були розпочаті ще до його вступу на шлях церковного служіння. Ця акція зі зближення між Православною та Католицькою Церквами в першій половині XVII ст. відома як т. зв. «універсальна унія»³. Саме це зближення було зумовлене політичними моментами й розпочате політичними чинниками, оскільки релігійна напруга в суспільстві дуже ослаблювала Річ Посполиту, а зовнішньополітичні виклики вимагали його консолідації. Уже на початку 1623 року була перша спроба залагодити релігійний конфлікт за допомогою взаємних поступок. Тоді на сеймі (24 січня – 11 березня 1623 року) порушувалася скарга православних у зв'язку з утисками. І хоча їм було відмовлено в праві представити сейму свої прохання під тим приводом, що час для цього невідповідний, сейм скасував усі переслідування та анулював усі позови між двома партіями і сформував комісію на чолі з архієпископом Гнезненським Лаврентієм Гембіцьким для вироблення способів досягнення примирення, яка запросила

¹ Через складну релігійну обстановку, зумовлену рухом Реформації, Молдавський митрополит Георгій Могила висловив бажання однієї самостійної Церкви – Молдавської, вступити в євхаристичне спілкування з іншою самостійною Церквою – Римською, з якою вона перебувала в стані схизми. Молдавани хотіли б припинення роз'єднання і дотримувалися думки, що лише рішенням церковного керівництва без необхідності коректур – ні в Римі, ні в Молдові – можна відразу оголосити про закінчення розколу. Однак, як доводять листи у відповідь з Риму, там при Сиксті V (1585–1590) панувала думка, що заради церковної єдності настійно потрібні зміни в Молдавській Церкві на кшталт Римської, і молдавани мали усунути ряд «недоліків», щоб підтвердити своє зближення з Римом. Утім, військове вторгнення татар у Молдавію припинило подальший розвиток цього міжцерковного діалогу [Зуттнер, Данилов 2018, с. 45–53].

² Прикладом широти поглядів з релігійних питань Могили може бути грамота, яка регламентує побутові відносини православних з іудеями, де можна бачити вельми невластиву для того часу віротерпимість [Галант 1905, с. 149–152].

³ Назву «універсальної унії» також мав проект серед православної церковної і світської еліти в підготовчий період Берестейської унії 1595–1596 років, протагоністом якого був князь Костянтин Острозький (1526–1608). Проект був спрямований на об'єднання між Римом та всіма православними патріархатами. Однак єпископи Київської митрополії обрали інший проект, котрий підтримував король Сигізмунд III, – т. зв. «регіональна унія», яка передбачала об'єднання Київської митрополії як частини Константинопольського патріархату з Римською курією і який, на їхню думку, був більш реалістичний [Берестейська унія (1596)].

на наради Київського митрополита Іова Борецького та відомого письменника-полеміста Полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького. Однак це перше намагання не мало ніяких наслідків, оскільки православні владики заявили, що це має відбуватися під проводом Константинопольського патріарха і, таким чином, для релігійних диспутів нема ніякої підстави. Виходячи зі становища православних, яких уряд неодноразово обманював обіцянками [Коялович 1861, с. 111–118], це було логічно, але сейму це не могло здатися нічим іншим, як тільки прикрою упертістю [Голубев 1883, с. 83–88; Грушевський 1995, с. 505–506].

Проте й після цього заходи для привернення миру в релігійній сфері не припинилися. У 1623–1624 роках світські особи з обох боків, маючи за мету насамперед цілі політичні, уклали досить майстерний та простий план замирення: православні та уніати мали спільно провести Собор та обрати собі патріарха під почесним верховенством Папи. При поверхневому погляді цей план може здатися безглуздим і утопічним, проте насправді він був дуже реалістичним з погляду його укладачів. Релігійна самостійність православних слугувала б гарантією їхньої нерозривності прямування курсом уряду Речі Посполитої, оскільки значно послаблювала їхні зв'язки як з Москвою, так і з православним Сходом. Причому авторам плану було байдуже, яка зі сторін перемаже і хто до кого приєднається – православні до уніатів чи навпаки. Вони добре знали настрої на той час і в православному, і в уніатському середовищі. Багатьом з уніатів дуже не подобалося надмірне зближення з католицизмом і вони були не проти зворотного зближення з православ'ям. З іншого боку, багато православних через втому від насильств готові були зближуватися з уніатами, аби тільки ті зберігали унію від католицьких впливів, тобто вони мирилися з почесним головуванням Папи, але не мирилися із жорстким підпорядкуванням унії католицизму.

Досить показовим є православний полемічний твір цього часу «Верифікація невинності» (1621) Віленського братства⁴. Хоча про уніатів тут говориться, що вони «щось

вигадане, ні те, ні се» [Verificatio niewinności 1887, с. 325], охоче допускається думка про об'єднання Церков. Автор явно спрямовує свої думки на можливість погодитись на інше якесь з'єднання православних із католиками, але не на сучасну унію, оскільки уніати й самі усвідомлюють свою помилку. Зрештою, автор підводить до думки, що православні готові на поступку, але й уніати повинні відірвати свою унію від католицизму [Коялович 1861, с. 326].

Передбачуване патріаршество обіцяло поповнити вимоги тієї та іншої сторони. Воно неминуче вело б до самостійності унії та до зближення її з православ'ям, особливо коли до неї вступили б нові члени – нова православна ієрархія та православний народ. Звичайно, упорядники цього плану не могли не знати, що знайдуться люди, з того та іншого боку, які рішуче відкинуть його. Але, розглядаючи тогочасні настрої, дослідники відзначають, що була велика ймовірність його успіху [Коялович 1861, с. 119–121]. Проте православні були більш зацікавлені в перемовинах, бо ж навіть у разі їх невдачі, уже лише на рівні нарад, вони отримували фактичне визнання своїх прав (що також чудово розуміла й інша сторона).

Наприкінці 1623 року план замирення між православними та уніатами набув церковної рецепції. У цей час уніатський митрополит Йосип Рутський послав до Києва на переговори з Борецьким та Смотрицьким ученого ієромонаха Івана (Яна) Дубовича. За словами анонімного укладача збереженої в архіві Конгрегації пропаганди віри (Congregatio de Propaganda Fide)⁵ записки, з розмов з ієрархами Дубович виніс враження, що догматичні питання їх не дуже бентежили (Filioque, Purgatorium, служіння Євхаристії на облатках і т. ін.). Каменем спотикання був лише Папський примат (primatus Papae): обидва наполегливо відмовлялися визнати його. Утім, навіть у цьому делікатному пункті, до якого, як показує вся історія унії, постійно зводилося вирішення цього важкого завдання, православні йшли назустріч уніатам: відкидаючи primatus Papae як «боговстановлене повеління» (jure divino), були навіть готові визна-

⁴ Твір хоч і був написаний Смотрицьким, але зазнав суворої редакції Віленського братства.

⁵ Саме цій Конгрегації було надано всі куріальні права нагляду над уніатами в Речі Посполитій.

ти його на підставі «церковного права» (*jure ecclesiastico*). При цьому на розрив з Константинопольським патріархом вони відповідали відмовою, доводячи, що основна маса православних ніколи не погодиться на такий крок і будь-яка подібна спроба все одно заздалегідь приречена на невдачу. Альтернативно Борецький зі Смотрицьким пропонували стати у безпосереднє підпорядкування до патріарха та в посереднє до Папи. Підставу цьому вони знаходили в постановах Флорентійського Собору 1439 року⁶, який нібито встановив подібну подвійну форму підпорядкування для греків, що приєдналися до Римської Церкви [Шмурло 1928, Appendice, с. 35–40].

Проте ієрархи мали розуміти, що така форма була мало прийнятна для уніатів, і ще менше могли задовольнитися нею в Римі. Курія, можливо, ще пішла б на формальне підпорядкування, але якщо церковним життям таких «уніатів» керуватиме Константинопольський патріарх, то унія просто стає фікцією. І тут Київський митрополит та Полоцький архієпископ (фактично перший і другий ієрархи Київської митрополії), під тиском світської влади, запропонували нову форму угоди: створення особливого патріархату, «на подобие Московского» [Наказ 1851, с. 513] – саме те, на що вже існував суспільний запит того часу. Однак ця «подібність» була досить примарною і призначалася швидше прикрити проблемні пункти проекту, ніж розкрити їх сутнісно. Самі ієрархи «подібність» бачили в тому, що Московський патріарх визнавав над собою старшинство Константинопольського, віддавав йому відомий пріоритет, а насправді залишався самостійним в управлінні.

Але майбутній Київський патріарх, за всієї самостійності в справах внутрішніх, мав, окрім формального визнання старшинства Константинопольського, стати ще в, нехай теж формальні, але все ж таки, не рівні, а підлеглі стосунки до Римського престолу. Православним і уніатам, у тому вигляді, у якому було поставлено питання, треба було вирішити дилему, важче якої навряд чи можна собі уявити: не поривати зв'язків, які пов'язують із православним патріархом і зв'язати себе

новими з Папою, при цьому зберігаючи власну самостійність і одночасно визнаючи над собою владу двох церковних центрів, які століттями ворогували, – Рима та Константинополя [Шмурло 1928, с. 54–55].

Питання у сфері догматів і духовних інтересів не заступили перед православними архієреями питань цілком земних. Борецький і Смотрицький поставили умовою угоди збереження за собою та за іншими єпископами того статусу, у якому вони перебували після відновлення православної ієрархії в Київській митрополії 1620 року, і пропонували свого роду поділ єпархій між православними та уніатами. Ці умови були зустрінуті в уніатському середовищі з великою недовірою. Вони викликали сумніви в щирості до ведення діалогу та побоювання в банальному бажанні православної ієрархії узаконити своє становище та закріпити за собою єпархії з їхніми доходами, а потім тягнути справу із заснуванням патріархату і свідомо пред'являти нездійсненні умови [Наказ 1851, с. 513–514; Шмурло 1928, Appendice, с. 38–39].

Утім, недовіра не стала на заваді продовженню перемовин. Майже одразу після місії Дубовича в Києві в резиденції Рутського Новогрудку 20 січня 1624 року відбулась нарада уніатських єпископів, де вже офіційно було вирішено звернутися з формальною пропозицією з'єднання до православних. Легалізація православної ієрархії особливих труднощів не зустріла, значно важче було врегулювати майбутнє становище самої Церкви. «Посереднє» та «безпосереднє» підпорядкування майбутнього патріархату нарада в Новогрудку відхилила, не знайшовши для цього підстав у постановах Флорентійського Собору. До того ж і Константинополь залишався б все одно поза унією, і тому заснування патріархату, «яко и в Московских краях», який би «по благословение нигде не посылал», було визнано найбільш оптимальною формою. За власною заявою уніатських єпископів, вони в цьому йшли назустріч побажанням короля та сенаторів [Наказ 1851, с. 513–514].

Ідеальним рішенням для уніатів було б звернення до Папи всього православного на-

⁶ Саме на підставі його рішень було укладено Берестейську унію [Артикули Берестейської унії 1996, с. 57; Декларация Берестейської унії с. 82].

селення з проханням про поставлення ним патріарха та з принесенням Римському первосвященникові т. зв. *obedientia* (слухняності) – визнання Папи шляхом публічних актів своїм духовним главою (посилання йому свого сповідання віри, прийняття від нього ствердних булл тощо), при чому *obedientia* відновлювалася б щоразу при новому обранні патріарха. При цьому можна було розраховувати на широку самостійність патріарха в управлінні своєю церквою вже по тому, що зверхність відкривала Риму можливість безпосереднього впливу, дозволяючи спрямовувати новий уніатський патріархат бажаним шляхом.

Однак ще Дубович переконався, що православні ієрархи на таку форму угоди не погодяться. Найбільше, що вони вважали б для себе можливим, – це прохання до Папи від імені одного лише духовенства, хоч і з відомою мирян, про поставлення патріарха, та й то за умови, щоб наступники його на майбутнє обиралися самостійно Помісним Собором, без санкції Папи та обмежуючись лише посилкою йому свого сповідання віри [Шмурло 1928, Appendice, с. 38–39]. Такий варіант Новоградський з'їзд визнав собі прийнятним, справедливо вважаючи, що найголовніший пункт – ідея зверхності Римського престолу – ним визнавалася.

Але, якщо православні єпископи особисто готові були на такі кроки, то вони ж і не подавали жодних надій на втілення їх у життя. Народним масам навіть ця форма угоди здається надто радикальною та викличе бурю протестів, оскільки ідея унії з Римом серед православного народу співчуттям не користується. Тому слід було знайти інший вихід. Перемовини слід проводити з якомога меншим розголосом, діяти з меншою кількістю осіб, про них знатиме лише вище духовенство, особа, намічена в патріархи, разом з ними принесе, також негласно, *obedientia* Папі, і зобов'язеться визнавати його зверхність над собою та своїми наступниками. Усе це дозволить сподіватися, що з часом поступово можна буде підготувати до факту, який від-

бувся, і основну масу православних [Шмурло 1928, Appendice, с. 39]⁷. Новоградський з'їзд, виклавши ці умови з'єднання, направив їх до Рима [Шмурло 1928, Appendice, с. 40–41] та одночасно обрав двох ченців-базиліан і надіслав їх до Києва, забезпечивши належною інструкцією. Православним пропонувалося домовитися про час і місце перемовин та надати гарантії в щирості бажання досягти угоди. Крім того, уніатські єпископи бажали отримати впевненість, що вони розмовлятимуть з людьми, по-справжньому уповноваженими і що прийняті рішення стануть обов'язковими для виконання [Наказ 1851, с. 513–514].

Утім, в обох випадках ця ініціатива зазнала невдачі. Посланці до головних переговорників – Борецького та Смотрицького – повернулися ні з чим. Перший був поза Києвом та, за чутками, збирався до Москви, другий – уже вирушив у подорож на Схід, з якої повернувся лише в 1626 році. Від'їзди обох були схожі на втечу, що пояснювалося страхом перед репресіями після вбивства уніатського Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича 12 листопада 1623 року. Яким би неправдоподібним було таке пояснення, воно не усунуло підозр. До того ж православне населення Києва, вочевидь, маючи підозри про дійсні мотиви приїзду базиліан, виявило до них дуже ворожі почуття і їхнє подальше перебування в місті, через наявність козаків, загрожувало великими неприємностями. Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький попередив їх про небезпеку і порадив якнайшвидше покинути Київ. Він же дав їм провідників, які непомітно вивели базиліан за межу міста [Шмурло 1928, Appendice, с. 37–38].

У свою чергу в Римі Конгрегація пропаганди віри енергійно заперечувала саму ідею перемовин між уніатами та православними без її контролю, як впливає зі стислої інструкції, розробленої секретарем Конгрегації Інголі⁸. Однак безрезультатність переговорів з'ясувалася не відразу. На своєму засіданні 7 липня 1624 року Конгрегація пропаганди вирішила звернутися до православних

⁷ Цю схему з відомою часткою справедливості прозвали «благочестивим шахрайством» (*pia fraus*) [Томпсон 1998, с. 191].

⁸ Монсенйор Франческо Інголі обіймав посаду секретаря з моменту заснування Конгрегації в 1622 році до 1649 року, тобто він був модератором з боку Курії всіх спроб узгодження «універсальної унії».

«pseudoeписcopos» з бреве від імені Папи та просто запросити їх увійти в унію з Римом [Шмурло 1928, Appendice, с. 42]. Тогочасні листування та діловодство велися вкрай повільно. Бреве було послано у Варшаву до нунція Джовані-Бартіста Ланцелотті 7 вересня. Інголі надав Ланцелотті можливість самому вирішити, зважаючи на обставини, чи слід дати йому хід чи ні [Шмурло 1928, Appendice, с. 42–43]. Офіційна пропозиція Рутського про заснування патріархату була заслухана на засіданні Конгрегації лише в січні 1625 року [Шмурло 1928, Appendice, с. 43], а в березні Ланцелотті повідомив, що за порадою короля Сигізмунда III, який підозрював обман та затягування часу з боку православних, бреве залишилося без руху [Шмурло 1928, Appendice, с. 12–13]. Частково підозри цього часу мали під собою підставу. Відомо, що паралельно з перемовинами з уніатами Борецький звертався до Москви. У серпні 1624 року він направив туди чолобитну про матеріальну допомогу з єпископом Луцьким Ісакієм Борисковичем. Йому було дано усні інструкції, з огляду на утиски православної віри від католицької влади, просити царя Михайла Романова поширити на православні землі свою владу. Пропозицію не було відкинуто, але її визнали передчасною [Макарий (Булгаков) 1882, с. 315–318; Грушевський 1995, с. 522–526; Кулиш 1877, с. 123–137; Челобитная 1953, с. 46–48; Жукович 1908, с. 1128–1129; Томпсон 1998, с. 191].

Утім, невдачі не могли заглушити потребу в міжцерковному діалозі і лише спонукали шукати нових шляхів та нових способів вирішення цього важкого питання. Знову воно постало на сеймі в січні 1626 року. Сигізмунд, відповідаючи на прохання православних депутатів про надання їм більшої релігійної свободи і констатуючи неможливість при цьому вживання будь-яких насильницьких заходів, рекомендував скликати Собор⁹, на-

значивши його дату – 26 вересня 1626 року і місце – м. Кобрин. У грамоті з цього приводу досить розпливчато відзначалось, що метою Собору є обговорення вирішення проблем внутрішньоцерковного життя («будучими тот синод отправоват и о добром душ людских и потребах церковных обмышлят») [Окружная королевская грамота 1851, с. 515–516]¹⁰. Православна шляхта та козаки рішучо відмовилися від участі в Соборі і їх відмова була логічним наслідком їх позиції на сеймі [Жукович 1910, с. 18]¹¹. Рішучі противники перемовин з уніатами широко рознесли звістку про схильність своїх єпископів до угоди та унії. Борецькому прийшлося виправдовуватися від чуток. У травні він видав окрему грамоту до всіх православних Київської митрополії, у якій заявив, що він і Смотрицький твердо стояли і стоять при Східних патріархах і не робили й не роблять ніякої угоди з відступниками від Православної церкви [Грамота 1883, с. 279–281]. Трохи згодом, у липні, митрополит надіслав листа до царя, у якому повідомляв, що, незважаючи на загрози репресій з боку влади, він не з'явиться на Собор у Кобрині [Отрывок из письма 1883, с. 580]. Дехто з дослідників вважає, що така антиуніатська позиція Борецького була зумовлена страхом перед козацтвом, яке в цей час мало великий вплив на державні та церковні справи [Рудович 1924, с. 198; Соловій 1977, с. 247]. Однак, зважаючи на небажання широких верств православних обговорювати проблеми з уніатами, навряд чи козацький фактор був вирішальним. Церковні ієрархи просто йшли за своєю паствою.

До того ж у Римі суворо засудили саму ідею спільних православно-уніатських Соборів. Конгрегація поспішила вжити рішучі заходи щодо запобігання повторенню спроб такого роду, оскільки вони, за її думкою, схильні породжувати розбрат і ворожнечу, а не мир. Інголі суворо наказував Ланцелотті всією своєю владою і всім своїм авторитетом намагатися

⁹ Майже за рік до цього, 12 березня 1625 року, Папа Урбан VIII видав постанову, на підставі якої уніатський митрополит Київський міг скликати Собор кожних чотири роки [Urbanus Papa VIII 1868, с. 297–298]. Рутський узгодив із Сигізмундом скликання Собору, у тому числі і з метою перемовин з православними.

¹⁰ Хоча в грамоті взагалі не згадується про прибуття на Собор православних для обговорення проблем з уніатами, але як для тих, так і для інших головна причина його скликання була добре відома. Пізніша заява православних про нерозуміння справжнього сенсу цієї грамоти була не більше, ніж формальною відмовкою.

¹¹ З депеші Ланцелотті від 23 березня 1626 року випливає, що православні не бажали мати на своїх дорадчих засіданнях королівських депутатів, через імовірний тиск світської влади на їх рішення щодо обговорення умов перемовин [Шмурло 1928, Appendice, с. 43].

перешкоджати подібним зустрічам [Шмурло 1928, Appendice, с. 43]. Спільний Собор міг відбутися лише за неодмінної умови попереднього прийняття дизунітими сповідання віри у встановленій Римською Церквою редакції [Зуттнер, Данилов 2018, с. 136–137]. Таким чином, Рим відмовлявся обговорювати питання з православними, як із рівними собі, і допускав їх до себе лише на положенні тих, хто відмовився від своїх «помилко» і беззастережно приймає тільки його точку зору [Шмурло 1928, с. 61]. Зрозуміло, що за таких обставин міжцерковний діалог втрачав свій сенс.

Слід зазначити, що в дослідницькій літературі поширена думка, що міжцерковний діалог уніатів та православних цього часу було перервано внаслідок ворожнечі між двома сторонами через трагічне вбивство Кунцевича 1623 року [Коялович 1861, с. 146–147; Голубев 1883, с. 89; Жуковський 1997, с. 114 та ін.], але проект замирення через заснування окремого патріархату був направлений до Риму вже після нього – у 1624 році, так що справа не в цьому злочині. Можливо, найбільш вірогідною є думка про те, що більшості тогочасних католиків, насамперед тим, від кого залежала підтримка діалогу, – Сигізмундові та представникам Римської курії, був не зрозумілим сам світогляд православних та погляд на церковну єдність, що впливав з ньо-

го. У них бачили лише «схизматиків», і кожен крок назустріч розуміли тільки як визнання їхніх «помилко» перед католицьким вченням. Між тим православні шукали та допускали лише зближення, але ніяк не підпорядкування. Готовність визнання почесного головування Римського первосвященника вбачалася з необхідності бачити Церкву єдиною, і воно не повинно переходити в безправне підпорядкування. Відгородитися від останнього та не потрапити в підпорядкування йому і було головною метою православних, яку протилежний табір трактував як «обман» та «двоособову гру» [Шмурло 1928, с. 61].

Незважаючи на те, що спроби міжконфесійного замирення 1623–1626 років не мали результату, уже досить швидко в 1627–1628 роках виникає наступна спроба зближення між православними та уніатами, і в цей період вона набуває більш певного характеру. Хронологічно вона збігається з початком церковної діяльності Петра Могили – саме в цей час він стає архімандритом Києво-Печерського монастиря. Головним ініціатором чергової спроби міжцерковного діалогу був Смотрицький, а однією з ключових осіб, поряд з Київським митрополитом Борецьким, став Могила, і багато в чому його позиція була вирішальною в баченні розв'язання питань міжцерковного порозуміння цього періоду.

Джерела та література

Артикули Берестейської унії (1 червня 1595 р.). 1996. *Основні документи Берестейської унії*. Львів, с. 54–61.

Берестейська унія (1596). *Історія Української Греко-Католицької Церкви*. URL: <https://ugcc.ua/church/history/union-of-brest/> (дата звернення 21.09.2024).

Галант, И. В. 1905. Киевский митрополит Петр Могила и его отношения к евреям. *Киевская старина*, LXXXIX, с. 149–152.

Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Киев.

Грамота 1883. Грамота Киевского митрополита Иова Борецкого к православным южно-руссам с опровержением клевет, распространяемых униатами относительно его самого и архиепископа Мелетия Смотрицкого (9 мая 1626 г.). 1883. Голубев, С. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, I. Приложения. Киев, с. 279–281.

Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*, VII, VIII. Київ.

Грушевський, М. *Історія української літератури*. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush613.htm> (дата звернення 21.09.2024).

Декларація Берестейської унії (8 жовтня 1596 р.). 1996. *Основні документи Берестейської унії*. Львів, с. 81–84.

Жукович, П. Н. 1910. Кобринский договор и Торунский сейм 1626 года. *Христианское чтение*, 227, с. 14–35.

Жукович, П. Н. 1908. Перед казацким разгромом (Варшавский сейм 1625 г.). *Христианское чтение*, 227, с. 1111–1147.

Жуковський, А. 1997. *Петро Могила й питання єдності Церков*. Київ.

Зуттнер, Э. К. Данилов, А. В. 2018. *Источники по истории церковных уний XV–XVIII веков*. Фрибург.

Коялович, М. 1861. *Литовская церковная уния*, II. Санкт-Петербург.

Кулиш, П. А. 1877. *Материалы для истории воссоединения Руси*, I. Москва.

Макарий (Булгаков), митр. 1882. *История Русской Церкви*. 6, XI. Санкт-Петербург.

Нагаєвський, І. 1961. *Об'єднання Церкви і ідея патріархату в Києві*. Торонто.

Наказ 1851. Наказ униатского митрополита Иосифа Рутского и литовско-русских епископов послам, отправленным в Киев к духовным православным властям (для переговоров о предполагаемом церковном союзе и учреждении в Русско-Литовском крае особой патриархии, по примеру Московской) (20 января 1624 г.). *Архив Юго-Западной России*, IV, № 224. Санкт-Петербург, с. 513–514.

Окружная королевская грамота 1851. Окружная королевская грамота литовско-русскому духовенству и мирянам, о данном Киевскому униатскому митрополиту Иосифу Рутскому дозволения открыть в городе Кобрине Поместный Собор по церковным делам (31 марта 1626 г.). *Архив Юго-Западной России*, IV, № 226. Санкт-Петербург, с. 515–516.

Отрывок из письма 1883. Отрывок из письма Киевского митрополита Иова Борецкого царю Михаилу Федоровичу с известием об униатском Соборе в г. Кобрине (31 июля 1626 г.). *Архив Юго-Западной России*, I, VI, № 233. Санкт-Петербург, с. 580.

Рудович, І. 1924. Кобринський Синод 1626 р. *Богословія*, II, 1–4. Львів, с. 196–212.

Соловій, М. 1977. *Мелетій Смотрицький як письменник*, I. Рим; Торонто.

Томсон, Ф. 1998. Мелетий Смотрицкий и уния с Римом: религиозная дилемма в Рутении XVII века. *400 лет Брестской церковной унии 1596–1996, критическая переоценка. Сборник материалов Международного симпозиума Неймеген, Голландия*. Москва, с. 177–211.

Челобитная 1953. Челобитная Киевского митрополита И. Борецкого царю Михаилу Федоровичу об оказании поддержки православному населению Украины в его борьбе с унией и католицизмом (24 августа 1624 г.). *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*, I, № 22, 1953, с. 46–48.

Шмурло, Е. Ф. 1928. *Римская курия на русском православном востоке в 1609–1654 годах*. Прага.

Theiner, A. 1863. *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, Nr LII, III. Roma.

Verificatia niewinności 1887. Verificatia niewinności – сочинение, изданное Виленским православным братством в защиту восстановленной Иерусалимским патриархом Феофаном западно-русской иерархии. *Архив Юго-Западной России*, I, VII. Киев, 1887, с. 279–344.

Urbanus Papa VIII. 1868. Constitutio apostolica «Sacrosanctum apostolatus officium» (12.03.1625). *Bullarum diplomatum et privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum Taurinenses editio*, XIII. Turin.

Дмитро Кепін

Нове видання з музейництва

[Рецензія] Бегаль Т. О. Генеза експозиційного середовища: від витоків до сучасності. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2022. 200 с.

Вивчення музейництва та його складової – організації експозиційного простору як феномена людської культури – є актуальним у сучасному наукознавстві. До сьогодні різні фахівці досліджують розвиток музею як соціокультурної поліфункціональної інституції, проте комплексного монографічного дослідження, яке б розглядало історію формування, становлення й розвитку побудови експозицій у музеях різного профілю та типу як в Україні, так і в зарубіжних країнах, у вітчизняній музеології досі немає.

Запропонована книга «Генеза експозиційного середовища: від витоків до сучасності», що побачила світ 2022 року у видавничому центрі Київського національного університету культури і мистецтв, докторки філософії, асистентки кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей Тетяни Бегаль є результатом проведеного дисертаційного дослідження, успішно захищеного того самого року. Уперше в українській музеології авторка докладно на конкретних прикладах із музейної практики країн світу показала використання цифрових технологій у побудові музейної експозиції.

Монографія чітко структурована і складається, окрім передмови, з трьох розділів, поділених на відповідні підрозділи, висновків, списку використаних джерел (217 позицій) та кольорового ілюстрованого додатка, який містить репродукції картин західноєвропейських художників XVI – початку XX ст. та приклади оформлення експозиційного простору середини XX – початку XXI ст. у музеях України, Західної Європи, США та країн Латинської Америки. Кожний підрозділ відповідного розділу і власне розділ завершується висновками. Книга супроводжується схемами та чорно-білими фотографіями. При підготовці видання дослідниця проаналізувала також відповідні інтернет-ресурси й особисто ознайомила з діяльністю деяких музеїв Польщі.

У Передмові (с. 6–7) Т. Бегаль визначила актуальність, методи дослідження та практичне значення видання.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження музейної експозиції» (с. 10–49) містить аналіз джерел, методологічних засад з відповідною характеристикою, музеєзнавчих термінів та понять, якими авторка послуговується при викладі запропонованого матеріалу. В історіографії виділено і проаналізовано 4 періоди: 1550–1900 роки; 1900–1950

роки; 1950–1990 роки; 1990–2021 роки (с. 10–33). Зауважимо, що при розгляді праць західно-європейських дослідників XVIII – початку XIX ст. варто було б дати характеристику роботам Д. Дідро [Diderot 2008; Дідро 1937] та Й. В. Гете [Goethe's Sämmtliche Berufe in fundvierzig Banden 1858], де висвітлено теоретичні та прикладні аспекти оформлення експозицій, зокрема в картинних галереях, навчальних природничих кабінетах університетів, на художніх виставках. Достатньо уваги приділено працям вітчизняних музеологів, культурологів, інших фахівців (М. Ф. Біляшівський, Ф. І. Шміт, О. І. Хорошунова, Л. П. Велика, Р. В. Маньковська, С. Ж. Пустовалов, Ю. М. Ключко, С. Б. Руденко, О. М. Гончарова, Т. Р. Сафонова та ін.). Водночас поза увагою Т. Бегаль залишилися роботи українських фахівців – доктора технічних наук, професора Л. О. Гріффена [Гріффен 2012; Гріффен 2013] та кандидатки історичних наук, доцентки, заслуженого працівника культури України О. М. Титової [Титова 2004; Титова 2009], присвячені питанням теорії та практики створення експозиції.

Дослідниця запропонувала власне бачення періодизації розвитку музейної експозиції: класичний (XV–XVIII ст.); модерний (XIX–XX ст.); постмодерний (кінець XX – перша чверть XXI ст.) (с. 27).

У другому розділі «Еволюція музейної експозиції в контексті історичного та культурного розвитку людства» (с. 50–101) Т. Бегаль розглянула протомузейні форми; дала характеристику особливостям розвитку колекціонування в античній культурі, доби Середньовіччя, Відродження, Просвітництва; простежила зародження, становлення та розвиток методів і принципів експонування музейних предметів. З добою Відродження авторка пов'язує формування перших музейних експозицій (с. 62). У цьому розділі дослідниця запропонувала власну періодизацію еволюції та структуру музейної експозиції (с. 95).

Третій розділ «Пріоритетні напрями розвитку музейної експозиції в умовах цифровізації» (с. 102–144) присвячено використанню новітніх технологій при проектуванні експозиції, створення «віртуальних» музеїв тощо. Авторка подає власну класифікацію таких засобів, а також типологію «віртуальних» експозицій (с. 107).

Отже, монографія Т. Бегаль може бути використана в навчальному процесі при підготовці фахівців у галузі музеології, культурології, мистецтвознавства (істориків мистецтва, дизайнерів), архітекторів. Напрацювання дослідниці будуть корисними і в практичній діяльності музеїв України, насамперед художнього профілю. Книга зацікавить усіх шанувальників музейництва.

Джерела та література

- Гете Й. В. 1982. *Поезія і правда*. Збірник. Київ.
- Гріффен Л. 2012. Музей як соціокультурний феномен. *Ніжинська старовина*, 14 (17), с. 5–10.
- Гріффен Л. О. 2013. Музейний експонат та експозиція. *Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 9-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (30–31 травня 2013 р., м. Севастополь)* / відп. ред. Л. О. Гріффен; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Національний військово-історичний музей України; Асоціація працівників музеїв технічного профілю; Академія інженерних наук України, с. 57–60.
- Дідро Д. 1937. *Думки про малярство*. Харків.
- Титова О. М. 2004. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях. *Праці Центру пам'яткознавства*: Зб. наук. пр., 7. с. 106–110.
- Титова О. М. 2009. Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях. *Праці Центру пам'яткознавства*: Зб. наук. пр., 17, с. 83–86.
- Goethe's Sämmtliche Berufe in fundvierzig Banden. 1858. Leipzig. bd. 35–37.
- Diderot D. 2008. *Salons*. Paris.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Кепін Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу ретроспективної бібліографії Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Комар Олексій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Кукуїшко Артур – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Луценко Роман – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Реутов Андрій – архітектор

Чекановський Андрій – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Чміль Леся – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Наукове видання

Opus mixtum

№ 12

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

299-91-71

Підписано до друку 3 грудня 2024 року
Формат 210 × 297
Умов. вид. арк. 18

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua